

146686

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

144686

İNGİLTERE’NİN MUSUL VİLAYETİ’NDE
KÜRT DEVLETİ PROJESİ (1918-1919)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

“Bu çalışma Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü
Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir”

Hazırlayan

Yücel YİĞİT

Danışman

Yrd.Doç.Dr.Zeki ÇEVİK

Balıkesir – 2004

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .....**TARİH**.....
Ana Bilim Dalında hazırlanan Yüksek Lisans tezi jürimiz tarafından incelenerek, aday
.....**YÜCEL YİĞİT**....., 08./07./2004. tarihinde tez
savunma sınavına alınmış ve yapılan sınav sonucunda sunulan tezin ....**BAŞARILI**.....
olduğuna oy **birliği**..... ile karar verilmiştir.

Prof.Dr. Metin AYIŞIĞI
ÜYE

Prof.Dr. Mehmet ÇELİK
ÜYE

Yrd.Doç.Dr. Zeki ÇEVİK
DANIŞMAN

ÖZET

İngiltere'nin Musul Vilayeti'ndeki petrol eksenli Kürt Devleti Projesi, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştı. İngiltere, Mondros Mütarekesi'nin hükümlerine uyararak Musul Vilayeti'ni işgal ettikten sonra Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunmaktan hoşlanmayan feodal nitelikli bir takım yarı göçebe Kürt aşiretleriyle işbirliği yapmıştı. İngilizler, baskı ve çeşitli vaatlerle (para, ünvan, rütbe, silah, cephane vs.) kandırıp elde etmek için siyasi subayları vasıtasıyla yoğun bir propagandaya başvurdu.

Bu propagandalarda başarılı olan İngiltere, aşiret konfederasyonu yapısındaki bağımsız Kürt Devleti'ni, bölgenin en büyük ve en nüfuzlu aşiret liderlerinden biri olan Şeyh Mahmud'a kurdurdu. Bağımsız bir devlet için gerekli olan bayrak, para, pul, asker vs. şekli unsurlar oluşturuldu. Her Kürt aşiret ağasına nüfuzuna göre idare edebileceği bir toprak parçası verildi.

Şeyh Mahmud'un Anadolu, Suriye, ve İran'ı kapsayan "Büyük Kürdistan" hayali, onu İngilizlerle karşı karşıya getirdi. Şeyh Mahmud, müttefikleri aşiretlerle birlikte İngiltere'ye isyan etti. Son isyan hareketinde başarısız olup yakalandı ve idam cezasına çaptırıldı. İngiltere, Şeyh Mahmud'un idam cezasının doğuracağı sıkıntıları görüp, onu, Hindistan'a sürgüne gönderdi. İngiltere Şeyh Mahmud'un yerine Seyyid Taha ve Simko alternatiflerini denemiş ama başarılı olamamıştı. Çünkü Seyyid Taha ve Simko, İngiltere'nin kendilerine çizdiği sınırları aşmıştı.

İngiltere, Kürt aşiretlerinin genel kabulünü gören bir aşiret lideri başkanlığında kurmayı tasarladığı Kürdistan Devleti Projesi başarılı olamayınca Musul Vilayeti'ni kendi mandası altındaki Irak'la birleştirme kararı aldı. İngilizler' in baskı ve zulmünden bıkan Kürt aşiretleri ve bölge ahalisi yaptıklarından pişman olup yeniden Osmanlı idaresini talep ettiler. Bu çalışma, Musul Vilayeti'nde Kürt aşiretlerini kontrol etmeye çalışan İngilizlere karşı Osmanlı Devleti'nin girdiği diplomatik ve askeri mücadeleyi, Osmanlı arşiv belgeleri ve devrin gazete koleksiyonları ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kürt Aşiretleri, İngiliz Politikası, Ortadoğu, Şeyh Mahmud, Seyyid Taha, Musul

ABSTRACT

Britain's petroleum-centered Kurdish State project within the province of Mousul dates back to the first quarter of the 20th century. After invading the province of Mousul by complying with the provisions of Mondros Armistice Agreement, Britain had cooperated with certain semi-nomadic Kurdish tribes, which carry federal characteristics and which don't like to be under the domination of the Ottoman Empire. Britain carried out an intensive propaganda through its political officers in order to persuade and win the Kurdish tribes with pressure and various promises, that is, money, title, rank, weapon, ammunition, etc.

Britain has been successful in these propagandas and had Sheikh Mahmud, who is was one of the greatest and most powerful tribe leaders in the region, established the independent Kurdish State with the tribe confederation nature. Such formal elements as flag, money, stamp, military, etc. which are necessary for an independent state had been formed. Each Kurdish tribe chief had been given a territory depending on his power so he can administer.

Sheikh Mahmud's dream of a 'Great Kurdistan,' covering Anatolia, Syria and Iran, brought him against Britain. Sheikh Mahmud revolted against Britain with his allied tribes. He failed in his latest revolt action and he had been captured and passed sentence of death. Considering the problems to derive from his penalty of death, Britain sent him to India into exile. Britain also tried Seyyid Taha and Simko as alternatives but was incapable of becoming successful because Seyyid Taha and Simko crossed the frontier drawn by Britain for them.

When the Kurdistan State project, which it planned to establish under the leadership of a generally-accepted- tribe- chief by Kurdish tribes, failed, decided to connect the province of Mousul with Iraq under its mandate government. Kurdish tribes and the people living in the region became tired of Britain's pressure and oppression and felt remorse for the things they have done; thus, they requested the Ottoman administration. This work aimed at revealing the Ottoman State's diplomatic and military struggle against Britain, which tried to control the Kurdish tribes in the province of Mousul, by the light of the documents of Ottoman archives and the contemporary newspaper collections.

Key words: Kurdish Tribes, British Policy, Middle East, Sheikh Mahmud, Seyyid Taha, Mousul

ÖNSÖZ

İngiltere'nin Ortadoğu politikasına hakim olan endişe Hindistan yolunun muhafazasıdır. Bu politikaya XIX.yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir de petrol eklenmiştir. Dolayısıyla, Hindistan yolunu karadan ve denizden tehdit edebilecek her güç İngiltere'nin rakibidir. İngiltere, I.Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında Musul Vilayeti'ndeki Kürt ve Arap gibi müslüman unsurlar ile gayr-ı müslim azınlıklardan oluşan etnik yapıyı kendi lehine kullanmaya çalışmıştır. Özellikle göçebe ve yarı göçebe Kürt aşiret liderlerini çeşitli vaatlerle kandırıp bir Kürt Devleti kurma peşindeydi. Bu çalışmanın temel amacı, İngiltere'nin siyasi subayları ve ajanları vasıtasıyla feodal Kürt aşiretleriyle olan münasebetlerini ortaya koymak ve daha sonra Musul Vilayeti'nde bir Kürt Devleti Projesi'nden vazgeçmesinin nedenlerini araştırmaktır. Araştırmanın dönemi ise, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önceki süreç ile İngiltere'nin Kürt Devleti Projesi'nden vazgeçtiği 1919 yılının son aylarını kapsamaktadır.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın girişinde, XIX.yüzyılda Batılı Devletler'in Osmanlı Devleti'ne bakış açılarını, Ortadoğu'daki ekonomik ve siyasi emellerini “Şark Meselesi” ekseninde nasıl uygulamaya çalıştıkları incelendi.

Birinci bölümde, Musul Vilayeti'nin coğrafi terminolojisi, iktisadi kaynakları ve jeopolitik önemi hakkında genel bilgiler sunulmuştur. Ayrıca İlkçağ'dan başlayıp bölgenin Osmanlı Devleti hakimiyetine girdiği döneme kadar ki tarihi olaylar kronolojik olarak sunulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Musul Vilayeti'nin etnik yapısını oluşturan Türkmenler, Kürtler ve Araplar gibi müslüman unsurlar ile Yezidiler, Keldaniler, Nasturiler'den oluşan gayr-ı müslim azınlığın tarihsel, toplumsal ve ekonomik özelliklerine değinilmiştir. Bölge ahalisinin yerleşim bölgeleri ile Kürt aşiretlerin ve Arap kabilelerin isimleri, inançları, sayıları, ekonomik uğraşları ve birbirleriyle olan ilişkilerine de yer verilmiştir. Yine Türk ve İngiliz makamlarının yapmış olduğu nüfus sayımları ayrıntılı ve karşılaştırmalı olarak üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde, I.Dünya Savaşı'nın çıkması, İngilizler'in Irak ve Musul'u işgal etmesi anlatılmaktadır. Ayrıca İngiltere'nin Mondros Mütarekesi sonrası siyasi subayları ve

ajanları vasıtasıyla feodal Kürt aşiretlerini kazanma çabaları, bölgenin en nüfuzlu Kürt aşiret liderlerinden bir tanesi olan Şeyh Mahmud Berzenci'ye Kürdistan Devleti'ni kurdukları ve İngiltere'nin Şeyh Mahmud'la ihtilâfa düşüp onu tasfiye sürecine ışık tutulmuştur. Yine İngilizler'in, Şeyh Mahmud'a Kürdistan Devleti'ni kurma projesi başarısız olunca, Seyyid Taha ve Simko alternatiflerini devreye sokarak Kuzey Irak politikaları hakkında bilgi verilmiştir. Bütün bunların yanında kendini yalnız ve güvende hissetmeyen Kürt aşiretlerinin Osmanlı Devleti'nden yardım talepleri de incelenmiştir.

Strateji, petrol ve Kürt Devleti'yle bağlantılı olarak hazırlamaya çalıştığımız bu tezde, kendisinden büyük yardım ve destek gördüğüm kıymetli danışmanım Yrd.Doç.Dr.Zeki ÇEVİK'e teşekkürlerimi sunarım. Bu araştırmanın yapılmasında ilmi desteğini her zaman yanımda bulduğum, fahri danışmanlığımı yürüten değerli hocam Prof.Dr.Metin AYIŞIĞI'na şükranlarımı bildirmeyi bir borç bilirim. Ayrıca araştırma sırasında, sunmuş oldukları hizmetten dolayı Doç.Dr.Turhan KAÇAR'a, Veli ABA'ya, başta Yılmaz TÜRK olmak üzere Balıkesir İl Halk Kütüphanesi çalışanlarına, Başbakanlık Osmanlı Arşivi yetkililerine ve maddi ve manevi destekte bulunan tüm dost ve arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

Balıkesir – Haziran 2004

Yücel YİĞİT

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

MUSUL VİLAYETİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

1- Coğrafi Konumu	13
1.1- Bölgenin Terminolojisi	13
1.2- Musul Vilayeti'nin Jeopolitik Konumu	15
1.3- Musul Vilayeti'nin İktisadi Yapısı ve Önemi	18
1.2- Musul Vilayeti'nin Tarihçesi	23
1.2.1- Müslüman Arap Hakimiyetine Kadar Musul	23
1.2.2- Müslüman Arap Hakimiyetinde Musul	24
1.2.3- Büyük Selçuklu imparatorluğu Dönemi	26
1.2.4- Irak Selçuklu Devleti'nin Ortaya Çıkışı	28
1.2.5- Atabeyler Dönemi	29
1.2.5.1- Musul Atabeyliği	29
1.2.5.2- Erbil Atabeyliği	30
1.2.6- Karakoyunlu Dönemi	31
1.2.7- Akkoyunlu Dönemi	32
1.2.8- Safeviler Dönemi	33
1.2.9- Musul'un Osmanlı Devleti'nin Hakimiyetine Girişi	34
1.2.10- Osmanlı İdaresinde Musul Vilayeti ve İdari Yapısı	35

II. BÖLÜM

MUSUL VİLAYETİ'NİN ETNİK VE DEMOGRAFİK YAPISI

2.1- Türkmenler	45
2.1.1- Musul Vilayeti'ndeki Türk Yerleşim Bölgeleri	49
2.2- Kürtler	51
2.2.1- Musul Vilayeti'ndeki Kürt Aşiretleri	55
2.3- Araplar	58
2.4- Diğer Azınlıklar	63
2.5- Demografik Yapı	69

III. BÖLÜM

İNGİLTERE'NİN KÜRDİSTAN DEVLETİNİ İHALEYE VERDİĞİ ŞAHİS: ŞEYH MAHMUD BERZENCİ

3.1- Musul Vilayeti'nin İngilizlerce İşgali	81
3.1.1- Petrol ve Strateji	81
3.1.2- I. Dünya Savaşı'nın Çıkması	87
3.1.3- I. Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Gizli Antlaşmalar	89
3.1.3.1- İstanbul Antlaşması	89
3.1.3.2- Londra Antlaşması	90
3.1.3.3- Sykes-Picot Antlaşması	91
3.1.3.4- Saint Jean de Maurienna Antlaşması	93
3.1.4- I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi	93
3.1.5- Mondros Mütarekesi	94
3.1.6- Musul'un İngilizler Tarafından İşgali	96
3.2- İngiltere'nin Kürdistan Devleti'ni Kurdurması	98
3.2.1- İngiltere'nin Kuzey Irak'ta I. Dünya Savaşı Sonrası Kürt Politikası	98
3.2.2- İngiltere'nin Kürt Aşiret Liderleriyle Görüşmeleri	101
3.2.3- İngilizler'in Kürt Aşiretlerini Kazanma Çabaları	104

3.2.4- İngilizler'in Şeyh Mahmud'a Kürdistan Devletini Kurduklarını	107
3.2.5- Paris Barış Konferansı'nda Kürt Sorunu	111
3.2.6- İngilizler'in Kürt Aşiretlerini Kazanma Çabalarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Faaliyetleri	114
3.2.7- İngiltere İle Şeyh Mahmud Arasındaki İhtilâf	117
3.2.8- Şeyh Mahmud'un İngilizler'e Karşı İsyanı ve Tasfiyesi	120
3.2.9- İngiltere'nin Seyyid Taha ve Simko Alternatifi	123
3.2.10- Kürt Aşiretlerin Osmanlı Yönetimini Tekrar İstemeleri	128
SONUÇ	132
EKLER	135
KAYNAKÇA	156

GİRİŞ

Batılı büyük devletlerin doğu politikalarında kullandıkları temel taşlardan biri olan “Şark Meselesi”, kökleri Türklerin Anadolu’ya ayak basmasıyla gündeme gelen ancak XVIII. yüzyılda oluşturulmaya başlanan ve 1815 Viyana Kongresi’nde resmen adı konulan bir meseledir. XIX. yüzyılın ilk yarısında “Şark Meselesi” genel olarak Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunması, aynı asrın ikinci yarısında Türklerin Anadolu’daki topraklarının paylaşılması, XX. yüzyılda da Devletin bütün topraklarının paylaşılması manasında kullanıldı.¹ Şark Meselesi yabancı kaynaklara göre “Şark Meselesi” genellikle Batılı güçlerin Türk Devleti (Osmanlı Devleti) İslam’a karşı tespit ettikleri ve uyguladıkları politikaların genel adıdır.²

Hiç kuşkusuz Osmanlı Devletinin XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla XX. yüzyıl ilk çeyreğindeki toprak kayıplarının en büyük sebebi bu politikadır. Dolayısıyla Musul Vilayeti’ndeki İngiliz faaliyetlerini ve bu toprakların elden çıkmasını da “Şark Meselesi”nin dışında tutmak mümkün değildir.³

XIX. yüzyıl içinde Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgeleri Batılı büyük devletler arasında mücadelelere sahne olmuştur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1-Boğazlar üzerinde İngiliz-Rus mücadelesi,
- 2-Balkanlar üzerinde Avusturya-Rusya mücadelesi,
- 3-Mısır üzerinde İngiliz-Fransız mücadelesi,
- 4- Osmanlı Devleti’nin Ortadoğu topraklarında İngiliz-Alman mücadelesi.⁴

XX. yüzyılın başlarından itibaren başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin çoğunun Ortadoğu ve Mezopotamya üzerindeki ilgisi artarak yoğunlaşmıştır. Bu bölgenin stratejik, jeopolitik ve ekonomik açılardan önemi büyüktür. İngiltere’nin bu

---

¹ Enver Ziya Karal,(1983), *Osmanlı Tarihi*, (Ankara:TTK), c.V, s.203-204

² Arslan Topçubaşı, (1997), *Batı ve Şark Meselesi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları), s.17-22

³ Ayhan Aydın, (1995), *Musul Meselesi*, (İstanbul:Turan Yayıncılık), s.6

⁴ Fahir Armaoğlu, (1994), *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları), c.I, s.51

dönemde dış politikasının esas amacı, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun önce güvenliğini korumalı sonra da refahını korumak idi. Bunun sağlanabilmesi de üç ilkeye bağlıydı:

- 1-Açık denizlerin İngiliz donanması tarafından kontrolü,
- 2-Avrupa'daki güçler dengesinin korunması ve devamı (özellikle Almanya'ya karşı),
- 3-Britanya İmparatorluğu'nun sınırlarının korunması ve ulaşımın rahatça sağlanması.⁵

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilgili dış politikasının o dönemdeki esas ilkesi ise; hem doğal kaynaklarıyla ekonomik, hem de Doğu'yla ulaşım bağlantısı yönünden stratejik önem taşıyan Hindistan'ı tehditten uzak bir şekilde güvenlik içinde tutmaktı.⁶

Fransa'nın dış politikası, Ortadoğu'da ekonomik yatırımlar yapması ve Hıristiyanların korunması temeline dayanmaktaydı. Rusya ise 1699 "Karlofça Antlaşması"ndan başlayarak tarihi hülyası olan Akdeniz'e inme politikasını uygulamaya koydu. Rusya, 1774 ve 1783 tarihlerinde yapılan iki antlaşma ile Kırım'a sahip olarak Ortadoğu'daki politikalarda yerini almak için ilk adımını atmış oluyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıyla (93 harbi) Balkanlar'da ve Kafkasya'da daha fazla toprak elde ederek "Şark Meselesi"nde söz sahibi olduklarını gösteriyorlardı.

Amerika Birleşik Devletleri'nin, Ortadoğu politikası ise, ekonomik imtiyazlar elde ederek demiryolu ve liman inşa etmek, ticareti geliştirmek ve bir an önce petrol aramalarına başlamak esaslarına dayanıyordu. İtalyanlar ise, Libya'nın 1912 tarihinde Türklerden alınmasıyla çıkarları çatışan devletler grubuna dahil oluyordu.

Bu genel değerlendirmeden sonra konuyla ilgili olarak XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki politikalarına bir ışık tutmak gerekmektedir. Yakın tarihimizdeki olayları özellikle de kaygan bir zeminde

⁵ Kemal Melek, (1983), *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat), s.11

⁶ Ömer Kürkçüoğlu, (1978), *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları), s.16

gelişmiş olan Türk-İngiliz ilişkilerini, tam kavrayabilmek olayları doğru anlamaktan geçer. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki siyasi ilişkilerin doğrudan başlaması Hindistan'ın Britanya İmparatorluğu tarafından 1757 yılında sömürge haline getirilmesine kadar iner. İngiltere, bu tarihten sonra ekonomisinin can damarı olan Hindistan'a giden yolların emniyeti için Osmanlı Devleti ile dostane ilişkileri geliştirmesi gerektiğini anladı. Nesillerden beri İngiliz siyasetine hakim olan endişe, Hindistan yolunu muhafaza edebilmektedir. İngiltere, Hindistan'ı karadan ve denizden tehdit eden her gücü hayatına kasedebilecek bir düşman olarak görüyordu. İngilizler, sırf Hindistan yolunu muhafaza edebilmek için büyük fedakarlıklara girişmiştir. Bu maksatla; Cebel-i Tarık, Malta, Kıbrıs, Süveyş ve Aden'i işgal etti. İngiltere, Hindistan yolu üzerindeki tahakküm siyasetini güçlendirebilmek için, I.Dünya Harbi'nde Filistin ve Irak taarruz etti. Bunun tek sebebi Hint deniz yolunu muhafaza edebilmektir.⁷ Akdeniz'e hakim olmaya çalışan Fransa ve Rusya'ya karşı İngiltere, Boğazlar ve Ortadoğu topraklarının büyük bölümünü elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması yönünde politikalar geliştirmesi hayati bir durum arz ediyordu. Nitekim İngiltere ilk kez 1787 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Başbakan N.Pitt'in 27 Mart 1791'de Rusya'ya verdiği ultimatomla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına duyduğu ilgiyi gösteriyordu.⁸

1798 yılında Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali İngiltere'yi fiilen Osmanlı Devleti yanında yer almaya yöneltti. Çünkü İngiltere'nin Kuzey Amerika'da yenilgisi, İngiliz ticaretinin yönünü Hindistan'a ve Doğu Akdeniz'e çevirmişti. Bunun yanında Mısır'ın rakip bir ülkenin eline geçmesi Hindistan yolu üzerindeki en kestirme kavşak noktasını kapatacaktı. İngilizlerin "İmparatorluk Yolu" dedikleri bu yol Mısır'dan geçiyordu.⁹ Bu durum Rusya bakımından da tehlikeli olduğundan bu ülkeyi İngiltere'ye yaklaştırdı. Böylece 23 Aralık 1798'de Osmanlı Devleti İngiltere ve Rusya arasında ikili ittifak antlaşmaları imzalandı. Osmanlı Devleti İngiltere'nin ve Rusya'nın desteği

⁷ *Vakit*, 4 Nisan 1918, s.1

⁸ Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.17

⁹ Armaoğlu, *Ön.ver.*, s.31

sayesinde Fransa'yı Mısır'dan çıkarmayı başardı. Ancak İngilizlerin Mısır'dan çıkmaları iki yıl gecikmeli olmuştur.¹⁰

Bu durum Osmanlı-İngiliz yakınlaşması olumsuz yönde etkilemiş olsa da Osmanlı devlet adamları, Osmanlı Devleti ile Fransa ve Rusya arasındaki istikrarsız ilişkiler yüzünden İngiltere'ye yakınlaşma hususunda karar kılmışlardı. Böylece 5 Ocak 1809'da Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Boğazların kapalılığının ilk kez bir ilke haline geldiği "Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Antlaşmasını" imzalandı.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler 1820'lerden itibaren "Şark Meselesi"nin çizdiği düzlemde devam edegelmiştir. İngiltere, XIX. yüzyılın ilk yarısında Yunan isyanı istisna Yakınoğu'da nispeten pasif bir tutum ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün sağlanması lehinde tavır koymuştur. 1821 Yunan isyanında ise İngiltere, Fransa ve Rusya ile desteklerini Yunanlılar lehinde kullanınca Yunanistan'a bağımsızlık yolunu açmışlardır. Nihayet 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşmasıyla Rusya, Osmanlı Devletine hem Yunanistan'ın bağımsızlığını öngören 22 Mart 1829 tarihli İngiliz-Fransız-Rus (Londra) protokolünü kabul ettirdi. Hem de Boğazlar konusunda yeni haklar elde etti. Hiç kuşkusuz İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde dayatmacı, İngiliz çıkarlarını zedeleyici böylesine ağır bir antlaşmayı hoş karşılamayacağı açıktı. Zaten bu durum 1815 Viyana Kongresi'nde Metternick'in "Avrupa Denge Politikası"na da ters düşüyordu.¹¹

Bu durum Avrupa'da ortaya çıkan 1830 ihtilalleri ve İngiltere'nin bunlarla uğraşmak zorunda kalması gibi sebeplerle bir süre daha devam etti. Sonuç olarak Mısır'da Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın patlak vermesi ve İngiltere'nin bu olayda pasif davranması, Osmanlı Devletini Rusya'ya yakınlaştırdı. 1833 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan "Hünkar İskelesi Antlaşması"yla Rusya Mehmet Ali Paşa İsyanında Osmanlı Devleti'ne askeri yardımda bulunmayı buna karşılık Osmanlı

¹⁰ Rıfat Uçarol, (1985), *Siyasi Tarih*, (İstanbul: Filiz Kitabevi) , s.67

¹¹ Bu politika Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik ve millî bağımsızlık hareketlerini önlemesine yönelik bir anlayış idi.

Devleti de bir savaş tehlikesi karşısında Çanakkale Boğazı'nı yabancı savaş gemilerine kapatmayı taahhüt ediyordu.¹² Bu antlaşmanın Doğu Akdeniz ve Yakınoğu'da İngiliz menfaatlerine darbe indireceği açıktı. Bu yüzden İngiltere Osmanlı Devleti ile bozulan ilişkilerini siyasi ve ekonomik alanlarda canlandırmak üzere harekete geçti. İngiltere ilk adım olarak 1838 "Balta Limanı Ticaret Antlaşması" ile Osmanlı Devleti'nden büyük haklar elde etti. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin klasik "Yedd-i Vahid" yani tekel sistemi kalkıyordu. İngiliz tüccarlarına "en çok müsaadeye mazhar, yerli tüccar" hakları tanınıyor ve gümrük hadleri % 5'e indiriliyordu. Bu haklar diğer devletlere de tanındığı için Osmanlı Devleti'nin ticari ve mali hayatı ağır darbeler alıyordu. Bu antlaşmadan bir yıl sonra Osmanlı Devleti, Mısır kuvvetlerine karşı giriştiği askeri harekatı kaybedince İngiltere ve diğer Avrupalı devletler müdahalede bulundular. 15 Temmuz 1840 tarihli "Londra Konferansı"nda kabul edilen ilkeler çerçevesinde "Mısır Meselesi" halledildi. Kısa bir süre sonra da 13 Temmuz 1841'de Londra'da bir "Boğazlar Sözleşmesi" imzalandı. Buna göre Osmanlı Devleti, barış zamanında yabancı savaş gemilerinin Boğazlardan geçemeyeceği ilkesini garanti ediyor, başta İngiltere olmak üzere Rusya, Fransa ve Avusturya buna uyacaklarını taahhüd ediyorlardı.¹³ Böylece boğazların statüsü ve kapalılık ilkesi uluslararası bir güvenceye kavuştuğu gibi, Osmanlı Devleti hem bu konuda Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğini sağlamış oluyor, hem de büyük devletlerin çıkar çatışmalarına karşı denge politikasında başarı kazanıyordu. İngiltere ise Boğazları bir başka Avrupalı devlete ve de özellikle Rusya'ya kaptırmamak açısından büyük bir başarı elde ediyordu.

Rusya, 1853 yılına gelindiğinde "Mısır Meselesi" sırasında izlediği zayıf Osmanlı Devleti üzerinde izlediği kısmi etki alanları kurma politikasından vazgeçerek, bu devleti toptan yıkma politikası gütmeye başladı. Bunu gerçekleştirmek için de "Kutsal Yerler Meselesi"ni ortaya çıkardı.¹⁴ Rusya'ya göre Osmanlı Devleti yakında ölecek bir "Hasta Adam" idi ve mirası ölmeden önce paylaşılmalıydı. Rusya'nın bu teklifini İngiltere reddetti. Çünkü hâlâ Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün

¹² Nihat Erim, (1953), *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, (Ankara: TTK. Basımevi), s.297-299

¹³ Karal, *Ön.ver.*, s.208-209

¹⁴ Oral Sander, (1987), *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları), s.145-146

korunması çıkarlarına uygun düşüyordu. Nitekim 1854 Kırım Savaşı'nda da diğer Avrupalı müttefikleriyle Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan İngiltere, Rusya'nın yenilmesinde büyük pay sahibi oldu. 30 Mart 1856'da imzalanan "Paris Antlaşması"yla Osmanlı Devleti ilk defa resmen Avrupa devleti sayılıyor, toprak bütünlüğü Avrupalı Devletlerin garantisi altına alınıyor, Karadeniz tarafsız bir deniz haline getiriliyordu. Bütün bu hükümlerle Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ni yok etme emellerinin önüne geçiliyordu. İngiltere ile müttefik diğer Avrupalı devletler "Şark Meselesi"nin yeni boyutuna göre Osmanlı Devleti'nin varlığının ve toprak bütünlüğünün korunması politikasının bir müddet daha devam ettirilmesini uygun görmüşlerdi.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler, 1860'lı yıllardan itibaren bozulmaya başlamıştır. İngiltere'nin Suriye ve Cidde olaylarındaki tutumu ilişkilerdeki ilk zedelenmenin belirtileri olarak kabul edilebilir. Ayrıca 1871'den başlayarak 1890 yılına kadar Avrupa'da Bismark'ın biçimlendirdiği üstünlük kurma döneminin başlaması ve bu politikanın Rusya ile yakınlığa dayanması, Rusya'yı Osmanlı Devleti nazarında serbest bırakmıştır. İngiltere ise Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde artan faaliyetleri ve Avrupa'da değişen devletler dengesi karşısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasının sürdürülmesinin zorlaştığını görmeye başlamıştır.¹⁵

Fakat yine de İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının çıkmasına sebep olan "Balkan Bunalımı" sırasında ve 1872 tarihli "Üç İmparator Ligi" ne göre beraber hareket eden Almanya-Rusya-Avusturya'ya karşı Osmanlı Devletinin yanında yer aldı. Diplomatik görüşmelerde uzlaşma sağlanamayınca Rusya tarihi emellerini gerçekleştirmek amacıyla doğudan ve batıdan Osmanlı Devleti'ne saldırdı. Rus orduları Batı'da İstanbul, Doğu'da Erzurum kapılarına dayandı. Rusya, 3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti'ne dikte ettirilen "Ayastefanos Antlaşması" ile kendine büyük avantajlar sağladı. Bu gelişmeler sonucunda İngiltere hem Osmanlı Devletinin güçsüzlüğünü hem de toprak bütünlüğünü koruma politikasının iflas ettiğini açıkça gördü. Rusya'nın bu antlaşmayla elde ettiği avantajlar İngiltere'nin Akdeniz'deki ticaret yollarının

---

¹⁵ Kürkcüoğlu, *Ön.ver.*, s.25

emniyetini tehdit etmeye başlamıştı. Bu sebeble İngiltere, yapılacak uluslararası bir konferansta Osmanlı Devleti'ni destekleme karşılığında bir anda tehditle 4 Haziran 1878 tarihinde yapılan gizli bir antlaşmayla Kıbrıs'ı Osmanlı Devleti'nden devraldı. Padişah II. Abdülhamid ise antlaşmayı "Hukuk-ı Şâhaneme asla hâlel gelmemesi şartıyla muahedeyi imza ederim" şerhiyle onaylamıştır.¹⁶ Yürürlüğe girmeyen "Ayastefanos Antlaşması" yerine 13 Temmuz 1878 tarihinde "Berlin Antlaşması" imzalandı. Bu antlaşmada Kıbrıs'ın elden çıkmasını haklı gösterecek bir hükmün bulunmaması yanında, 61. madde ile ilk defa Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılmasını hükme bağlıyordu.¹⁷ Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı Devleti'ne iade ederse bu antlaşma hukukî geçerliliğini yitirecekti.

Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması şeklindeki İngiliz dış politikası artık "Devleti bölme ve çeşitli nüfuz bölgelerine ayırma" politikasına dönüşecektir. Bunun en belirgin göstergesi 1882 yılında İngiltere'nin Kıbrıs'tan sonra Mısır'ı işgal etmesidir. Böylece İngiltere, Cebel-i Tarık Boğazı, Malta, Girit, Kıbrıs ve Mısır eksenini elde tutarak Hindistan yolunu emniyete alma politikasını adım adım gerçekleştirmiştir. Özellikle Mısır'ın İngilizlerce işgali Osmanlı-İngiliz ilişkilerini bozmuştur. İngiltere'nin Girit, Makedonya ve Ermeni meselelerindeki tavrı bu durumu iyice su yüzüne çıkaracaktır. İngiliz Başbakanı Salisbury'nin 1895 Haziranında Sadrazam Said Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, İngiliz kamuoyunun sürekli Osmanlı Devleti aleyhinde olduğunu belirterek şunları söylemiştir: "Osmanlı Devleti'nin devam etmeyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin devamına yarayan şey İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer İttifak vaki olursa Osmanlı Devleti sona erer."¹⁸ Nitekim bu ittifak çok geçmeden 1907 tarihinde gerçekleşecektir. Osmanlı Devleti, yıkılmaya mahkum bir devlet görüntüsü arzettiği dönemde, Avrupalı büyük devletlerle ittifak yaparak kendisine yönelen tehdit ve tehlikelere karşı bir "denge politikası" oluşturup ayakta kalmaya çalışıyordu. Büyük devletler arasındaki menfaat çatışması Osmanlı Devleti'ne karşı ortak bir bloğun oluşmasını engelliyordu. Osmanlı Devleti, Rus tehlikesini tek

¹⁶ *KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi*, KHK 01, Blg.nr. 1-2-3-4

¹⁷ Sander, *Ön.ver.*, s.160

¹⁸ Karal, *Ön.ver.* c.VIII, s.139

başına bertaraf edemeyeceğini anlayınca İngiltere'den; 1798 tarihinde Fransız ordularının Mısır'ı işgal etmesi üzerine de Fransa'ya karşı İngiltere ve Rusya'dan destek almak zorunda kalmıştır. XIX.yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğini tamamlayan Almanya, siyasi ve iktisadi sahada İngiltere'ye rakip çıkınca; İngiltere, Fransa ve Rusya arasında ortak bir cephe meydana geliyordu. Bu ortak cephe, Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardan beri sürdürdüğü "denge politikası"nı hükümsüz bırakarak onu yıkılışa doğru sürüklüyordu.

İngiltere'nin XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarına yönelik politikasının temel taşı geleneksel "Boğazlar Meselesi" değildir. Mücadele, Boğazlardan çok Asya Türkiye'si üzerindedir. İngiltere, Dicle ve Fırat su yolunu Mezopotamya'dan Basra Körfezi'ne kadar giden güzergâhı da Mısır'dan sonra Hindistan'a giden ikinci bir alternatif yol olarak değerlendirmiştir. Artık İngiltere'nin karşısındaki büyük devlet ve rakip Rusya değil Almanya'dır. Osmanlı Devleti üzerinde İngiliz etkinliği giderek azalırken Almanya'nın ki de devamlı artmıştır. Alman yardımıyla "Bağdat Demiryolu Projesi"nin gerçekleştirilmesi bunun en açık delilidir. İngiltere, rekabet amacıyla "Berlin-Bağdat Demiryolu Hattı"na alternatif olarak yeni bir demiryolu hattının (Süveyş-Sahra-İran-Hindistan) inşası için girişimde bulunmuştur. 2548 km uzunluğunda olması tasarlanan bu hat: Süveyş'ten başlayıp Suriye ve Irak'ın güneyinden, Basra Körfezi'nin ise kuzeyinden geçerek İran üzerinden Hindistan'a ulaşacaktı.¹⁹

Mezopotamya bölgesinde İngilizlerle-Almanlar arasında görülen siyasi, ticari rekabetin ana sebebi, hiç kuşkusuz bölgede keşfedilen zengin petrol havzalarını ele geçirme amacına yönelikti. Osmanlı Devleti bunu biliyor ve yakinen takip ediyordu. Zira Padişah II. Abdülhamid, İngiltere'de eğitim görmüş Ermeni asıllı Klaust Serkis Gülbankyan'a Osmanlı topraklarında petrolle ilgili gerekli araştırmaların yapılması için emir vermişti. 1890 yılının başlarında araştırmanın sonucu olarak Maadin Nezareti'ne, Musul ve Bağdat yörelerinde petrol bulunabileceğine dair Gülbankyan tarafından olumlu rapor sunuldu. Bunun sonucunda Sultan Abdülhamid 1890 ve 1898 tarihinde

---

¹⁹ *İkdam*, 15 Aralık 1918, s.1

çıkarmış olduğu iki özel ferman ile Musul ve Bağdat petrol sahalarını “Memâlik-i Şâhane” haline sokarak, kendi şahsi arazisi ilan etti.²⁰ Böylece petrolün yabancıların eline geçmesine engel oluyordu. Özellikle Musul petroleri konusunda Sultan Abdülhamid’ten imtiyaz koparmak için Alman, İngiliz ve Amerikan şirketlerinin kıyasıya yarıştıkları bir dönemde Jön Türk İhtilali patlak verdi. Daha önce “Memâlik-i Şâhane” olarak ilan edilen bu bölge Maliye Nezaretine devredildi. Bu tarihten sonra Musul petroleri konusunda İngiliz-Alman rekabeti iktisadi ve siyasi açılardan hız kazanmaya başladı.²¹

I. Dünya Savaşı’nın çıkışı hiç şüphesiz XIX. Yüzyıl boyunca Avrupa’nın geçirdiği bir dizi siyasi ve ekonomik gelişmelerin tabii sonucundan başka bir şey değildir. Fransız İhtilali’nin sonunda ortaya çıkan yeni fikirler, telakkiler, siyasi ve sosyal müesseseler devletlere olduğu kadar milletlerin davranışlarına da yeni yeni istikametler vermiştir.²² Liberalizm ve Milliyetçilik gibi fikir hareketleri Avrupa’ya etkisi altına almış, İtalyan ve Alman milli birliğinin kurulması gibi sonuçlar doğurmuştur. 1815 Viyana Kongresinde belirlenen Metternich’in “Müdahaleler Sistemi” yıkılarak, Batı ülkeleri yeni bir bloklaşma sürecine girmiş, ekonomik ve askeri rekabet son haddine ulaşmıştı. İngiltere, Almanya’nın gelişen ekonomisinin dünya pazarlarını ele geçirmesinden ve askeri açıdan güçlenmesinden diğer büyük devletler gibi endişeleniyordu. Alman nüfuzu 1890’lardan itibaren Güneydoğu Avrupa ve Ön Asya’ya daha sonra da Afrika ve Uzakdoğu’ya tesiri altına almıştı. Bu durum karşısında İngiltere’nin güvenliği ile Hindistan yolu ve denizaşırı çıkarları zedeleniyor; dolayısıyla Almanya’nın güç ve etkinliğinin azalmasını istiyordu.²³ Fransa ve Rusya da Almanya’nın güçler dengesini bozan bu gelişmesinin durdurulmasını istiyorlardı. Almanya, İngiliz üstünlüğüyle baş edebilmesini Doğu’ya doğru genişleme (Drang Nach Osten) politikasında görüyordu.²⁴ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’da Sırbistan’ın Rusya’nın desteği ile Büyük Sırbistan iddialarını tehlikeli buluyordu. İtalya her ne kadar

²⁰ *BOA DH/İ-UM.*, Dosya Nr: 55, Göm. Nr: 2, Blg.nr: 1/1-2

²¹ *BOA MV.*, Dosya Nr: 190, Göm. Nr: 13, Blg.nr: 1; *BOA DH/İ-UM.*, Dosya Nr: 55, Göm. Nr: 4, Blg.nr: 1-2-3-4; *BOA MV.*, Dosya Nr: 184, Göm. Nr: 42, Blg.nr: 1

²² Armaoğlu, *Ön.ver.*, s.99

²³ Uçarol, *Ön.ver.*, s.376

²⁴ Almanya’nın, Ortadoğu politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet İzzet Paşa, (1992), *Feryadım* (İstanbul: Nehir Yayınları), c.I, s.210-218

ittifak grubunda görünse de gizlice Fransa ile anlaşmıştı. Amacı, Avusturya'nın egemenliğine girmiş İtalya topraklarını kurtarmak, Akdeniz ve çevresinde yeni sömürgeler ele geçirmektir.²⁵

I. Dünya Savaşı'nı ateşleyen kıvılcım 28 Haziran 1914 günü Avusturya-Macaristan Veliadı Arşidük François Ferdinand'ın Saray Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi olmuştur. Bunun üzerine Avusturya, Almanya'nın da onayını alarak 28 Temmuz 1914'de Sırbistan'a savaş ilan etmesiyle I. Dünya Savaşı başlamış oldu. Bir tarafta Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nden oluşan İttifak Devletleri, öteki tarafta ise İtilaf Devletleri adı altında İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Japonya, ABD, Romanya ve Yunanistan bulunuyordu.

Osmanlı Devleti'nin başlangıçta İtilaf Devletleri safında savaşa girmek teşebbüsü reddedilince, Alman oyunları sonucunda bir olup bitti ile Kasım 1914'te kendisini resmen bu savaşın içinde buldu. Böylece Osmanlı Devleti bir daha çıkamayacağı bir bataklığa sürüklenmiş oldu. İtilaf Devletleri o sırada "Şark Meselesi"ni Osmanlı Devleti'nin yıkılması olarak değerlendiriyorlardı. Ancak Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılmasının yeni anlaşmazlıklara sebep olacağını düşünerek önceden, yani savaş sürerken kendi aralarında bazı gizli antlaşmalar yapma gereğini duymuşlardır.²⁶ Bu gizli antlaşmalardan özellikle Petersburg'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan, Sykes-Picot Antlaşması, doğrudan konumuzu ilgilendiren Musul ve Bağdat bölgelerindeki petrol sahalarıyla ilgilidir.²⁷

²⁵ Uçarol, *Ön.ver.*, s.377

²⁶ İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devletinin topraklarını hedef alarak yaptıkları gizli protokol ve antlaşmalar şunlardır: 1-İstanbul Antlaşması, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında (4 Mart-10 Nisan 1915) 2-Londra Protokolü, İngiltere, Fransa ve İtalya arasında (25 Nisan 1915) 3-Sykes-Picot Antlaşması, İngiltere-Fransa ve Rusya arasında (26 Nisan-9 Mayıs 1916), 4- Mc-Mahon Antlaşması, Mısır'daki İngiliz Komiseri Mc-Mohan ile Hicaz Emiri Şerif Hüseyin arasında (Nisan-Mayıs 1916), 5-St.Jeande Maurienne Antlaşması İngiltere, Fransa ve İtalya arasında (10-21 Nisan 1917), bkz.Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.40-44; Aydın, *Ön.ver.*, s.21-24; Refik Turan-Mustafa Safran-Semih Yalçın, (1994), *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi* (Ankara: Siyasal Kitabevi) s.64-66; Zeki Çevik, (2002), *Milli Mücadelede Son Kurşun*, (Balıkesir: AAM), s.6; İzzet Öztoprak, (1989), *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, (Ankara: TTK Basımevi), s.1-2; Taner Baytok, (1970), *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşına* (Ankara: Başnur Matbaası) s.10-13; İhsan Şerif Kaymaz, (2003), *Musul Sorunu* (İstanbul: Otopsi Yayınları), s.50-53

²⁷ Bu antlaşmaya göre Fransa, Suriye ve Musul dahil olmak üzere Kuzey Irak'ı elde ediyordu. İngiltere ise Filistin ve İran arasındaki bölgeyi yönetimi altında tutuyordu. Ayrıca Fransa'ya nüfuz bölgesi olarak

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin 7 ana cephesinden birisi olan Irak Cephesi İngilizler tarafından iki amaçla açılmıştır: Biri, petrol üzerine çöreklenmek diğeri de kuzeye çıkıp Ruslarla birleşerek, Türk kuvvetlerinin İran'a girip Hindistan'ı tehdit etmesini önlemektir.²⁸ İngiltere 1914 Kasım'ında Hindistan'dan getirdiği kuvvetleri Basra'ya çıkardı ve kuzeye ilerledi. 1915 Eylül'ünde İngilizler, Bağdat'ın 160 km güneyindeki Kut'ül Amare'ye girdiler. Lakin Türk kuvvetleri biraz kuzeyde Selman-ı Pak'ta kuvvetli bir savunma kurmuşlardı. Kasım ayında burada İngilizlerin yaptıkları taarruz kendilerine çok pahalıya mal oldu ve kuvvetlerinin üçte birini kaybeden İngilizler, yılın sonunda tekrar Kut üzerine çekildiler.²⁹ Osmanlı Devleti Irak Cephesi'nde başarılı olmuştur. Kut'ül Amare'deki İngiliz kuvvetleri 1915 Kasım'ında Türk kuvvetleri tarafından sarılmıştır. İngiliz Komutanı General Townshend, birkaç ay dayanıp, bu muhasarayı yarmak için birkaç teşebbüste bulunduysa da başarılı olamadı ve bunun üzerine 18.000 kişilik kuvvetiyle, 1916 Nisanında, Türklere teslim oldu. Fakat Başkomutan Vekili Enver Paşa, Almanların isteğine uyarak İran'ı Rus kuvvetlerinden temizlemeye karar verdiği için, Irak Cephesi'ndeki taarruzları devam ettiremedi. Bunun üzerine İngilizler yeniden Irak'a kuvvet sevk edip hazırlıklarını bitirdikten sonra 1916 Aralık ayında taarruza geçtiler ve 1917 Martında Bağdat'a girdiler.³⁰

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzalayarak savaşı sona erdirdi.³¹ Fakat İngilizlerin Musul bölgesindeki ileri hareketi mütarekeden sonra da devam etmiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzası sırasında Irak bölgesini 6 ncı ordu

---

Adana Vilayeti, Kilikya ve ve Harbut dahil, Anadolu'nun Güneydoğu bölgesi de veriliyordu. İngiltere ise Mezopotamya, Akha ve Hayfa limanlarını alıyordu. Fransa düşündüğü gibi, Musul petrol bölgesinde yönetimi altına alıyordu. Bkz. Melek, *Ön.ver.*, s.17, Geriye kalan topraklarda İngiliz, Fransız koruyuculuğunda bir Arap Devleti ve Arap Devletleri Konfederasyonu kurulacaktı. Ayrıca İskenderun serbest liman; Filistin'de uluslar arası bölge oluyordu. Bkz. Ömer Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.42

²⁸ *Yenigün*, 11 Mart 1919, s.1; *İkdam*, 15 Aralık 1918, s.1; *Vakit*, 4 Nisan 1918, s.1; *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Aralık 1920, s.1

²⁹ *Yenigün*, 13 Kasım 1918, s.1; *İkdam*, 30 Aralık 1918, s.1; *İkdam*, 11 Şubat 1917, s.1; *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Ocak 1922, s.1

³⁰ Ali İhsan Sâbis, (1990), *Harp Hatıralarım*, (İstanbul: Nehir Yayınları), c.IV, s.21-30

³¹ Mondros Mütarekesi ve dönemin Sadrazamı Mareşal Ahmet İzzet Paşa hükümetinin düşünce ve uygulamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Metin Ayışığı, (1997), *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, (Ankara: TTK), s.161-176

savunmaktaydı. Bu ordu, genel olarak büyük çoğunluğu Dicle ve bir kısmı da Fırat nehri boyunca bulunuyordu.³²

Mütarekenin imzalandığını öğrenen - I. Dünya Savaşında Irak'ta İngilizlerle savaşmış olan - 6 ncı Ordu Komutanı Ali İhsan (Sâbis) Paşa, bu bölgeden geri çekilmekte olan birliklere oldukları yerde durmalarını emretti. 30 Ekim 1918'de Musul Şehri ve Musul Vilayeti'nin büyük bir kısmı Türklerin elinde bulunuyordu.³³ İngiliz Irak Ordusu Komutanı, Türk olmayan halka zulüm yapıldığını ileri sürerek 1 Kasım 1918 günü mütareke hattını geçti ve Musul'un 20 km güneyindeki Hamamalil'i işgal etti.³⁴ Ali İhsan (Sâbis) Paşa kıtalarına, İngilizlerin ateşle karşılanmadan sadece protesto edilmesini ve mütareke şartlarına bağlı kalmalarının hatırlatılmasını emretti. Diğer taraftan durumun, Harbiye Nezareti'ne yazılarak İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bildirilmesi ve İngiliz kuvvetlerinin mütarekede buldukları Gayyare mevzilerine çekilmesi istendi.³⁵ Buna rağmen Irak ileri kıtaları komutanı General Cassel, Musul'u işgal için emir aldığını söyleyerek ilerlemeye devam ediyordu. 8 Kasım 1918 sabahı bir İngiliz müfrezesi, Musul hükümet konağındaki Türk bayrağını indirerek yerine İngiliz bayrağını çekti ve şehirdeki tüm Türk bayrakları indirildi.³⁶ İngilizlerin bu tutumları karşısında ordu birlikleri düzenli olarak geri çekilmiş; 15 Kasım 1918 günü Musul'daki son Osmanlı birlikleri de şehri terk etmişti. Fakat Musul Vilayetindeki depo ve ambarlarda da bir çok silah, cephaneye, malzeme ve yiyecek bırakılmış, bunlardan ancak en lüzumlu olanları taşınabilmişti. Deyr-Zor ve Rakka'da bulunan Fırat Grubu kıtalarının da Rasülayn (Ceylanpınar) ve Telebyaz (Akçakale) bölgesine çekilmeleri emredildi. Böylece Cizre-Nusaybin-Telebyaz hattının güneyi İngilizlere bırakılmış oldu.³⁷

³² *İkdam*, 20 Şubat 1917, s.1; *İkdam*, 11 Şubat 1917, s.1

³³ *BOA DH/İ-UM.*, Dosya Nr: 11/6, Göm. Nr: 9/32, Blg.nr: 35; *BOA DH/İ-UM.*, Dosya Nr: 11/6, Göm. Nr: 9/32, Blg.nr: 49

³⁴ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dosya Nr: 341623, *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Ocak 1922, s.1; *BOA DH.ŞFR.*, Dosya Nr: 90, Göm. Nr: 57, Blg.nr:1

³⁵ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dosya Nr: 341623

³⁶ *İkdam*, 11 Aralık 1918, s.1

³⁷ *BOA DH.KMS.*, Dosya Nr: 57/2, Göm. Nr: 43, Blg.nr: 17-18-19

I. BÖLÜM

MUSUL VİLAYETİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

1- Coğrafi Konumu

1.1- Bölgenin Terminolojisi

Musul bölgesini de ihtiva eden Mezopotamya: Sümer, Babil ve Asur gibi uygarlıkların yeşerdiği; yazının icadı, tekerleğin bulunması, sulamalı tarımın başlaması, bataklıkların kurutulması gibi evrensel medeniyetin ilk adımlarının atıldığı kültürlerin ve uygarlıkların birbiriyle karşılaştığı ve çarpıştığı bir coğrafi alan olmuştur.

“Irak” kavramı ilk olarak 642 yılındaki Nihavend Meydan Muharebesi’nde, Müslüman Arap ordularının Sasanileri mağlup ederek İslam fütûhatını Basra ve Şattül-Arap³⁸ bölgesine yaymasından sonra coğrafya ve tarih literatüründe kullanılmaya başlanmıştır. Araplar, Basra-Bağdat ve Şattül-Arap bölgelerine “Irak-ı Arap” Dicle nehrinin sağ kıyısından İran’ın dağlık kesimlerine kadar olan bölgeye de “Irak-ı Acem” diyorlardı. XIX.yy.’da emperyalist güçlerin iktisadi ve stratejik nedenlerle egemenlik mücadelesine sahne olan Irak, siyasi ve diplomasi alanındaki yerini almıştır. Irak, tarihi seyir içerisinde hiçbir zaman bir milletin kendi devletini ve sınırlarını belirleyen bir kavram olarak kullanılmamıştır. İngiltere, iktisadi ve siyasi menfaatleri doğrultusunda I.Dünya Savaşı’nın sonrasında etnik doku, tarih, coğrafya ve iklim bakımından farklılık arz eden bölgeleri “Irak” ismi altında sünni bir şekilde birleştirmiştir.

Hakim güçlerin bölgeyi farklı isimlerle tanımlamalarına rağmen Irak, bazı yazarlara göre iki, bazılarına göre de üç ana parçaya ayrılmıştır. Biz bu çalışmamızda özellikle “El-Cezire” ile “El-Cibal” bölgeleri arasındaki etnik, coğrafik ve ekonomik farklılık nedeniyle Irak’ı üç ana parçada incelemeyi uygun gördük. Birincisi; Fırat ve

---

³⁸ *Şattül-Arap*: Kelime manası büyük Arap nehri anlamına gelmektedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin Kurna’da birleşerek Şattül-Arap adını alır ve 160 km uzunluğundaki yatağında seyrederek Basra Körfezine dökülür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferit Develioğlu, (1996), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları), s.980

Dicle nehirlerinin birleşerek Basra körfezine kadar meydana getirdikleri delta üzerindeki Bağdat ve Basra bölgesi ile çevresidir. Arapların yoğun olarak yaşadıkları bu bölge geçmişte “Irak-ı Arap” olarak bilinmektedir. Irak’ın merkezi konumundadır. İkincisi; Yunanlılar’ın “Mezopotamya” Araplar’ın “Beyn’en Nehreyn” (iki nehir arası) adını verdikleri bugünkü Irak devletinin kuzeyini oluşturan 320.000 km²’lik Dicle ve Fırat havzasından müteşekkil El-Cezire bölgesidir.³⁹ Fırat ve Dicle nehirlerinin oluşturduğu bu bölge Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı, yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından zengin bir arazidir. Eski Ninova şehri harabelerinin yakınlarında kurulan Musul, bu bölgenin merkezidir.⁴⁰ El-Cezire bölgesi, doğuda Kürdistan, güneyde Irak-ı Arap, batıda Şam Çöl’ü yani Haleb, kuzeyde Anadolu ve Van bölgeleri ile sınırlanmıştır.⁴¹ Mezopotamya, Beyn’en Nehreyn, El-Cezire gibi kavramlar bölgenin coğrafyasını tarif etmede yetersiz kalmıştır. Zira Ubeyd, Erido, Ur ve Mari gibi eski şehir kalıntıları Dicle ile Fırat’ın arasında değil Fırat nehrinin batısında yer almıştır. Yine Aşnuna, Tel-Esmer ve Nuzi gibi eski medeniyetlere ait bölgeler de Dicle nehrinin doğusunda kalmıştır. Bu coğrafi tanımlamaların yetersiz olduğunu farkederek bazı Yunanlılar, ilave olarak “Parapotamia” (iki nehir arası ve çevreleri) sözcüğü ile bu bölgeyi tanımlamaya çalışmışlardır.⁴² Üçüncüsü ise “El-Cezire” veya “Mezopotamya”nın kuzeyinde bulunan “El-Cibal” denilen dağlık arazidir. Burası Kürtlerin, Yezidilerin, Asurilerin ve Türklerin karışık olarak yaşadığı bölgedir. El-Cezire bölgesi, Dicle ve Fırat nehirleri sayesinde sulanabilir tarımsal arazilerin genişliği, engebenin daha az olması, petrolün varlığı, doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusundaki ticari yolların çakışması gibi temel özelliklerinden dolayı El-Cibal bölgesinden ayrılır. Bu temel özelliklere bağlı olarak El-Cezire bölgesi ulaşım, tarımsal üretim, yerleşik hayata geçiş ve medenileşme bakımından El-Cibal bölgesinden göre daha ileri seviyededir.

³⁹ *Yenigün*, 11 Mart 1919, s.1

⁴⁰ *Yenigün*, 18 Aralık 1918, s.1

⁴¹ Şemşeddin Sami, (1308), *Kamûsu'l A'lâm* (İstanbul), c.III, s.1803

⁴² Sinan Marufoğlu, (1998) *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak* (İstanbul:Eren Yayınevi), s.25

El-Cezire bölgesinin merkezi olan Musul'un ⁴³ ismi hakkında değişik rivayetler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında: Irak ile El-Cezire'yi birbirine bağlaması, Dicle ile Fırat arasında bir ulaşım bölgesi olması gibi nedenler ileri sürülmüştür. Başka bir rivayete göre de Sincar ve Hadisa'yı birbirine bağlar. Başka rivayete göre ise şehir kendisini kuran kralın adı ile adlandırılmıştır.⁴⁴ Bunların haricinde Musul'un ismi hakkında başka rivayetlerde vardır. Araplar'ın El-Cezire, Greklerin Mezopotamya, Türkler'in Musul ve Şehr-i Zor olarak tanımladıkları bölge, günümüzde Kuzey Irak olarak isimlendirilmektedir.

1.2- Musul Vilayeti'nin Jeopolitik Konumu

İlkçağlardan beri coğrafi konumu takdir edilen Musul, zengin petrol yataklarına sahip olması bakımından iktisadi; çeşitli transit ticaret yollarının üzerinde bulunması bakımından da stratejik bir öneme sahiptir.

Musul, dolayısıyla Irak, Anadolu'yu Asya'nın merkezine bağladığı için Mezopotamya'dan İran'a ve Karadeniz yoluyla Hazar denizine giden yollara hakimdir.⁴⁵ Hindistan ve Mısır'a giden kara ve deniz yollarını birleştiren Musul, Arabistan yarımadasını ve Doğu Akdeniz ülkelerini Ortadoğu'ya ve Uzakdoğu'ya bağlayan yolların çakıştığı bir noktada bulunması ile ayrı bir önem kazanmıştır. Avrupa'dan Hindistan'a giden en kısa yol buradan geçer.⁴⁶ Hindistan'a yapılacak bir istila hareketinin ilk adımının Mezopotamya'ya atılması gerektiği gibi, Basra körfez yoluyla da güneye yönelecek akımları göğüsler durumdadır. Musul'un, Mezopotamya-Mısır-Kalküta ekseninde bulunması tarih boyunca ilgi odağı haline gelmesine sebep olmuştur.⁴⁷

⁴³ Arapça kökenli bir sıfat olup ulaştırıcı, yetiştiren, vardiyan, birleştiren manasına gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemseddin Sami,(2000), *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul:Çağrı Yayınları), s.1430

⁴⁴ Musul'un adları ve lakapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nilüfer Bayatlı, (1999), *XVI. yüzyılda Musul Eyaleti* (Ankara:TTK Basımevi), s.3-4

⁴⁵ *Yenigün*, 18 Aralık 1918, s.1

⁴⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Aralık 1920, s.1

⁴⁷ Mim Kemal Öke, (1995), *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926* (İstanbul: İz Yayıncılık), s.40

Süveyş Kanalı açılmasından ve Ümitburnu'nun keşfedilmesinden önce Avrupa'nın Hindistan'la olan ticareti sadece Irak, Adana ve Toros geçitleri üzerinden yapılmakta idi.⁴⁸ Büyük devletlerin emelleri, buharın ve kömürün makine düzeneğine uygulanmasından sonra hammadde ve pazar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Akdeniz-Mısır ve Hindistan çizgisine kaymıştır. Ortadoğu'da mümtaz bir mevkiye sahip olan Musul'un 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte jeopolitik önemi giderek artmıştır. Sanayi İnkılabı sonrası ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesiyle birlikte ticari güzergah Akdeniz'e kaymıştır. Avrupalı tüccarlar ticaretlerinin büyük bir kısmını Anadolu ve Akdeniz'den;

- 1- İstanbul-Diyarbakır-Musul-Kerkük-Bağdat,
- 2- İskenderun-Halep-Musul-Kerkük-Bağdat üzerinden Basra Körfezi ve oradan Hindistan ve Uzakdoğu ülkeleri ile yapmakta idiler.⁴⁹

Musul, bu ticaret yollarının yanında Çin-Hint-İran ve Azerbaycan'dan gelen kervanların uğrağı haline gelmiştir. Musul şehri ve civarı, ticaret yolları üzerinde bulunması sayesinde canlı, gelişmiş bir ekonomiye ve geniş bir ticari alana sahip oluyordu.

İngiltere ekonomisinin can damarı olan Hindistan ve Uzakdoğu'ya uzanan ticaret yollarını denetimi altına almak istemesi Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik yapısına tesir etmiştir. İngiltere, XVI. yüzyılda İspanya tehlikesine karşı "Cebeli Tarık Boğazı'nı XVIII.yüzyılda da Fransa imparatoru Napolyon Bonapart'ın Akdeniz ve Uzakdoğu'daki siyasi ve ekonomik menfaatlerini tehdit etmesi üzerine "Malta Adası'nı; ele geçirmiştir. XIX.yüzyılda Rusya'nın devasa bir güç haline gelip sıcak denizlere inme hülyasını gerçekleştirebilmek için güneye sarkması üzerine de önce 1878 tarihinde geçici olarak "Kıbrıs"ı, daha sonra da 1882 tarihinde "Mısır"ı ele geçirmiştir. İngiltere, Akdeniz'de hakim olduğu bu yerleri ardışık üsler dizisi halinde birleştirerek bir güvenlik hattı meydana getirmiştir. Siyasi rakiplerinin bu hattın aşağısına sarkmasına asla müsaade etmemiştir. Coğrafi mevkii bakımından Irak'ın kuzeyini dış dünyaya

⁴⁸ T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, (1966), *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi* (Ankara: Genel Kurmay Basımevi), c.IV, s.36

⁴⁹ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.216

bağlayan bir yol üzerinde olması nedeniyle Musul, Hindistan kara yolunu korumak için en önemli bölgelerden biri sayılmıştır.⁵⁰

XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Musul ve çevresinde zengin petrol kaynaklarının ortaya çıkmasıyla birlikte, bölge, büyük güçlerin kıyasıya mücadele edeceği bir arenaya dönüşmüştür. Petrolün varlığı büyük güçlerin dikkatinin hızlı bir şekilde bölge üzerinde yoğunlaşmasına sebep olacaktır. Avrupa'da sıkışıp kalan ve gelişen sanayisine hammadde ile pazar bulmak isteyen Almanya, İngiltere ile amansız bir ticari ve siyasi mücadeleye tutuşmuştur. Berlin-Bağdat Demiryolunun yapımını üstlenen Almanya, İngiltere'nin doğudaki egemenliğini tehdit edecek bir avantaja sahip olmuştur. Almanya, demiryolu hattının geçeceği arazide bulunan hammadde kaynaklarını çıkarma ve işletme yetkisini de alarak İngiltere'ye nazaran Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu iyice artırmıştır.

XX.yüzyılın başında İngiltere, Hint yolunun güvenliğinin yanısıra özellikle petrol yönünden de değerli gördüğü, Mezopotamya'ya yönelmek zorunda kalacaktır. İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı sömürgecilik yarışına yeni katılan Almanya'ya dayanarak ayakta durmaya çalışan Osmanlı Devleti, Berlin-Bağdat Demiryolu hattını Almanya'ya ihale ederek denge politikasını devam ettirmeye çalışmıştır. Fakat bu durum, diğer devletlerin (İngiltere, Fransa, Rusya) Osmanlı Devleti'ne karşı ittifaklarına yol açacak akabinde de Osmanlı Devleti'nin sonunu getirecektir.⁵¹

Almanya'nın, XX.yüzyılın başlarında İngiltere'nin ticari ve siyasi menfaatlerine büyük bir engel teşkil etmesi üzerine, İngiltere Akdeniz'de tamamladığı güvenlik hattını Mezopotamya üzerinden karadan devam ettirecek böylece de Hint yolunun güvenliğini sağlamaya çalışacaktır. İngiltere, bu siyasi ve ticari kaygılarla I.Dünya Savaşı'na girmiş ve sonucunda da muzaffer olarak çıkmıştır. Hatta bunun için müttefiklerine Osmanlı topraklarından paylar dağıtmıştır. Savaşın sonucunu olumsuz etkilemesin diye,

⁵⁰ *İkdam*, 15 Aralık 1918, s.1

⁵¹ *Vakit*, 4 Nisan 1918, s.1

İngiltere, kendisi için Mezopotamya gibi çok önem taşıyan Boğazlar'ı 1915 tarihinde Rusya'ya bırakmayı bile kabul ediyordu.⁵²

1.3- Musul Vilayeti'nin İktisadi Yapısı ve Önemi

Musul Vilayeti'nin nüfusunun neredeyse tamamı geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlamaktaydı. Tarımsal üretimde, en kısa sürede en çok verim alınan ürünler tercih edilmekteydi. Daha çok buğday, arpa ve çavdar gibi hububat ürünleri ekilip biçiliyordu. Azda olsa tütün, kenevir ve pamuk'ta yetiştiriliyordu. Tarımsal üretim piyasa için değil, günlük yaşamın sürdürülmesini sağlamak amacıyla yapılıyordu. Nadas en yaygın usül olup tarımsal üretim teknikleri son derece ilkeldi. Hayvancılık, vilayetin dağlık kuzeydoğu bölgesi ile Dicle Nehri arasında yapılıyordu. Göçebe ve yarı göçebe aşiretler, büyük koyun ve keçi sürüleriyle uğraşarak geçimlerini temin ediyorlardı. Vilayetin batı tarafındaki çöllerde ise göçebe Arap kabileleri, deve yetiştirmekteydi. Kuşkusuz Musul'un Vilayeti'nin iktisadi önemi, Irak'ın kuzeyini Uzakdoğu ve Avrupa'ya bağlayan ticari yolların geçmesinin yanısıra şüphesiz petrolün varlığından da kaynaklanmaktadır.

Irak'ın genelinde, özellikle Musul-Kerkük bölgesi zengin petrol kaynaklarına sahiptir. Musul'da petrolün mevcut olduğuna dair emâreler çok eskidir. Gerçekten bu bölgenin Sümerler, Asuriler gibi eski sakinleri zamanında burada yer yer kendiliğinden yanan ateşler mevcuttu ki; halk bunlara bir kudsiyet izafe etmekteydi. Meşhur Asuri hükümdarı Buhtunnasır devrine ait kaynaklarda da bu devamlı yanan mukaddes ateşlerden bahsedilmektedir.⁵³ Ancak petrolün varlığının bilinmesi hakkında kesin bir tarih tespiti mümkün değildir. Fakat bununla beraber Kerkük bölgesinde, Bacılan köyünde 300 sene öncesinde petrolün varlığına ilişkin bilgiler ilk kez Şehrizer Valisi Ali Rıza Paşa tarafından 1857 senesinde dile getirilmiştir. Tanzimat öncesine kadar bölgedeki petrol ve yer altı kaynakları, tımar sahipleri tarafından değerlendirilmekteydi. Tanzimat sonrası çıkartılan yeni arazi yasasına göre bütün yeraltı kaynakları mirî

⁵² Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.336

⁵³ Mısıroğlu, *Ön.ver.*, s.23-24; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Raif Karadağ, (1979), *Petrol Fırtınası* (İstanbul: Adak Yayınları), s.61 vd.

topraklar haline getirilerek, işletme hakları ihale karşılığında mültezimlere verilmiştir. Fakat madenlerin işletilmesindeki verimsizlik, ulaşım imkanlarının gelişmemesi ve aşiretlerin saldırıları sonucunda maden ocaklarının yakılması gibi istenmeyen durumlar meydana gelmiş ve arzu edilen fayda sağlanamamıştır.⁵⁴ Bu dönemde petrol ve kömür yataklarının aranmasına hız verilmiştir. Bu çerçevede Zaho, Kifri ve Şergat bölgelerinde kömür bulunmuştur. Bu bölgede bulunan kömür Dicle ve Fırat nehirlerinde işletilen vapurların yakıtlarında kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵

Petrolün bugün bizim bildiğimiz manada işletilmesi ise, ilk defa XIX.yüzyılın ikinci yarısında, Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği dönemine rastlar ve bugün dünya gündeminin ayrılmaz parçası olan petrol mücadelesinin temelleri de bu dönemde atılır. Yabancı şirketler Bâb-ı Ali'den aldıkları imtiyazlarla Musul ve çevresinde petrol aramaktadırlar ama hiçbirinin petrolü bulunduğu takdirde işletme imtiyazı yoktur.

Zengin petrol potansiyelinin önemini önceden kavrayan Sultan II.Abdülhamid 1889 ve 1898 yıllarında petrol; 1906 yılında da Musul ve Bağdat'taki kömür için çıkardığı "İrade-i Seniyye"ler ile bu madenleri "Hazine-i Hassa"ya bağlamıştır.⁵⁶ Bu, bölgedeki arama ve çıkartma faaliyetlerinin sona ermesi demektir. Aramanın yapıldığı arazi artık Sultan'ın özel mülküdür. Bağdat Demiryolu imtiyazı ile bu bölgedeki İngiliz emellerinin karşısına Almanya'yı çıkaran Osmanlı Devleti, Almanya'ya, inşa ettirilen hattın her iki yanından 20 kilometrelik bir alanda petrol ve maden arama imtiyazını vermiştir. 1908 tarihinde işbaşına gelen İttihat ve Terakki Partisi, daha evvel Sultan II.Abdülhamid'in özel mülkü ilan ettiği araziye tekrar Maliye Nezareti'ne bağlayarak kamulaştırmıştır.⁵⁷ Böylece yabancı şirketlerin ve şahısların petrol arama ve işletme taleplerinin önündeki engeller ortadan kalkmıştı.

Günümüz modern toplum yapısına ulaşılmasında sınırsız faydaları olan petrol, ne varki Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında da başrolü oynayacaktır. Osmanlı

⁵⁴ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.220-221

⁵⁵ *İkdam*, 30 Mayıs 1918, s.2

⁵⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,(1993), *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919* (Ankara), s.191 ve 301

⁵⁷ *BOA MV.*, Dos.Nr:190 Göm.Nr:13, Blg.Nr:1

Devleti'nin Musul toprakları; İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'nın siyasi ve iktisadi olarak kendi nüfuzlarının baskın olması için azami mücadele ettikleri bir arenaya dönüşmüştür. Bu devletlerden birisi petrolü diğerlerinden önce Avrupa'ya taşırsa, tüm dünyaya hakim olacağını iyi bilmektedir.

Petrolün dışında Irak'ta, bir çok maden ocağı da mevcuttur. 1918 yılı itibariyle 12 tane maden ocağı işletilmekteydi. 1910-1911 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nden Asya topraklarına ve Balkanlara 3.903.766, Hindistan'a 62.471.432 kilo tuz ihraç edilmiştir. Aynı yıl Musul Vilayeti dahilinde de 243.409.181 kilo tuz sarf edilmiştir. Musul, maden yağları⁵⁸ bakımından da oldukça zengindir. Bu yağlar sanayide oldukça fazla kullanılırdı. Yağ imalatına mahsus imalathaneler vücuda getirilmiştir.⁵⁹ En büyük maden yağı menbası Fırat nehri üzerindeki Heyt mevki civarındadır. Bunlardan başka Kerkük, demir, doğalgaz ve kükürt madeni de mevcuttur.⁶⁰

Ilıman bir iklime sahip olan Musul Vilayeti ve geniş bir alana yayılan sulama kanallarıyla dünyanın en önemli tahıl ambarlarından biri olan Dicle ve Fırat havzası, 320.000 km²'lik yüzölçümü ile münbit bir tarım merkezidir. Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında ve etrafında bulunan alüvyonlu topraklar, önemli miktarda humus ve kil ihtiva ettiği için buradan senede birkaç defa ürün alınabilmekteydi. Daha İlkçağlardan itibaren Musul ve çevresinin zengin tarım potansiyelini takdir eden Herodot, eserinde özetle: “...bildiğimiz toprakların en bereketlisi bu topraktır ve en çok tahıl ürününü burası verir. Buna karşılık incir, bağ ve zeytin gibi ağaç ürünleri yetişmez. Tahıl ürünleri bakımından o kadar iyi bir topraktır ki, en az bire iki yüz ve bereket yıllarında bire üç yüz verir. Buğday ve Arpa yapraklarının genişliği dört parmağı bulur. Darı ve susam, ağaç gibi boy verir.”⁶¹ demektedir. Esasen bu havalide her mahsül diğer mahallerde yetiştiğinden daha evvel yetişir. Bilhassa: Buğday, pamuk, pirinç, tütün, şeker kamışı, kenevir, limon,

⁵⁸ Ham petrolün rafinerilerde damıtılmasında kullanılan, kıvamlı, az çok renkli, ağır petrol ürünü. Yağlayıcı özelliği olduğu için sanayide çok sık kullanılır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, (1987), (Ankara: Görsel Yayıncılık), c.XV, s.9076; *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, (1963), (İstanbul:Meydan Yayınları), c.XII, s.687

⁵⁹ *İkdam*, 8 Ekim 1919, s.2

⁶⁰ *İkdam*, 30 Mayıs 1918, s.2

⁶¹ Herodotos, (1991), *Herodot Tarihi*: Çeviren: Müntekim Ökmen (İstanbul: Remzi Kitabevi), c.II, s.77-78

portakal ile ipek, deri, lastik ve yağ yapımında kullanılan nebatat ile her türlü sebze yetiştirirdi. Musul'un, normal senelerde yetiştirdiği tütünün miktarı 1,5 milyon kilo derecesindedir.⁶² Yoğunlukla Şattü'l Arap ile Aşağı Fırat arasında bulunan hurmalıklardan senede 2 milyon tonu aşan hurma ve birçok kauçuk çeşidi yetiştirilirdi. Hele Irak-ı Acem kauçuğu çok meşhurdu. Yalnız Süleymaniye ile Kerkük senede 1.500 sandık kauçuk ihraç etmiştir.⁶³ Bu işlevin yanısıra Musul, Avrupa'ya tahıl ihraç eden; hayvancılık ve yöresel üretimi ile de Avrupalı tüccarların bildiği bir yöreydi. Musul külliyetli miktarda hubûbat, hurma, pamuk, yün, pirinç ihraç ederken; kahve, şeker, baharat, makine vs.'de ithal etmiştir.

Musul Eyaleti'nin, 1910-1911 yıllarında ihraç ettiği hubûbatın miktarı ton hesabıyla aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1. 1910-1911-1912 Tarihleri Arasında Musul Vilayeti'nin İhraç Ettiği Ürünler

Seneler	1910	1911	1912
Yulaf	27.619	85.781	117.999
Kabuklu Pirinç	14.627	23.052	24.999
Kabuksuz Pirinç	1.887	2.788	2.274
Tahin	11.017	12.161	17.401
Buğday	8363	24417	28044
Susam	804	579	457
Yekün	64.317	148.776	231.171

Kaynak: İkdâm, 30 Mayıs 1918, s.2

Tarlalarında makine olmadan yukarıdaki meblağlara ulaşan Musul Eyaleti, bir de makine kullanımı ve sulamanın yaygınlaştırılması ile bunların birkaç misli üretim sağlayacaktır. Musul'da sığır, manda, katır, eşek, deve, koyun, keçi olarak senede 10 milyon küçük ve büyük baş hayvan yetiştirilmektedir.

⁶² *Yenigün*, 11 Mart 1919, s.1

⁶³ *İkdâm*, 4 Ekim 1919, s.1

I.Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra Irak'ta ekilip-dikilen arazinin ve buna bağlı olarak da ürünlerin miktarı düşmüştür. 1918 senesinde 12 milyon dönüm araziden ancak 1 milyon kadarı ekilmiştir.⁶⁴ Erbil ve Musul, Bağdat'ı besleyen bir tahıl ambarıydılar. I.Dünya Savaşı sırasında Musul'la Bağdat arasındaki irtibat kesilince, İngiliz işgal ordusunun yiyecek sıkıntısı gündün güne artmıştır. Bunun üzerine ordusunun ihtiyacını karşılamak zorunda kalan İngilizler, Hindistan'dan 5 milyon ton zahire ithal etmek zorunda kalacaklardır.⁶⁵

İngiltere'nin Petersburg eski sefiri Bukanon, Irak'ın ziraatinin ve imar faaliyetlerinin gelişmesi için çeşitli fikirler ileri sürmüştür. Bukanon, Irak'ta bundan 5.000 yıl evvelki tarım sisteminde kullanılan alet ve edavatın kullanıldığını, bu ibtidâî durumdan ziraat ıslah edildiği takdirde pamuk; hubûbat, meyve, sebze vs. mahsulatin artacağını belirtmişti.⁶⁶ Gerçektende İngilizler, Irak'ı işgal ettikten sonra pamuk ticaretini elverişli bir hale sokmak için incelemelerde bulunmuşlardır. Britanya'nın işgalinden sonra pamuk ziraati parlak neticeler vermiştir.⁶⁷ Eski sefir Bukanon, bu niyetlerinin bir plan dahilinde yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Öncelikle nehir kıyıları imar edilmedikçe ve bataklıkları kurutulmadıkça ziraatı geliştirme projesinin başarıya ulaşamayacağını bildiriyordu. Projenin başarıya ulaşması halinde Kürdistan'dan amelelerin akın edeceğini; bunların vasıtasıyla bölgenin kanallarla donatılabileceğini söylüyordu.⁶⁸ İngiltere, bunun sayesinde bölgenin doğal bekçiliğini Kürtler'e yaptıracaktı. Böylece bölgenin ekonomisini kalkındıracak ve Kürtleri kendilerine sadık bir hale getireceklerdir. "15 Ekim 1918'de Bağdat'taki İngiliz siyasi ajanına göre petrol, kömür, tütün ve tahıl zenginlikleriyle Musul'un potansiyel değerine Londra gayet vakıftır"⁶⁹ değerlendirmesinde bulunarak Musul'un iktisadi ehemmiyetini bir kez daha vurguluyordu.

⁶⁴ *İkdam*, 4 Ekim 1919, s.1

⁶⁵ *İkdam*, 23 Aralık 1922, s.1

⁶⁶ *İkdam*, 8 Ekim 1919, s.2

⁶⁷ *İkdam*, 29 Eylül 1919, s.1

⁶⁸ *İkdam*, 8 Ekim 1919, s.2

⁶⁹ *İkdam*, 28 Mayıs 1924, s.1

1.2- Musul Vilayeti'nin Tarihçesi

1.2.1-Müslüman Arapların Hakimiyetine Kadar Musul

Önasya'nın en eski ve meşhur bölgelerinden biri olan Mezopotamya'nın tarihi ilk çağlara kadar uzanır. Burada; Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıklar vücut bulmuştur. MÖ 4000 yılları civarında Asya kıtasından gelerek Mezopotamya'ya yerleşen Sümerler, çivi yazısını icat ederek, bir seneyi on iki aya bölüp takvimi bularak bataklıkları kurutarak ve madenleri işleyip çeşitli eşyalar yaparak günümüz modern medeniyetine kaynaklık yapmışlardır.

Müstakil halde bulunan Sümer şehirleri arasında zamanla ihtilaf çıkınca MÖ 2750 yılında Akadlar zengin Sümer şehirlerini ele geçirerek onları idareleri altına aldılar. Bunlar Mezopotamya'ya Sümerlerden sonra gelmiş ve dağlık kuzey bölgeye yerleşmiş "Sami ırkı"na mensup kimselerdi.⁷⁰

Akadlardan sonra etrafdaki kavimleri mağlup ederek Mezopotamya havalisini tek devlet haline getiren Babilliler bölgeye hakim olmuşlardır. Babillilerin en meşhur kralı olan Hammurabi, kendisini imar işlerine vererek birçok tapınak ve kaleler yaptırmış ayrıca o güne kadar geçerli olan hukuk kurallarını toplayarak onları tablet üzerine yazdırmıştır. Hammurabi'nin ölümü üzerine eski üstünlüklerini koruyamayan Babilliler, Asurluların esareti altına girmişlerdir.(MÖ 1710)⁷¹

Asurluları birleştirip müstakil bir devlet haline getiren Sargon, başkent olarak önce "Asur" şehrini sonrada "Ninova" şehrini seçmiştir. "Ninova" Dicle nehrinin karşısında kurulmuştur. Asurlular, bu bölgede bir çok kale inşa etmişlerdir. Bunlardan bir tanesi de Dicle'nin batı tarafında "Ninova"nın karşısındadır. Buna "Hısn-ı Abrâniyâ" derlerdi. Arapların fethinden sonra bu kaleye "Musul" adı verilmiştir.⁷²

⁷⁰ *Yenigün*, 11 Mart 1919, s.1; Kaymaz, *Ön.ver.*, s.22; Saatçi, *Ön.ver.*, s. 31

⁷¹ T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s. 15; Bayatlı, *Ön.ver.*, s. 2-5

⁷² *Yenigün*, 18 Aralık 1918, s.1

Kerkük şehrini bina eden Asur Hükümdarı Sartnabal'ın (MÖ 800 yılında) bu şehre "Kerhsuluh" adını verdiği tarihi kaynaklarda rivayet edilmektedir. Keldanîce de "Kerh" şehir anlamına gelmektedir. "Suluh" ise Sartnabal'ın esas ismidir.⁷³

Yaklaşık 1300 yıl varlığını sürdüren Asurluların yerine II.Babil Devleti kurulmuştur. Devleti zirveye taşıyan Nabukadnezar'ın ölümü ile Pers saldırılarına dayanamayan II. Babil Devleti de yıkılarak bölge Pers hakimiyetine girmiştir. Pers kralı III. Dârâ'yı MÖ 331 yılında mağlup eden Büyük İskender, Mezopotamya'yı hakimiyeti altına almıştır. Büyük İskender'in MÖ 321 yılında ölmesi üzerine Mezopotamya, sırasıyla önce Büyük İskender'in komutanlarından Selefkos'un payına düşmüş sonra da bölgeye Partlar, Romalılar ve Sasaniler hakim olmuşlardır.

1.2.2- Müslüman Arap Hakimiyetinde Musul

Hz.Ebubekir zamanında Halid bin Velid komutasındaki Müslüman Arap ordusu, Irak'a ait bir kısım şehir ve kasabaları fethetmiş ise de, asıl fetih Hz.Ömer zamanında 642 yılında Sasanilere karşı kazanılan Nihavend savaşı ile tamamlanmıştır.

Hz.Ömer'in komutanlarından Utba bin Farkat'ın, Dicle ve Fırat havzasına yaptığı seferler neticesinde Musul ve çevresi fethedildi. Ayrıca İyaz bin Ganem komutasındaki Müslümanlar ise Kerkük ve civarını ele geçirdiler. Bu fetihleri takiben Harsam bin Afaca el-Bârikî, Musul'a vali olarak tayin edildi. Onun valiliği zamanında, pek çok Arap'a ev ve toprak verilerek Musul'a yerleştirilmeleri sağlanmıştır. Harsam, Arapları Musul'a yerleştiren ve şehirde bir cami yaptırıp ilk Arap kumandanı ve valisi olarak bilinir.⁷⁴

Emevi Halifesi Abdülmelik (684-704), oğlu Said'i Musul'a, kardeşi Muhammed'i de El-Cezire'ye vali olarak gönderdi. Muhammed, Azerbaycan ve Musul

⁷³ T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.15

⁷⁴ Hayati Ülkü, (1979), *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi* (İstanbul:Çile Yayınevi), s.414-415

Valilikleri'nde bulunduğu sırada şehrin yollarını kaldırımlatıp etrafını da surlarla çevirtmiştir.⁷⁵

Türklerin Irak topraklarına ilk ayak basmaları 674 yılında Emevi komutanlarından Ubeydullah bin Ziyad'ın Buhara seferinden sonra üstün savaş yetenekleriyle dolu 2000 civarındaki Türk'ü Basra'ya getirip yerleştirmesiyle başlar. Cesur askerlerden müteşekkil bu Türk birliği, kısa zamanda geldikleri yerlere ayak uydurarak Emevi ordusunda önemli görevler üstlenmişlerdir. Abbasiler döneminde de Türkler'in Irak'a yerleşmeleri hızla devam etmiştir. Halife Harun Reşid zamanında Türklerden, 20 bin kişilik bir muhafız alayı oluşturularak Bağdat'ta devleti korumakla görevlendirilmişlerdir. Mutasım döneminde, ordunun tüm kademelerini elinde tutan Türkler'in, ırkî ve kültürel özelliklerini korumak için "Samarra" şehri kurulmuştur. Evlenme çağına gelen Türk gençleri Orta Asya'daki çeşitli Türk bölgelerinden getirilen kızlarla evlendirilmişlerdir. Bu evlilikten yetişecek nesillerin savaşı ve cesur olmaları beklenecektir.⁷⁶

Abbasiler döneminde, Musul'da bir kaos ortamı ve güvensizlik hakimdi. Halife Mutemed, Türk kumandanı Asa-Tegin'i Musul'a vali tayin etmiş bu zat ise buraya oğlu Edgü-Tekin'i yollamıştır. Kısa bir müddet sonra Musul halkı onu şehirden kovup başlarına Yahya bin Süleyman'ı getirdiler. (872) Asa-Tegin ertesi sene Heysem bin Abdullah'ı Musul'a vali tayin ettiyse de Musul halkı karşısında tutunamayarak geri dönmek zorunda kaldı. Daha sonra İshak bin Eyüp kumandasında Musul'a gönderilen 20 bin kişilik kuvvet de başarı kazanamadı. Bir müddet sonra Musul'da yağmacı Kürt aşiretleri tehlikesi baş göstermiştir. Halife Muktefi, Ebu'l-Hayca Abdullah'ı Kürtler üzerine gönderip 905 tarihinde Kürtleri itaat altına alarak reisleri Muhammed bin Bilâl'e baş eğdirdi.⁷⁷

⁷⁵ Bayatlı, *Ön.ver.*, s.4-5

⁷⁶ Semir Avcı. (2002), "*Irak'taki Türk Tarihi*", 2023. sayı:17, s.24-25

⁷⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.16

Abbasiler'den sonra Musul'da, Arap ırkının Tağlib kabilesinden Hemdaniler (929-996), daha sonra da Ukayliler'in (996-1096) hüküm sürdüğünü görmekteyiz.⁷⁸

1.2.3- Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi (1055-1157)

Mısır'dan doğuya doğru genişleyen Fatımîler, Büveyhoğulları üzerinde büyük tesirler yaratıyordu. Büveyhoğlu Ahmed, 945 tarihinde Sünnî İslam dünyasının merkezi ve başşehri Bağdat'a girerek idareyi ele aldı. Irak, Büveyhoğulları arasındaki taht kavgaları, Sünniler ile Şiiler arasındaki mezhep mücadeleleri, Türklerle-Deylemler arasındaki çekişmeler, Fatımî baskısı gibi nedenlerden dolayı iyice kargaşa ve anarşi ortamına sürüklenmiştir. Şîf Büveyhoğulları'nın baskısı altında kalan Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah, bir oyuncak haline gelmişti. Hilafet tam bir çözülme dönemine girmişti.⁷⁹ Sünnîler, İslam aleminin halifesini ellerinde tutan Büveyhoğulları'dan kurtaracak gücü dört gözle bekliyorlardı. Gerçi Gazneli Mahmud, İran'ı fethederek Büveyhoğulları'nın Rey şubesine ağır bir darbe indirmişse de meseleyi kökünden halledememiştir.⁸⁰

Selçuklular, 1040 tarihinde kazandıkları Dandanakan zaferinin ardından Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah'a bir fetihname göndererek Halife'ye duydukları saygıyı ve bağlılıklarını bildiriyorlardı. Bu arada Türk komutanları arasında en nüfuzlusu olup, Bağdat'taki askerlerin komutanlığına yükselerek daha sonrada Halife'ye vezir olan Arslan Besâsiri, Halife'yi iyice tahakkümü altına alarak otoritesini hiçe sayacak hakaretlerde bulunuyordu. Halife, kendisini bu durumdan ancak Selçuklular'ın kurtaracağını bildiğinden Tuğrul Bey'i, Bağdat'a davet ediyordu. Nihayet Tuğrul Bey, 15 Aralık 1055 Cuma günü Bağdat'a girerek Halife Kaim'i, Şîf Büveyhoğulları'nın baskısından kurtarmış hutbeyi tekrar Abbasi halifesi namına okutturmuştur. Halife Kaim bi-Emrillah, dünyevi saltanatını bırakarak, sadece ruhani sıfatı olduğunu, liderliği Türk Hakanı Tuğrul Bey'e bıraktığını hukuken de kabul ediyordu. Çıkartılan bir

⁷⁸ Bayatlı, *Ön.ver.*, s.6-7

⁷⁹ K.V.Zettensen, (1961), "*Büveyhiler*", İA.(İstanbul), c.II, s.843 vd.

⁸⁰ Osman Turan, (1997), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (İstanbul:Boğaziçi Yayınları), s.92-93

fermanla Tuğrul Bey'e "doğu'nun ve batı'nın sultanı", manasına gelen: "Sultan'ül-meşrik ve'l mağrib" ünvanı verilmiştir. Musul'un idaresi Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'a bırakıldı.⁸¹ Böylece Irak, Büveyhoğulları'nın hakimiyetinden çıkarak Selçulular'ın egemenliğine girmiş oluyordu.

Oğuzlar'ın yayıldığı Irak'ı Selçuklu ülkesine katan Tuğrul Bey'in, Bağdat'tan ayrılması üzerine Fatimîlerin desteklediği Arslan Besâsiri, Musul'a gelip burasını zaptederek, hutbeyi Fatimîler adına okutturdu. 20 Ocak 1057 tarihinde Tuğrul Bey, yanında İbrahim Yınal ve Yakutî olduğu halde Musul'a gelerek şehri Arslan Besâsiri'den geri aldı. Böylece Kuzey Irak'tan Şîfler temizlendi. Kısa bir süre sonra İbrahim Yınal'ın, Musul'dan izinsiz olarak ayrılması üzerine Arslan Besâsiri, Musul'u yeniden istila etti. Bu arada Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal, Hemedan'da isyan etmişti. Bu isyandan faydalanan Besâsiri, Bağdat'a yürüdü. Besâsiri, halifeyi esir alarak, hutbeyi Mısır Fatimî Halifesi adına ve ezanı Şîî usülünce okuttu. İbrahim Yınal isyanını bastıran Tuğrul Bey, hiç vakit kaybetmeden Arslan Besâsiri'nin üzerine yürümüştür. Hille'de mağlup edilen Arslan Besâsiri, yakalanarak öldürüldü. Besâsiri'nin öldürülmesiyle Türk-İslam Dünyası büyük bir tehlikeden kurtulmuştur. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde Musul ve civarında çok ciddi olaylar olmamıştır. 1092 yılında hem Melikşah'ın hem de vezir Nizam'ül-Mülk gibi büyük şahsiyetlerin ölümüyle, baş gösteren şiddetli ihtilaflar ve Melikşah'ın dört oğlu arasındaki amansız taht mücadeleleri Selçuklular'ı kargaşalıklara sürükledi ve onun parçalanmasına yol açtı. Şeklen merkeze bağlı aslında bağımsız beş tane Selçuklu devleti kuruldu. Bunlar:

- 1- Irak Selçukluları,
- 2- Horasan Selçukluları,
- 3- Kirman Selçukluları,
- 4- Suriye Selçukluları,
- 5- Türkiye Selçukluları'dır.

⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz; Osman Turan, *Ön.ver.*, s.135; Ali Sevim, (1989) *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara:TTK Basımevi), s.27-28; Erdoğan Merçil, (1989), *Kirman Selçukluları* (Ankara:TTK Basımevi), s.21 vd.

Sultan Melikşah'ın oğulları Berkiyaruk ve Mehmed Tapar, aralarındaki taht kavgasından bir netice alamayınca, aralarında bir antlaşma yaparak Devleti ikiye bölmüşlerdi. Antlaşmaya göre; Azerbaycan, Diyarbakır, El-Cezire, Musul ve Suriye Mehmed Tapar'ın hissesine düşmüştür.⁸²

1.2.4- Irak Selçuklu Devleti'nin Ortaya Çıkışı (1118-1194)

Irak Selçuklu Devleti, Mehmed Tapar'ın ölümü üzere Büyük Selçuklu tahtına oturan Sultan Sencer'in, Mehmed Tapar'ın oğlu Mahmud'a hem kızını hem de "Sultan" ünvanıyla devletin batı kısmının idaresini vermesiyle kurulmuştur. (1118) Sultan Mahmud, Irak Selçuklu Sultanı olduğunda henüz on üç, on dört yaşlarındaydı. Sultan Mahmud, kendisinden daha küçük olan Musul, El-Cezire ve Azerbaycan hakimi Mesud ve diğer kardeşi Tuğrul'la mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁸³

1120 yılında Mesud ve Atabeyi Cüyüş, Mahmud'a isyan ettiler. Aksungur Porsukî isyanı bastırmak için Esedabâd'a gönderilmiştir. İsyan bastırılmış fakat Mesud ve Atabeyine hiçbir şey yapılmamıştır. Sadece Musul'un idaresi ellerinden alınarak Porsukî'ye verilmiştir. Sultan Mahmud'un 10 Eylül 1131'de ölümü üzerine yerine oğlu Davud geçti. Mesud ve Tuğrul, yeğenlerinin Sultanlığını kabul etmemişlerdir. Davud'un etkisiz hale getirilmesinden sonra Mesud ile Tuğrul Beyler Taht mücadelesine girişecektir. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, bu mücadelede Tuğrul'un tarafını tutarak 1132 yılında onu Hemedan'da Sultan ilan etti. Sultan Tuğrul'un 1134 yılında ansızın ölümü üzerine Mesud rakipsiz Irak Selçuklu Sultanı oldu.⁸⁴

Halife Müsterşid ve Raşid, kardeşler ve yeğenler arasındaki taht mücadelesine karışarak, komutanları ve bürokratları Irak Selçuklu Sultanlarına karşı kışkırtarak kaosu tırmandırıyorlardı. Tuğrul Bey zamanından beri görevleri sadece dini işlere bakmakla

⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Köymen,(1963), *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara:TTK Basımevi); Turan, *Ön.ver.*, s.135; Ali Sevim-Yaşar Yücel,(1995), *Türkiye Tarihi* (Ankara:TTK Basımevi), c.I; Abdülkerim Özyayın,(1990), *Selçuklu Tarihi* (Ankara:TTK Basımevi); Merçil, *Ön.ver.* (Ankara:TTK Basımevi), s.22-23

⁸³ Hüseyin Kayhan,(2001), *Irak Selçukluları* (Konya:Çizgi Kitabevi),s.35-39

⁸⁴ Suphi Saatçi, (1996), *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı* (İstanbul:Tarih Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı), s.58

sınırlandırılan halifelerin tekrar dünya işlerine karışmak eğiliminin, taht kavgalarına müdahale ederek başladığını görüyoruz. Hatta Abbasi Halifesi Müsterşid, fiili duruma hakim olabilmek için Musul'u kuşattı. Böylece Halife ile Sultanın arası açıldı. 25 Mayıs 1135'te iki tarafın ordusu Daymerk adlı yerde karşılaştılar. Halife'nin ordusundaki Türkler silahlar çekilmeden, Sultan Mesud'un ordusuna iltihak edince Halife esir düştü ve Meraga'ya sürgüne gönderildi.⁸⁵ Sultan Mesud, Rey'den Halep ve Erzurum'a kadar hakimiyetini kurduğu ve buralarda hutbe okuttuğu en parlak zamanında 2 Ekim 1152 yılında öldü. Sultan Mesud'un, devleti toparlama gayretlerine rağmen taht mücadeleleri nedeniyle Irak Selçuk Devleti, içten içe çökmüştür. İmameddin Zengi tarafından kurulan Musul Atabeyliği ile İl-denizoğulları ve Salgurlular gibi Atabeylikler siyasi iktidarı fiilen ele geçirmişlerdi. Zaten Sultan Mesud'un ölümü üzerine Irak Selçuklu Devleti bu atabeyliklerin nüfuzu altına girmiştir. Daha sonra Harzem'in tamamını ele geçiren Alaaddin Tökiş, 25 Mart 1194'te Irak Selçuklu Devleti'ne son vermiştir.

1.2.5- Atabeyler Dönemi

1.2.5.1- Musul Atabeyliği (1127-1233)

Atabeyliğin kurucusu İmameddin Zengi, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından 1127'de Musul valisi olarak tayin edilmiştir. Gürboğa, Çökürmüş gibi dirayetli Türk komutanlarının maiyetinde yetişen Zengi, ilk olarak Musul'da işleri düzene koydu; sonra Halep, Sincar, Cezire-i İbn-i Ömer, Nusaybin ve Harran gibi şehirlere hakim oldu. Kuzey Irak'taki İmadiye Şehri İmameddin Zengi tarafından kurulmuş ve şehir adını buradan almıştır.

İmameddin Zengi, asıl şöhretini Haçlılar'la yaptığı mücadelede kazanarak Türk-İslam dünyasında haklı bir mevkiye çıkmıştır. Haçlılarla mücadelede başarılı olmanın ancak ve ancak siyasi birlik ile mümkün olacağını anlayan Zengi, bir taraftan Yukarı Mezopotamya ile Kuzey Suriye'yi tek hakimiyet altında birleştirmeye çalışırken, bir taraftan da Haçlılarla başarılı savaşlar yaptı. 1144 yılında Urfa'yı Haçlılar'ın elinden alarak büyük bir prestij kazanmıştır. Doğuda ve Batıda büyük yankılar uyandıran bu

---

⁸⁵ Kayhan, *Ön.ver.*, s.144-149

fetih, II. Haçlı seferinin yapılmasına neden olmuştur. Zengi, Caber Kalesi'nin kuşatması sırasında, gizlice çadırına giren köleler tarafından 1146 tarihinde şehit edilmiştir. Türk-İslam dünyasının bu büyük kahramanı öldükten sonra yerine Musul Atabeyi olarak oğulları Seyfeddin Gazi (1146-1149), sonra da Kutbeddin Mevdud (1149-1169) geçmiştir. Diğer oğlu Nureddin Zengi ise, Musul Atabeyliği'nden Halep şubesini ayırarak orada hüküm sürmüştür.⁸⁶

Haçlı saldırısı, iç çekişmeler, taht kavgaları gibi nedenlerden ötürü 1211 yılından sonra Musul Atabeyliği'nin fiili idaresi, Zengilerin yetiştirdiği Lûlû hanedanına geçmiştir. Musul Atabeyliği'nin son Atabeyi Nasreddin Mahmud'un, Bedreddin Lûlû tarafından öldürülmesiyle Musul Atabeyliği sona ermiştir.⁸⁷

1.2.5.2- Erbil Atabeyliği (1144-1233)

Erbil Atabeyliği'nin kurucusu, İmameddin Zengi'nin kumandanlarından Zeyneddin Ali Küçük'tür. Zengi, 1131 tarihinde Erbil'i ele geçirince Zeyneddin Ali'yi buraya vali olarak tayin etmiştir. Merkez Erbil olmak üzere Şehr-i Zor, Hakkari, Tikrit, Sincar ve Harran'ı kapsayan; Irak'ın kuzeyi ile Güneydoğu Anadolu bölgesinde saltanat süren Erbil Atabeyliği ortaya çıkmıştır.⁸⁸

Hayatının son yıllarında ihtiyarlık sebebiyle Zeyneddin Ali, memleketini Musul Atabeyi Kutbeddin Mevdud'a terk ettiği halde Erbil'i bizzat kendi idare etmiştir. Kutbeddin'in 1168'de ölmesiyle yerine oğlu Muzafereddin Gökbörü geçti. Ancak Erbil Valisi Mücaheddin Kaymaz, on dört yaşındaki Gökbörü'nün Atabeyliği idare etme yetersizliğini ileri sürerek ondan daha küçük yaştaki kardeşi Zeyneddin Yusuf'u Atabeyliğin başına geçirmiştir. Zeyneddin Yusuf, her ne kadar Atabeylik makamına geçmiş ise de iktidarı fiilen Mücaheddin Kaymaz kullanmıştır. Bunun üzerine Gökbörü, Eyyubilere sığınmıştır. Eyyubilerin desteğiyle iki defa Musul'u kuşatan Gökbörü başarılı olamamıştır. Ancak kardeşi Zeyneddin Yusuf'un ölmesiyle birlikte

⁸⁶ Abdülkerim Özeydin, (1990), *Selçuklu Tarihi* (Ankara:TTK Basımevi) s.126

⁸⁷ Kayhan, *Ön.ver.*, 181 vd.

⁸⁸ Bayatlı, *Ön.ver.*, s.10-11

Erbil ve Musul'a hakim olabilmıştır. Gökbörü, ondan sonra da hakim olduğu yerlerde Eyyubilerden ayrı özerk bir yönetim uygulamıştır. Gökbörü, Moğollar'ın ilerleyişi karşısında kendisine destek vermeyen Halife Nasır li-Dinillah ve Bedreddin Lûlû'ya kızarak, Moğollar'ın önünden kaçan Celâleddin Harzemşah'a tabi oldu. Moğollar, Celâleddin'in ardından Erbil'e girmiş iseler de kısa süre sonra bölgeyi terk etmişlerdir. Gökbörü ölmeden önce vârisi olmadığı için memleketinin Abbasi Halifesi'ne verilmesini vasiyet etmişti. 1232 yılında vefat eden Gökbörü'nün bu vilayetine uyularak Erbil Atabeyliği Abbasiler'e verilmiştir.⁸⁹

1.2.6- Karakoyunlular Dönemi (1411-1468)

Moğol istilası öncesi Maverâünnehir ve Horasan taraflarında bulunan Karakoyunlular, Moğollar'ın önünden kaçarak Dicle ve Fırat havzasının yukarı vadilerine gelmişlerdir. Irak ve Doğu Anadolu'da Moğol hakimiyetinin çökmeye başlaması ile Musul'da kendi adı ve hesaplarına siyasi faaliyete geçen Doğu Türkmenleri'nin en belli başlılarından olan Karakoyunlular bu bölgeye hakim olmuşlardır.⁹⁰

Karakoyunlular'ın kurucusu olan Bayram Hoca, Celâyir Sultanı Üveys'in fetihlerinde ona yardımcı oldu. Üveys, bu hizmet karşılığında Bayram Hoca'ya Musul'un idaresini verdi. 1365 tarihinde Celâyir Sultanı Üveys'in ölümü üzerine Bayram Hoca, Musul'u zabtetti. Bayram Hoca'dan sonra oğlu Kara Mehmed, Karakoyunlular'ın sınırlarını yukarı Fırat'a kadar genişletir.⁹¹ Konar göçer bir Türkmen aşireti olan Karakoyunlular, yazları Aladağ yaylalarında, kışları da Diyarbakır ve Fırat ovalarında geçirirlerdi. Yani kışın Musul bölgesine dönüyorlardı. Musul, Kerkük, Dohuk, Altunköprü ve Köysancak adlı bölgeleri, Karakoyunlular tarih sahnesinden çekilinceye kadar ellerinde tutmuşlardır.⁹² Kara Mehmed'in ölümünden sonra

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.;T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.22-23; Saatçi, *Ön.ver.*, s.66-70; Turan, *Ön.ver.*, s.227-230

⁹⁰ Faruk Sümer, (1967),*Karakoyunlular* (Ankara:TTK Basımevi), c.I, s.14

⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (1969), *Anadolu Beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri* (Ankara:TTK Basımevi), s. 180

⁹² Uzunçarşılı, *Ön.ver.*, s.181

Karakoyunlular'ı Kara Yusuf ve Yar Ali idare etti. Timur'un, 1393 tarihinde Bağdat'ı alarak Musul üzerine yürümesi karşısında Musul hakimi Yar Ali ve Erbil hakimi Şeyh Ali uygun hediyelerle Timur'a itaatlerini bildirmek zorunda kalmışlardır.⁹³

Cihan Şah zamanı (1439-1467), Karakoyunlu tarihinin en parlak dönemi olarak kabul edilir. Devletin, sınırları Erzincan'dan Horasan'a, Gürcistan'dan Basra körfezine kadar uzanıyordu. Karakoyunlu Devleti'nin geniş sınırları içerisinde, Diyarbakır ve Erzincan bölgesindeki Akkoyunlu Bey'i Uzun Hasan, Cihan Şah'a itaat etmiyordu. Zaten Karakoyunlular, mezhep bakımından Şîî ve hatta Batınî olduklarından dolayı gerek Akkoyunlular gerekse Sünnî mezhebine mensup devletler bunların aleyhinde idiler.⁹⁴ 1465 tarihinde Cihan Şah, kendi himayesini kabul etmeyen Akkoyunlu Bey'i Uzun Hasan'ın üzerine yürüyecektir. Uzun Hasan, Cihan Şah'ı bir gece pusuya düşürerek maiyetindeki 6 bin adamıyla birlikte öldüreceklerdir.⁹⁵ Bu tarihten itibaren Akkoyunlu hakimiyeti başlayacaktır.

1.2.7- Akkoyunlular Dönemi (1468-1508)

Timur, Suriye ve Irak seferlerinde öncü olarak kullandığı Oğuzlar'ın Bayındır boyuna mensup olan Kara Yölük Osman'a, hizmetlerine karşılık olarak Diyarbakır ve havalisini tımar olarak vermiştir.⁹⁶ Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu olarak bilinen Kara Yölük Osman, Timur'a hizmet ederek 30 yıl beylik yapmıştır. Kara Yölük, 1409 tarihinde Mardin'i aldıktan kısa bir süre sonra Musul'a hakim olmuştur. Akkoyunlu Devleti, Kara Yölük Osman'ın 1435 tarihinde ölümüyle XV.yüzyılın ikinci yarısına kadar sürecek iç çekişmelere sahne olmuştur. Akkoyunlu şehzadeleri ayrı ayrı yerlerde hükümdarlıklarını ilan ettiler. Nihayet Uzun Hasan, Akkoyunlu beylerini etrafında toplayarak Diyarbakır'ı aldı. 1465 tarihinde Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ı mağlup eden Uzun Hasan, başlangıçta Doğu Anadolu bölgesinin topraklarını kapsayan

⁹³ M.Çetin Varlık, (1992) *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları), c.VIII, s.448-449

⁹⁴ Faruk Sümer, (1959), "*Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış*," Türk Yurdu, c.I, sayı.5, s.11

⁹⁵ Uzunçarşılı, *Ön.ver.*, s.183-184

⁹⁶ Çetin, *Ön.ver.*, s.420-423

Akkoyunlu sınırlarını, İran, Horasan, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'e kadar genişleterek büyük bir devlet kurmuştur.⁹⁷

Uzun Hasan, bu başarılarından sonra kendini Osmanlı Devleti'nin tek rakibi olarak görmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin aleyhinde siyaset güden birçok devlet de Uzun Hasan'ı Osmanlı Devletine karşı kıskırttı. Fatih Sultan Mehmet'in başında olduğu Osmanlı Ordusu, 1473 tarihinde Otlukbeli'nde Akkoyunlu kuvvetlerini bozguna uğrattı. Uzun Hasan, canını zor kurtardı. Akkoyunlu Devleti, bir daha dirilemeyecek şekilde ölümcül bir darbe aldı. Akkoyunlu Beyleri arasındaki iç çekişmeler devleti iyice yıkılışa götürdü. Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail, son Akkoyunlu hükümdarı Murat'ı 1501 tarihinde yapılan savaşta mağlup ederek Akkoyunlu Devleti'ne son vermiştir.⁹⁸ Böylece 1508 tarihinden itibaren İran'da ve Irak'ta Safeviler dönemi başlamıştır.

1.2.8- Safeviler Dönemi (1508-1534)

Akkoyunlulardan sonra Irak ve El-Cezire bölgeleri 1508 tarihinden itibaren Safevilerin hakimiyetine geçti. Şah İsmail, El-Cezire bölgesini ele geçirdikten sonra burayı Avşar boyundan Ahmet Bey'in idaresine vermiştir.⁹⁹ Şiîliği, devletin resmi mezhebi ve milli siyaseti yapan Erdebil Sûfilerinden Şah İsmail, "Ustaclu, Şamlu, Musullu, Rumlu (Anadolu), Tekeli, Bayburtlu, Çopanlı, Karamanlı, Dulkadirli, Varsak, Kaçar ve Karacadağ" gibi Türk boy ve oymaklarını etrafında toplayarak büyük bir devlet kurdu.¹⁰⁰

1514 tarihinde Çaldıran'da, Şah İsmail'e karşı büyük bir zafer kazanan Yavuz Sultan Selim, komutanlarından Ferhad Paşa'yı iki ülke arasında kalan yerleri fethetmekle görevlendirir. Ferhad Paşa, 1515 tarihinde Musul, Sincar, İmadiye, Kerkük, Erbil, Tel'afer gibi yerleri alır. Ancak bölge halkının sık sık tabiyet değiştirmesi yüzünden fetih sadece ismen kalmıştır. Irak'ta 26 yıl hakimiyet kuran Safevî iktidarı,

⁹⁷ Uzunçarşılı, *Ön.ver.*, s.190-191

⁹⁸ Mükrimin Halil Yınanç, (1965), "*Akkoyunlular*", İA., c.I, s.259

⁹⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.24

¹⁰⁰ Bayatlı, *Ön.ver.*, s.17

kesin olarak 1534 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferi neticesinde son bulmuştur.

1.2.9- Musul'un Osmanlı Devleti'nin Hakimiyetine Girişi

Afganistan'dan Doğu Anadolu Bölgesi'ne kadar yayılan Safevi Devleti, Şiîliği devletin milli politikası haline getirerek; maiyetinde bulundurduğu binlerce şii-casus propagandacılarıyla Anadolu'ya mezhep ihracatı yapıp fesad tohumları ekmek isteyince Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir.

Yavuz Sultan Selim, daha Trabzon'da vali iken, Şah İsmail'in, Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike arz ettiğini anlamıştı. Şah İsmail'in, Yavuz'un cülûsunu tebrik etmemesi ve sulhün teyidi için elçi göndermemesi, bunların yanında önce Yavuz Sultan Selim'in kardeşi Amasya valisi Şehzade Ahmet'i himaye etmesi sonra Şehzade Ahmed'in oğullarına kucak açması, Osmanlı Devleti'ne karşı Memlûklüler'le işbirliği yapması, sınır ihlâlleri, mezhep farklılığı ve Yavuz Sultan Selim'le Şah İsmail'in ortamı geren birbirlerine hakarete varan mektuplaşmaları Çaldıran Savaşı'nın sebepleri arasındadır. Hakikatte, savaşın sebebi iki devletin gücünün zirvesine ulaşarak, fütuhat siyasetlerinin birbiriyle çatışmasıdır. 1514 tarihinde Çaldıran'da yapılan savaşta, Şah İsmail büyük bir hezimete uğrayınca Safevi Devleti ve Şiî inancı tehlike olmaktan çıkmıştır. Çaldıran zaferi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Osmanlı hakimiyetine girmesini sağlarken diğer taraftan da Irak'ın fethinin önünü açmıştır. Yavuz Sultan Selim, doğu sınırını güvenlik altına alabilmek için, bölgedeki Kürt ve Türkmen Emirleri ile Aşiretler üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan İdris-i Bitlisî'yi görevlendirmiştir. İdris-i Bitlisî, çoğu sünnî olan bu Kürt beylerinin meskûn oldukları toprakları kendilerine yurtluk ve ocaklık vererek Osmanlı Devleti'ne tabi olmalarını sağlamıştır.¹⁰¹

¹⁰¹ İsmail Hami Danişmend, (1971), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul), s.2, s.6-10 ; İ.Hakkı Uzunçarşılı, (1988), *Osmanlı Tarihi*, (Ankara:TTK Basımevi), c.II, s.273-274; Yılmaz Öztuna, (1967), *Türkiye Tarihi*, (İstanbul:Hayat Kitapları), c.V, s.63

Mardin civarındaki “Koçhisar” da Osmanlı kuvvetleriyle Safeviler arasında meydana gelen savaş, İran hakimiyetinde bulunan bölgelerin Osmanlı hakimiyetine geçmesiyle neticelendi.(1516) Ertesi yıl Mardin Kalesi’nde devam eden Safevi mukavemeti de kırılınca Musul ve Kerkük, Osmanlı hakimiyetine girmiştir.¹⁰² Musul ve civarındaki Kürt ve Türkmen Beyleri’nin, Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında sık sık yer değiştirmeleri yüzünden bölgedeki Osmanlı hakimiyeti tam manasıyla sağlanamamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman, Avusturya ile anlaşma yaptıktan sonra İran işlerini bir düzene koymak için, 1534 tarihinde “İrakeyn¹⁰³” olarak bilinen sefere çıkmıştır. Bu sefer sırasında önce Tebriz, sonra da Bağdat şehirleri alınmıştır. Kanuni fethedilen yerlerin iç işlerini tanzim etmek için dört ay kadar Bağdat’ta kalmıştır. Irak: “Basra”, “Bağdat” ve “Musul” eyaletleri ile bağımsız “Şehr-i Zor” sancağına ayrılmıştır. Tımar ve zeametler dağıtılarak Musul’a Osmanlı damgası vurulmaya ve Türk kimliği verilmeye başlanmıştır.¹⁰⁴ 1555 Amasya Antlaşması ile Safevi Devleti, Irak’taki Osmanlı egemenliğini resmen tanıdı. 1534-1555 tarihleri arasında Osmanlı Devleti’nin nüfuzu bütün Irak’a kökleşmiştir.

1.2.10- Osmanlı İdaresinde Musul Vilayeti ve İdari Yapısı

Bağdat ve Musul’da, Osmanlı Devleti tarafından fethinden uzun müddet sonra yine eski kargaşalı günlerine dönmüş; emniyet ve asayiş son bulmuştur. Bağdat’ta, yerel kuvvetlerden 12 bin kişilik bir kuvvete komutanlık yapan Bekir Subaşı, halkı tahrik ederek Bağdat Valisi Yusuf Paşa’yı idam ettirmişti. Bir yandan Osmanlı Devleti’nin Musul Valisi Kır Hüseyin Paşa’nın, bir yandan da Safevi fermanıyla kendisinin Musul’a Vali tayin edildiğini ilan eden Bekir Subaşı’nın zulmünden bıkan Musul halkı, Osmanlı Devleti’ne müracaat ederek yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı

¹⁰² Besim Darkot, (1979), “*Musul*,” İA.,(İstanbul:MEB Yayınları), c.VIII, s.742-744

¹⁰³ İrakeyn, Arapça’da iki Irak manasına gelir. Bağdat ve havalisi “İrak-ı Arap”; kuzey ve kuzeydoğu Irak’ta “İrak-ı Acem” olarak bilinir. Kanuni Sultan Süleyman, 1534 tarihindeki “İrakeyn” seferi sırasında önce Irak-ı Acem’e sonra da Irak-ı Arap’a sefer yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Develioğlu, (1996), *Ön.ver.*, s.396

¹⁰⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.III İkinci Kısım, s.155-156

Devleti Musul Valisi K r Hüseyin Paşa'yı azlederek, Musul'da asayiŐi sağlamak için Diyarbakır Valisi Hafız Ahmet Paşa'yı görevlendirmiştir. Bekir Subaşı'nın sıkıŐtıėı zaman Safevi hükümdarı Şah Abbas'tan yardım isteyeceğini anlayan Hafız Ahmed Paşa, Bekir Subaşı'nın Bağdat'a vali olarak tayin edilmesini teklif etmiŐse de; İstanbul bu talebi reddetmiştir.¹⁰⁵ Bekir Subaşı, üstüne kuvvet sevk edilince Şah Abbas'a müracaat ederek Osmanlı kuvvetlerinin püskürtülmesi halinde Bağdat'ı kendisine teslim edeceğini bildirmiştir. Bunu müteakiben Safevi tabiiyetine geçtiğini ilan etmiştir. Şah Abbas'da, Şiiler tarafından kutsal kabul edilen "Kerbela ve Necef"i sünnilerin elinden kurtarmak gayesiyle 30 bin kişilik kuvvetini Bekir Subaşı'nın yardımına göndermiştir. İekli oynayan Bekir Subaşı, Hafız Ahmet Paşa'ya da bir mektup yazarak kendisine Bağdat Valiliği verildiği takdirde, Osmanlı Devletine bağlılığının devam edeceğini söylemiştir. Bu teklif, daha evvel İstanbul'a Bekir Subaşı'nın, Bağdat valisi olarak atanması talebinde bulunan Hafız Ahmed Paşa'nın bu fikrinin ne kadar isabetli olduğunu göstermiştir.¹⁰⁶

Neticede Bağdat valiliğine atanan Bekir Subaşı, daha evvel Şah Abbas'a yaptığı vaadden vazgeçerek Bağdat'ı Safevi kuvvetlerine karşı savunmaya başlamıştır. Şah Abbas bu ayak oyunlarına, Bekir Subaşı'nın oğlu DerviŐ Mehmed'i Bağdat'a vali yapmak vaadiyle karşılık vermiştir. Safevi kuvvetlerinin uzun muhasarası ve DerviŐ Mehmed'in ihaneti sonucu Bekir Subaşı, 11 Ocak 1624 tarihinde Bağdat'ı, Safevilere teslim etmek zorunda kalmıştır. Bekir Subaşı, çeşitli iŐkencelerle öldürülmüŐtür. Bağdat'a giren Safeviler, Bağdat Kadısı da dahil olmak üzere 4 bin kiŐiyi  ld r m Őlerdir. Şah Abbas'ın Bağdat ve  teki Őehirlerde giriştiği bu katliamdan kaçan Sünni Türkler ülkenin kuzeyine kaçarak, Irak'taki Türk toplumunun dağılmasına neden olmuşlardır.¹⁰⁷

Safeviler, Bağdat'tan hareketlerini kuzeye kaydırarak Kerkük ve Musul'u işgal etmişlerdir. Şah Abbas tarafından Kerkük ve Musul'un alınmasına memur edilen Kara

¹⁰⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.III İkinici Kısım, s.153-155

¹⁰⁶ J.H.Kramers, (1952), "*Kerkük*," İA.(İstanbul:MEB Yaynevi), c.VI, s.590-591; Besim Darkot, (1957) "*Musul*," İA. (İstanbul:MEB Yaynevi), c.VIII, s.741-743; Danişmend, *Ön.ver.*, s.372-379; Besim Darkot, (1967), "*Irak*," İA. (İstanbul:MEB Yaynevi), c.V, s.667-669

¹⁰⁷ Saatçi, *Ön.ver.*, s.92

Çakay Han, muhkem olmayan ve iyi savunulmayan Kerkük'ü kısa sürede ele geçirdi. Zaten Kerkük Valisi Bostan Paşa, üzerine Safevi kuvvetlerinin geldiğini görünce Diyarbakır'a kaçmıştır. Musul Valisi Çerkes Hüseyin Paşa, elindeki yetersiz kuvvetlerle şehri savunmaya çalışmışsa da daha fazla dayanamayarak Musul'u Safeviler'e terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Şah Abbas, Musul'a vali olarak Kasım Han'ı atamıştır.¹⁰⁸

1625 yılında Hafız Ahmed Paşa, 1629 yılında da Hüsrev Paşa, Serdar-ı Ekrem ünvanıyla Bağdat'ın geri alınmasıyla vazifelendirilmiş iseler de başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine Sultan IV.Murad, 1638 tarihinde Bağdat seferine çıkmıştır. Bağdat, 40 günlük bir kuşatmadan sonra 24 Aralık 1638'de geri alınmıştır. "Bağdat Fatihî" ünvanını alan Sultan IV.Murad, bu sefer neticesinde Kuzey Irak'ta umumi bir istikrar sağlamıştır. Şah Abbas tehlikesi uzaklaştırılarak bölge, tekrar Osmanlı hakimiyetine geçti. Bağdat ve çevresindeki bütün şifler, Irak'ın güneyine gönderilmiştir. Kuzey Irak ve Bağdat'ın, Anadolu ile bağlarını daha güvenli kılmak için, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Türkmen boylarından topluluklar getirilerek Hanekeyn Kızlarbat, Mendeli, Kerkük ve Erbil bölgelerine yerleştirilmiştir. Böylece İran'dan gelecek saldırılara karşı bir direnme gücü sağlamak için, bölgeye binlerce Sünni Türkmen iskan edilmiştir.¹⁰⁹ 1639 tarihinde bugünkü Türk-İran sınırını büyük ölçüde belirleyen Kasr-ı Şirin antlaşması imzalandı.

Sultan IV.Murad'ın Bağdat seferinden sonra uzun yıllar süren bir istikrar devri açılmış ise de; Musul ve Bağdat bölgelerine sık sık İran kuvvetlerinin tecavüzleri, depremler, kuraklık ve çekirge istilâları neticesinde meydana gelen kıtlık sebebiyle halk başka bölgelere göçmek zorunda kalmıştır. 1667 yılında Musul'da meydana gelen depremle; 1711 yılında oluşan kıtlıktan ötürü halk büyük sıkıntıya düşmüştür. Devlet halkın ihtiyaçlarını gidermek için diğer vilayetlerden özellikle zahire getirmek zorunda kalmıştır.

¹⁰⁸ Mısıroğlu, *Ön.ver.*, s.51-52

¹⁰⁹ Saatçi, *Ön.ver.*, s.94

Osmanlı Devleti 17.yüzyılın son çeyreğinde Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya arasında yapılan Kutsal İttifak nedeniyle Avrupa kıtasında, yoğun ve yıpratıcı savaşlarla meşgul olmuştur. Bu mücadeleler sırasında merkezden uzak vilayetlerde, yerel idareciler merkezi dinlememeye başlamış, bir takım zorbalar türemiş ve aşiretler ayaklanmışlardır. Devlet, batıda barışı tesis edinceye kadar kendi başına buyruk hareket edenlere göz yummuştur. Karlofça, Prut ve Pasorafça Antlaşmalarıyla barış tesis edilince doğuda mevcut problemleri çözmek için köklü ıslahatlara girişmiştir.

1726-27 yılından itibaren Musul'un idaresi yerli ailelerden ve eşraftan Abdülcelil sülalesine verilmeye başlanmıştır. Musul'a ilk olarak Abdülcelilzâde İsmail Paşa vali olarak tayin edilmiştir. Bu vali Musul'da bir çok ıslahata teşebbüs etmiş ve bunda da muvaffak olmuştur.¹¹⁰

İran'da iktidarı ele geçiren Kaçar sülâlesinden Nadir Şah, 1733 tarihinde Erbil ve Kerkük'ü aldıktan sonra Bağdat üzerine yürümüştür. Nadir Şah, veziri Nergis Han'ı, Musul'u ele geçirmek için gönderir. Musul valisi Hüseyin Paşa, Nergis Han'a karşı kuvvetli bir direnç gösterince İranlılar ağır bir yenilgiye uğrayarak Musul'dan geri çekildiler. Bu olayları savaş sebebi sayan Osmanlı Devleti, Moralı Topal Osman Paşa idaresinde 170 bin kişilik orduyu İranlıların üzerine sevketti. 1734'te Bağdat'a varan Topal Osman Paşa, burada Nadir Şah'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Ancak Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın zahire yokluğunu ileri sürerek geri çekilmesi ve askerlerin büyük bir kısmının baharda toplanmak üzere terhis edilmesinden yararlanan Nadir Şah, ani bir baskınla Kerkük ve civarını ele geçirmiştir. Burada yapılan muharebede Topal Osman Paşa şehit düşmüştür. Savaşın gereksizliğini gören iki devlet 1736 tarihinde, Kasr-ı Şirin antlaşması esas olmak üzere barış yapmıştır.¹¹¹

Sözünde durmayan Nadir Şah, 1743 tarihinde büyük bir kuvvetle Irak sınırına aşarak Erbil ve Kerkük'e taarruz etmiştir. Kerkük halkı, kuşatmaya daha fazla dayanamayarak mallarına, canlarına ve ırzlarına dokunulmamak şartıyla şehri Nadir

¹¹⁰ T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.27-28

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV Birinci Kısım, s.224-227

Şah'a teslim etmişlerdir. Fakat İranlılar verdikleri sözde durmayarak şehri yağmalamaya başlayınca halk galeyana gelerek ellerine geçirdikleri taşlarla, sopalarla saldırarak, İranlılar'ı şehir dışına atmaya muvaffak olmuşlardır. Bu arada Musul'u kuşatan Nadir Şah, Musul müftüsüne bir mektup yazarak, daha fazla kan dökülmeden şehrin teslim edilmesini istemiştir. Musul halkını Kızıl Camisi'ne toplayan müftü, halkın görüşünü almıştır. Halk direnilmesi lehinde görüş bildirince Nadir Şah, hücumu geçmiştir. Musul halkının şiddetli direnişi karşısında başarılı olamayacağını anlayan Nadir Şah geri çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra iki ülke arasında 1746'da imzalanan barış antlaşması, bölgede huzurun sağlanmasına yardımcı olmuştur.¹¹²

1771 tarihinde Musul'da büyük bir arbede yaşanmıştır. Musul Valisi Abdülfettah Paşa'nın Trablus vilayetine gitmesi üzerine yerine vekil tayin edilen amcası Ahmed Ağa'ya karşı bazı aşiretler isyan etmiştir. Bu durumda Musul halkı, Ahmed Ağa'yı destekleyenlerle, aşiret reislerini destekleyenler olarak ikiye ayrıldılar. Bu iki kutup arasındaki çatışmalarda çok sayıda insan öldü.

XIX.yüzyılda da Musul Vilayetinde birçok isyan, ve bir çok istiklâl davası yüzünden karışıklıklar çıkmıştır. 1834 tarihinde İmadiye Mutasarrıfı Kürdi İsmail Paşa, devlete karşı isyan edince, Musul Valisi İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa, Musul ahalisinden topladığı askerlerle bu isyanı bastırmıştır. Daha sonrada Revanduz Bey'i, devletten ayrı hareket edince, Musul Valisi Mehmed Paşa ile Bağdat Valisi Ali Paşa, Revanduz'a giderek bu isyancıyı tutuklamışlardır. Osmanlı Devletine, itaat etmek istemeyen Arap Şammâr aşireti ile Sincar'da bulunan Yezidiler'in şeyhleri ele geçirilerek mallarına el konulmuş ve Musul'a gönderilmişlerdir. Bu isyan sırasında Mardin'e kaçan asiler, altı haftalık bir kuşatmadan sonra teslim olmuşlardır.¹¹³

XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Musul Vilayeti, Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazı, petrol kaynaklarının işletilip kullanılması hakkı, Bağdat Demiryolları'nın yapımı, Hindistan ve Uzakdoğu ile bağlantısının bulunması

¹¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV Birinci Kısım, s.232-233

¹¹³ T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.29-30

gibi sebeplerden İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi devletlerin ilgilendiği bir saha olmuştur. Yine de bu olumsuz gelişmelere rağmen Musul, 1918 tarihine kadar Osmanlı Devletinin idaresinde kalmıştır.

Kuzeyde Van ve Diyarbakır, batıda Zor Mutasarrıflığı, güneyde Bağdat Vilayeti, doğuda İran hududuyla çevrili olan Musul Vilayeti ve onun sancağı Şehr-i Zor¹¹⁴ (Kerkük), Yavuz Sultan Selim zamanında fethedildikten sonra Osmanlılar, kendilerinden önceki Arapların, İlhanlılar'ın ve Selçuklular'ın idari teşkilatına; bölgedeki Kürt ve Türkmen Emirlerle, aşiret reislerini devlete ısındırıncaya kadar onların nüfuz alanlarına müdahale etmemişlerdir. İktâ sistemini aynen devam ettiren Osmanlı Devleti, İktâ sahiplerine görev karşılığı olarak maaş yerine, muayyen bir toprak parçasının verilmesi esasına dayanmıştır. Yavuz Sultan Selim tarafından görevlendirilen İdris-i Bitlisî, Kürt Beylerine devlete itaat etmeleri ve vergi vermeleri karşılığında ellerinde bulundurdukları toprak parçasını kendilerine yurtluk ve ocaklık olarak verileceğini söyleyince birçok Kürt Bey'i kan dökülmeden Osmanlı Devleti'ne tabiiyetlerini arzetmişlerdir. Yavuz Sultan Selim zamanında Musul ve Kerkük, Diyarbakır eyaletine bağlıydı.¹¹⁵

Musul'da, ilk idari yapı Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihindeki "İrakeyn" seferinden sonra ortaya çıkmıştır. Irak'ın idari yapısını teşekkül ettirmek için dört ay kadar Bağdat'ta kalan Kanuni has; zeamet ve tımar dağıtımını yaptıktan sonra, Irak'ı, Bağdat-Basra ve Musul olmak üzere üç eyalete ayırmıştır. Ayrıca Şehr-i Zor'u da müstakil bir liva haline getirmiştir. Bu dönemde Musul Vilayeti; paşa sancağı Musul ile birlikte Becvanlı, Tikrit, Eski Musul, Horen ve Bana livalarından oluşuyordu. Şehr-i

¹¹⁴ **Kerkük Sancağı**, 1892 tarihine kadar resmi yazışmalarda "Şehr-i Zor" olarak geçerken, bu ismin "Zor Mutasarrıflığı" ile olan isim benzerliğinden dolayı bir çok idari karışıklığa sebep olmaktadır. Bu yüzden 15 Mart 1893 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyye ile Şehr-i Zor sancağının ismi "Kerkük" olarak değiştirilmiştir. Suriye sınırları içerisinde kalan Zor mutasarrıflığı ise: kuzeyden Diyarbakır ve Halep, batıdan yine Halep ve Suriye, doğudan Musul ve Bağdat, güneyden Biralşam çölüyle çevrelenmiştir. Önceleri Halep vilayetine bağlı iken daha sonra müstakil bir sancak haline getirilmiştir. Merkezi Fırat sahilinde "Deyrizor" kasabası olup, Deyr, Aşâre, Res'ul-ayn, Elbukemmal adlı 4 kaza ve 4 nahiyeye sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.7-8 ve 224

¹¹⁵ *Yeniğün*, 18 Aralık 1918, s.1

Zor sancağı ise; Erbil, Şehr-i Pazar, Cebel-i Hamrin, Kessâf, Baf, Berman gibi 20 adet yerleşim yerinden oluşuyordu.¹¹⁶

Osmanlı Devleti, idari taksimatta bulunurken bölgenin coğrafyası ve askeri durumu kadar; iktisadi yapısı ile sosyal konumunu da gözönüne almıştır. Devletin büyümesine bağlı olarak 17.yüzyıl'dan itibaren revizyona gidilme ihtiyacı hasıl olmuştur. Özellikle İran kuvvetlerinin sınır tecavüzleri, aşiretlerin yerleşik olup-olmamaları gibi nedenlerden dolayı Musul Vilayetinin, idari yapısında değişiklik yapıldığı gibi Osmanlı Devleti, idari tasarrufu gereği değişikliğe gitmiştir.

Irak'ın idaresi, askeri ve sivil yetkilerle donatılmış Bağdat'taki bir genel vali tarafından yönetiliyordu. Her ne kadar diğer eyaletlerin valileri, Sultan tarafından atanıyorsa da, bu, Bağdat Valisi'nin görüşü alındıktan sonra gerçekleşiyordu. Musul ve Basra Vilayetleri'nin valilerinin yetkileri, Bağdat Valisi'ne göre daha az ve nüfuz alanları daha dardı. Bu nedenle Bağdat Valisi'nin gölgesinde kalmışlardır.

Bağdat Valisi bir yere gittiğinde, Musul Valisi vekalet ederdi. Musul Valisi, vilayet dahilindeki idari işlerde bağımsız idi. Tayin ve azl işlerinde tek yetkiliydi.¹¹⁷ 1726-1727 yıllarına kadar Musul'a yabancı valiler atanmıştır. Bu valiler, bölge halkına ve coğrafyasına alışık olmadıklarından Musul'un ileri gelenlerinin elinde oyuncak haline geliyorlardı. Bu tarihten itibaren Musul'un yerli ve köklü ailelerinden olan "Abdülcelil" sülâlesinden vali atanmaya başlanmıştır.¹¹⁸

Musul, 1850 tarihinde çıkartılan bir fermanla mutasarrıflığa düşürülerek Bağdat'a bağlanmıştır. 1864 tarihinden itibaren eyalet sistemi yerine, vilayet sistemine geçilmiştir. Bu yeni sistem ilk defa Mithat Paşa'nın, Tuna Vilayeti'nde vali olarak görev yaptığı sırada uygulama safhasına sokulmuştur. Yeni idare sistemine göre: "vilayetler mutasarrıflıklara, mutasarrıflıklar livalara, livalar da kazalara" bölünüyordu.

¹¹⁶ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.36; T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.3-4; Bayatlı, *Ön.ver.*, s.28-29

¹¹⁷ İlber Ortaylı, (1985), *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği* (İstanbul:Hil Yayınları), s.23-25; Ahmet Tabakoğlu, (1994), *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul:Dergah Yayınları), s.162 vd.

¹¹⁸ Bayatlı, *Ön.ver.*, s.34

1870 tarihinde kabul edilen İdare-i Ümumiye Vilayet Nizâmnamesi; kamu görevlilerinin yetki ve sorumluluklarının sınırını çizen 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesinin devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Bu yeni kanunla, bütün meslek ve inanç gruplarının temsil edildiği; halkın sıkıntılarını bürokrasiye aktaran ve çözüm arayan mahalli meclisler kurulmuştur. Tanzimat sonrası güçler ayrılığı ilkesi benimsenerek, bu mahalli meclislere, kamu kurumlarını denetleme yetkisi de verilmiştir.¹¹⁹

Bu dönemde Musul: Kerkük, Erbil, Süleymaniye ve Musul (merkez) sancaklarından oluşan bir vilayetti. İlk vali olarak Fevzi Paşa atanmıştır. Tanzimat sonrası, modern idari birimler oluşturulmaya başlandı. Mardin'e kadar uzanan Musul, Bağdat, Basra ve Zor eyaletlerinin hemen hemen 100 yıldan beri bir valiye (Bağdat Vali Paşası) bağlanma uygulamasına son verildi. Mardin, Diyarbakır vilayetine bağlandı. Kuzey Irak'taki Kürt Emirlikleri, Musul'a bağlanarak, Musul, 1878 tarihinde tekrar Vilayet haline dönüştürülmüştür.¹²⁰

II.Mahmud'la birlikte daha merkezi bir idare tesis edilerek, eyaletlerde devlet otoritesi sağlamlaştırılmıştır. Musul ve Bağdat'ta şahsi, ailevi ve kabile nüfuzuna son verildi. Bunlar arasında :”Bağdat Valisi Davud Paşa, Musul'da Celilî ailesi ve Kürt Emirliği; Revanduzda Soran Emirliği, İmadiye de Behdinân Emirliği, Süleymaniye'de Baban Emirliği”ni zikredebiliriz.¹²¹ Kayıtlardan anlaşıldığına göre Musul, önce Diyarbakır Vilayetine bağlıydı. Daha sonra müstakil eyalet haline gelmiş bir müddet sonra da Bağdat'a bağlanmıştır. Nihayet 1878 tarihinden itibaren müstakil bir vilayet olmuştur. Bu durum I.Dünya Harbi'nin sonunda, Musul'u kaybetmemize kadar devam etmiştir.

¹¹⁹ Ortaylı, *Ön.ver.*, s. 67-70

¹²⁰ Saatçi, *Ön.ver.*, s.102

¹²¹ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.37

Tablo 2. 1895 Tarihli Musul Vilayeti'nin İdari Yapısı (121)

A-MUSUL SANCAĞI	B-KERKÜK SANCAĞI	C-SÜLEYMANİYE SANCAĞI
1-Musul (Merkez) Kazası	1-Kerkük (Merkez) Kazası	1-Süleymaniye (Merkez) Kazası
2-İmadiye Kazası	2-Revanduz Kazası	2-Bâziyân Kazası
3-Akra Kazası	3-Salâhiye Kazası	3-Merge Kazası
4-Zibar Kazası	4-Köysancak Kazası	4-Şehr-i Pazar Kazası
5-Dohuk Kazası	5-Râniye Kazası	5-Gülanber Kazası
6-Zaho Kazası	6-Erbil Kazası	
7-Sincar Kazası		

Tablo 3. 1910 Tarihli Musul Vilayeti'nin İdari Yapısı (121)

A-MUSUL SANCAĞI	B-KERKÜK SANCAĞI	C-SÜLEYMANİYE SANCAĞI
1-Musul (Merkez) Kazası	1-Kerkük (Merkez) Kazası	1-Süleymaniye(Merkez) Kazası
2-İmadiye Kazası	2-Revanduz Kazası	2- Gülanber Kazası
3- Zaho Kazası	3- Köysancak Kazası	3-Bâziyân Kazası
4- Dohuk Kazası	4- Râniye Kazası	4- Şehr-i Pazar Kazası
5-Akra Kazası	5-Salâhiye Kazası	5-Ma'murete'l Hamid Kazası
6-Sincar Kazası	6-Erbil Kazası	

Tablo 4. 1914 Tarihli Musul Vilayeti'nin İdari Yapısı (121)

A-MUSUL SANCAĞI	B-KERKÜK SANCAĞI	C-SÜLEYMANİYE SANCAĞI
1-Musul (Merkez) Kazası	1-Kerkük (Merkez) Kazası	1-Süleymaniye(Merkez) Kazası
2- Akra Kazası	2-Revanduz Kazası	2-Kalambriye Kazası
3- Dohuk Kazası	3-Kuşnak Kazası	3-Bâziyân Kazası
4-İmadiye Kazası	4-Köş Kazası	4-Muhammerah Kazası
5- Zaho Kazası	5-Râniye Kazası	5- Şehr-i Pazar Kazası
6-Sincar Kazası	6-Salâhiye Kazası	
	7-Erbil Kazası	

121 - Tablo 2., Tablo 3., Tablo 4. : *Yeniğün*, 18 Aralık 1918, s.1; *Yeniğün*, 11 Mart 1919, s.1; *İkdam*, 30 Mayıs 1918, s.2; *1914 Tarihli Musul Salnamesi*; T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (1993) *Musul-Kerkük'le ilgili Arşiv Belgeleri 1525-1919*,(Ankara), s.4-11 Besim Darkot, (1979), "Musul" *İA*(İstanbul:MEB Yayınları), c.VIII, s.744; *Sinan Marufoğlu*, (1998), *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak* (İstanbul:Eren Yayınları), s.40; elde edilen bilgilerden derlenmiştir.

II. BÖLÜM

MUSUL VİLAYETİ'NİN ETNİK VE DEMOGRAFİK YAPISI

Bir toplumun etnik yapısını belirleyen en önemli unsurların başında coğrafi koşulları ve tarihi olaylar gelir. Etnik yapının şekillenmesinde bu ana unsurların doğurmuş olduğu ortamda yaşanan siyasi, ekonomik ve kültürel olaylar önemli rol oynar. Etnik yapının değişikliğinin en önemli sebebi de kuşkusuz siyasettir.

Bir ülkede, sınırları tesbit edilmiş bir coğrafi alanda belirli bir çoğunlukta ve bir zaman dilimi içerisinde yaşayan topluluklar, o ülkenin ana unsurlarından sayılırlar. Musul Vilayeti, etnik bakımdan oldukça karışık bir yapı arz eder. Bir mozaikler coğrafyasıdır. Her etnik topluluğun alt kimlikleri mevcuttur. XX. Yüzyılın ilkçeyreğine kadar Musul Vilayeti'nde heterojen bir halk ve siyasi manada teşkilatlanamamış bir topluluk yaşamaktaydı. Türkmenler, Araplar, Kürtler ve gayr-ı müslim azınlıklar yana yana ve iç içe yaşamaktaydılar.

Musul Vilayeti coğrafik şartlar, etnografik fotoğraf ve dini inançlar bakımından Bağdat ve Basra Vilayetlerinden ayrılır. Musul Vilayeti'nde yer yer farklılık gösterse de – Musul Vilayeti'nin İran sınırına yakın daha çok Kürtlerin yaşadığı dağlık El-Cibal bölgesi hariç – ılıman iklim görülürken; Orta ve Güney Irak'ta çöl iklimi hakimdir. Musul Vilayeti'ndeki halkın büyük çoğunluğunu, ehl-i sünnet'e mensup müslümanlar – Türkmenler, Kürtler, Araplar – oluşturur. Bunun yanında Caferi ve Şîî mezhebi ile Alevilik inancına sahip bir çok müslüman da vardır. Bağdat Vilayeti'nde, Sünni Araplar; Basra Vilayeti'nde ise Şîî Araplar çoğunluğu teşkil ederler.

Musul Vilayeti, 75.700 km²'lik yüzölçümü ve 300.280 kişilik toplam nüfusuyla Osmanlı Devleti'nin Irak'ta, Bağdat'tan sonra ikinci büyük vilayetiydi. Ali Tevfik Bey'in rumi 1329 tarihinde (1913) basılan “Musul'un Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası” adlı eserinde vilayetin toplam nüfusu 500 bin olarak gösterilmektedir. Eserde hristiyanların nüfusu 30 bin'den fazla değildir. Gayr-ı müslim nüfus, müslüman nüfusun

ancak %12'sini teşkil etmekteydi.¹²² Musul'dan Dicle'yi takiben Bağdat'a, Bağdat'tan Hanekeyn'e kadar uzanan sahada azınlık statüsündeki Gayr-ı Müslim Hıristiyanlar – Ermeni, Süryani, Asuri, Keldani – ve Yahudiler vardı. Hıristiyan halk Katolik, Protestan, Nasturi ve Yakubi gibi mezheplere ayrılmıştı.¹²³

1921 yılındaki bazı sağlıklı olmayan nüfus sayımlarında Irak'ın toplam nüfusu 2,5 milyon civarındadır. İngilizlerin açıkladığı bu sayımlarda Musul Vilayeti'ndeki Türklerin nüfusu 150-200 bin kadar gösterilerek gerçek Türk nüfusu gizlenmeye çalışılmıştır.¹²⁴ Günümüzde ise Irak'ın nüfusu yaklaşık 23 milyon civarındadır. Bunun %69'unu Araplar, %16'sını Kürtler, %14'ünü Türkler ve %1'ini de azınlık statüsündeki Yezidi, Nasturi, Ermeni ve Asuriler oluşturur. Halkın %73'ünü Şii mezhebine mensuptur. Araplaşmış ve Kürtleşmiş Irak Türklerini saymazsak bugün Irak'ta, 2,5 milyon civarında Türkmen yaşamaktadır.¹²⁵

2.1- Türkmenler

“Irak Türkmenleri” siyasi bir terim olarak kullanılmaya başlanılmadan önce Irak'ta yaşayan Türkler için kullanılan etnik bir tabirdi. Türkmen¹²⁶ tabiri XI. Yüzyıldan itibaren Oğuzlar'ın İslamiyeti kabul etmiş olanlarına verilen addır.¹²⁷ Lord Curzon, Lozan Konferansı sırasında Musul'u Türkiye'ye bırakmamak için Anadolu Türkleri ile Musul Vilayeti'ndeki Türkleri birbirinden ayırabilmek için ilk defa siyasi bir terim olarak “Türkmen” kelimesini kullanarak siyasi ve iktisadi menfaat sağlamaya çalışmıştır.¹²⁸ Curzon, Musul Vilayeti'ndeki Türkler için: “Bunlar Osmanlı Türklerinden olmayıp “Türkmen” namını taşıyorlar. Lisanları İstanbul Türkçesinden

¹²² *Yenigün*, 18 Aralık 1918, s.1

¹²³ *İkdam*, 2 Aralık 1922, s.1

¹²⁴ Nefi Demirci, (1990), *Dünden Bugüne Kerkük* (İstanbul: Ey-Dizgi Matbaacılık), s.13

¹²⁵ Güçlü Demirci, (2002), *“Irak Türklerinin Demografik Yapısı”*, Türkler. c.XX, s.611

¹²⁶ Türkmen adı ve menşei üzerinde yazarlar uzunca süre tartışmışlardır. Bu tartışmalarda üç değişik fikir ortaya çıkmıştır. Birincisi: Türkmen, “Türk” adı ile Farsça “mân” takısından meydana gelmiş “Türk’e benzer” demektir. İkincisi: Türkmen kelimesinin, “Türk-i imân’dan” geldiğini söylemektedirler.

Üçüncüsü de: Türkmen sözcüğünün sonundaki “men” ekinin Türkçe mübalağa eki olduğunu (kocaman, azman, değirmen vb.) söyleyerek bu adın “Öz-türk” anlamına geldiğini söylemektedirler. Daha fazla bilgi için bkz. *İkdam*, 13 Nisan 1917, s.1; *İkdam*, 14 Nisan 1917, s.1; *İkdam*, 15 Nisan 1917, s.1

¹²⁷ Faruk Sümer, (1999), *Oğuzlar* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı) s.78-80

¹²⁸ Ali Naci Karacan, (1993), *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa* (İstanbul: Bilgi Yayınevi), s.163

farklı daha ziyade Azerbaycan Türkçesine benziyor. Şüphesiz bunlar Osmanlı Devleti kurulmadan evvel Irak'a gelmiş ve Abbasilerin topraklarını müdafaa etmek üzere ücretle istihdam ettikleri Türkmenlerin ahfadındandır.”¹²⁹ diyerek Anadolu Türkleri ile Musul Vilayeti'ndeki Türkler yeriyle, yurduyla, lisanıyla, kültürüyle Anadolu'daki Türklerin öz be öz kardeşleridir. Her ne kadar günlük hayatta Azeri lehçesine yakın bir dil kullanıyorlarsa da yazı dili olarak her zaman Anadolu Türkçesini kullanmışlardır. Türkmen adı, Türkiye'nin Musul Vilayeti'nde hak iddia etmesini önleyebilmek için daha sonra Irak hükümetleri ve yabancı devletler tarafından sürekli olarak kullanılmıştır.

Türklerin Irak'a gelişleri ve yerleşmeleri tam olarak bilinmemekle birlikte, milattan yıllar önce Asya'dan çıkıp Irak'ta kendi mizaçlarına uygun alanlara yerleşen Türkler burada kökleşmişlerdir. Türkler, Emevi ve Abbasi Devletleri'nin askeri ve idari mevkilerinde görev almadan çok önce de Irak'ta mevcuttular. Kerkük'ün bazı semtlerinde Hristiyan Türklerin bulunması, Türk varlığının İslamiyet'ten önce de var olduğunu gösterir.¹³⁰ Musul Vilayeti'ndeki Türkler, Lozan Konferansının devam ettiği günlerde seslerini Türk kamuoyuna duyurabilmek için 16 Aralık 1922 tarihli İkdam gazetesinde çıkan “Irak Türklerinin Sesi” adlı yazıda: “yazarların tarih kitaplarına kaydetmediği dönemde biz buradaydık”¹³¹ diyerek Irak'taki varlıklarını uzun yıllar öncesine götürmekteydiler. Irak denilen Bağdat ilinde, hicret-i nebevviyeden evvel pek çok Türk var idi. İslam güneşi doğduğu zaman Irak'ta pek çok Türk aşireti bulunuyordu. Bunlar Fırat nehri sahilindeki meşhur “Bulduklu” ve “Banuklu” isimli iki Türk aşiretiydi.¹³²

Türkler, Irak'a beş ayrı göç dalgası ile yerleşmişlerdir. Bunlar:

- 1- Emevi-Abbasi Dönemi,
- 2- Selçuklular Dönemi,
- 3- Moğol İstilasası ve Harzemşahların bakiyeleri,

¹²⁹ *İkdam*, 23 Aralık 1922, s.1

¹³⁰ Sinan Marufoğlu. (2002), “*Irak Türkleri*” Türkler c.XX,s.604

¹³¹ *İkdam*, 16 Aralık 1922, s.1

¹³² *İkdam*, 6 Ocak 1922, s.1

- 4- Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler Dönemi,
- 5- Osmanlılar Dönemi'dir.

Türklerin ilk olarak hilafet merkezinde görünmeleri Emevi halifesi Muaviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah bin Ziyad'ın, 672-673 yıllarında Buhara Emiri Kabak Hatun'la yaptığı savaşı kazandıktan sonra, üstün savaş yeteneklerine sahip Buhara Türklerinden, iki bin veya dört bin okçuyu özel hizmetine alarak, onları Basra şehrine yerleştirmiştir. Bu Türk askerler, 702-703 tarihleri arasında Abdulmelik bin Mervan'ın Irak Valisi Haccac, Basra'dan alarak yeni yaptırmış olduğu Vasit şehrine yerleştirmiştir.¹³³

Abbasiler Devleti, zamanında Türkler'in Irak'a gelip yerleşmeleri süreklilik arz etmiştir. Orta Asya'nın değişik Türk bölgelerinden getirilen Türkler, Abbasi halifelerinden Me'mun ve Mutasım zamanında hilafet ordusu safında yer almaya başlamışlardır. Abbasi halifesi Mutasım zamanında annesi Türk'tür – zamanında (833-842) Abbasi ordusu içerisindeki Türklerin sayısı gittikçe artmıştır. Yine Mutasım Türk askerlerin diğer ırklarla karışmasını önlemek amacıyla Bağdat ile Musul arasında Tikrit şehri yakınlarında "Samarra" şehrini kurdu muştur.¹³⁴ Bu arada Samarra şehrinin, kuzeydoğusunda ilk Türk kasabası "Dohuk" kurulmuştur.¹³⁵ Halife Mutasım daha sonra devletin başkentini Bağdat'tan Samarra'ya taşımıştır. Türkler, Abbasi Devleti'nde askerlik işlerini üstlenerek önemli görevlerde bulunan sadece askeri bir unsur değil aynı zamanda valilik, beylik, elçilik, haciplik vs. hizmetlerde de bulunmuşlardır. Abbasi Devleti üzerinde nüfuzu iyice artan Türkler, bundan sonra halifelerin tahta geçirilmesinde ve indirilmesinde tek söz sahibi olmuşlardır. Hatta bu yüzden Abbasileri idare ve himaye eden Türklere, Etrak-ü Abbasiye (Abbasi Türkleri) denilmekteydi.¹³⁶

Irak'a önemli bir Türk göçü de, 1040 yılından sonraya denk gelir. Büyük Selçuklu Beylerinden Arslan Yabgu'nun, Gazne Sultanı Mahmut tarafından

¹³³ Fazıl Bayat (2002), "*Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri*" Türkler c.IV, s.795

¹³⁴ Hidayet Kemal Beyatlı, (1998), "*Irak Türkleri'nin Tarih, Dil ve Kültürleri*," Misâk-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, s.31

¹³⁵ Şevket Koçsoy, (1991), *Irak Türkleri* (İstanbul:Boğaziçi Yayınları), s.126

¹³⁶ *İkdam*, 6 Ocak 1922, s.1

tutuklanmasından sonra Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar, Gaznelilerin baskısının yanında Tuğrul ve Çağrı Bey'in hakimiyetini kabul etmeyerek Horasan yöresinden kalabalık gruplar halinde İran yoluyla Kuzey Irak'a yerleşmişlerdir. Daha sonra bu Oğuzlar'a, Irak Oğuzları veya Irak Türkmenleri denmeye başlanmıştır.¹³⁷ 1045-1049 tarihlerinde Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal, Kürdistan bölgesine hakim olarak Kürt Beylerini kendine bağlamıştır. Kürdistan'ın Oğuzlar'ın nüfuzu altına girdiğini öğrenen Türkler, kitleler halinde Irak'ın doğu ve kuzey taraflarına yerleşmeye başlamışlardır.¹³⁸ Tarihin akışını değiştirecek olaylardan bir tanesi olan Tuğrul Bey'in, 1055 tarihinde Abbasi halifesini Büveyhoğulları'nın baskısından kurtarmak için Bağdat'a girmesinden sonra Türkler, Irak'ın güneyi hariç tüm bölgelere yerleşmişlerdir.¹³⁹ Bundan sonra Irak, Türk boyları ve aşiretleri için bir karargah olmuştur.

Selçuklular zamanında Irak'a bir çok Türk boyu ve aşireti yerleşmesine rağmen, bu boylar ve aşiretler hakkında yeterince bilgi yoktur. Türkler'in en büyük ve en asil kolu olan Oğuzlar'ın, Beyat ve Yıva boyları Selçuklular zamanında Irak'a yerleşmişlerdir. Irak'ta özellikle Kifri (İslahiye) ve Tuzhurmatu çevresine yerleşen Beyatlar ile Kerkük çevresindeki "Ucuculu" aşireti Irak'ın en eski yerli Türklerindendir. Özellikle Beyat¹⁴⁰ boyu, Irak'taki Türklerin çoğunluğunu oluşturur.¹⁴¹ Irak'ta seçkin bir güç oluşturan Türkler, yoğun göç dalgaları sonucunda Anadolu'yu Türkleştirmeden evvel Irak'ı Türkleştirmişlerdir.

1258 tarihindeki Moğol istilasının önünden kaçan Türkler Irak'a yerleşmişlerdir. Moğol bozgununa uğrayan Harzemşahların bakiyesi olan Türklerde Irak'a yerleşmişlerdir. Daha sonra da Karakoyunlular (1360-1469), Akkoyunlular (1508-1514) ve Safeviler (1508-1534) döneminde Irak'a Türklerin yerleşmeleri hız kesmeden devam etmiştir.

¹³⁷ İbrahim Kafesoğlu, (1972), *Selçuklu Tarihi* (İstanbul:MEB Basımevi), s.20

¹³⁸ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.36

¹³⁹ Bayat, *Ön.ver.*, s.797-799

¹⁴⁰ Beyat boyu, Oğuzlar'ın Bozok kolunun Günhan soyuna mensupturlar. Dede Korkut, Fuzuli, Ruhi, Seyyid Nesimi, Ahmed Haşim, Mehmed Rasih gibi tarihi ve edebi şahsiyetler Beyat boyuna mensupturlar.

¹⁴¹ Demirci, *Ön.ver.*, s.9

Irak'taki Türk varlığı, Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'dan gelen Türklerle doruğa çıkmıştır. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn, IV. Murat'ın Bağdat seferiyle yoğun bir göç dalgası olmuştur. Osmanlı Devleti, İran sınırına yakın alanlarda meskun yerleşik olmayan Kürt aşiretlerinin Dicle ve Fırat arasındaki El-Cezire'den ve Fırat'ın batısından gelebilecek Arap saldırılarına karşı, Musul ile Bağdat arasındaki yolun güvenliğini sağlayabilmek için bu güzergah üzerindeki şehir, kasaba ve köylere sünni ve hanefi mezhebine mensup Anadolu Türklerini yerleştirmiştir. Osmanlı Devleti zamanında Irak Türklerinin yerleşim bölgeleri bu amaç doğrultusunda şekillenmiştir.¹⁴² Musul Vilayeti'ndeki Türkler, idari bakımdan Selçuklu zamanından itibaren 15 Kasım 1918 tarihine kadar hiçbir surette Türk idaresinden çıkmamışlardır.

2.1.1- Musul Vilayeti'ndeki Türk Yerleşim Bölgeleri

Musul Vilayeti'ndeki Türkler, Suriye sınırından başlayarak Bağdat'ın güneydoğusundaki Bedre kasabasına kadar uzanan dar bir çizginin içerisinde, Araplar ile Kürtler arasında yaşarlar. Eni 50 km, uzunluğu 250'km olan "Z" harfini andıran bu dar şeritin; kuzeyinde Kürtler; güneyinde ise Araplar yaşarlar.¹⁴³ Türkler, ekseriyetle Dicle nehrinin doğusunda yaşarlar.

Musul Vilayeti'ndeki Türk nüfusu, Musul şehrinin kuzeybatısındaki Telafer kasabasından itibaren başlar. Bu kasabadaki Türkler, kendilerinin Timur neslinden geldiklerine inanırlar. Daha sonra Dicle nehrinin sağ sahilinde Musul şehrinin tam karşısında "Ninova" harabeleri üzerinde kurulan Beni Yunus (Nebi Yunus) kasabası gelir.¹⁴⁴ Büyük Zap ile Dicle nehirlerinin birleşip, yarımada oluşturdukları sahada da bir çok Türk köyü vardır.

Buradan güneye doğru Dicle Nehri'nin doğusundan itibaren Musul'dan Bağdat'a kadar giden hat üzerinde :”Erbil, Altunköprü, Kerkük, Tazehurmatu, Tavuk (Dohuk), Tuzhurmatu, Kifri (İslahiye), Karatepe ve Deli Abbas” gibi şehir ve kasabalar

¹⁴² Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.609

¹⁴³ İzzettin Kerkük. (2001), “*Kerkük Üzerinde Oynanan Oyunlar*”, Kardeşlik. Sayı:10, s.8

¹⁴⁴ *Yenigün*, 23 Kasım 1918, s.1

yer alır. Bunlar arasından Kerkük, Irak Türklüğünün merkezi ve en yoğun olarak yaşadıkları şehirdir. Türkler'in yaşadığı bu yerler, Anadolu'yu Irak'a bağlayan en kısa yolun geçtiği yerdir. Yine Bağdat şehrinin Karakol mahallesi Türk'tür. Bağdat şehrinde doğuya doğru sıralanan Yakuba, Mendeli, Kızlarbat ve Hanekeyn kasabalarının ahalisi de Türk'tür. Saydığımız bu şehir ve kasabaların arasında bir çok Türk köyü bulunmaktadır.¹⁴⁵ Ayrıca Bağdat'ın Kâzimiye kısmında ve daha güneyde Kerbela, Necef, Kûfe'de yaşayan, Şîi mezhebine bağlı ve İran Azerbaycan'ından hicret etmiş Türkler bulunmaktadır. Bütün bunların yanında Irak'ın bütün şehir, kasaba ve köylerinde Türkler yaşamaktadır.¹⁴⁶

Musul Vilayeti'nin genelinde Türkler, Musul şehir merkezinde ise Araplar çoğunluktadır. Musul şehir merkezinde mevcutları az olan Türkler Araplar'ın çokluğu, dillerinin genişliği ve kültürel kaynaşma sonucunda, Araplaşmışlardır. Osmanlı Devleti'nin sonuna doğru Beyat boyu, Araplarla olan evlilikler sonucu Araplaşmışlardır. Beyat boyunun yaklaşık %35'i Arap, %65'inde Türk olduğu iddia edilmektedir. Erbil ve Süleymaniye'deki Türkler de çoğunlukla Kürtleşmişlerdir.¹⁴⁷

Musul Vilayeti'ndeki Türklerin büyük çoğunluğu müslümandır. Ancak mezhep haritası farklılık gösterir. Musul, Kerkük ve Bağdat civarında yaşayan Türkler Sünni ve Hanefi; Erbil, Köysancak, Revanduz ve Süleymaniye gibi Kürt bölgelerinde yaşayan Türkler Şafiî; Kerkük-Bağdat yolu üzerindeki kırsal alanda yaşayan Türkler ise Caferi (Şîâ) mezhebindedirler.¹⁴⁸ Yüzyıllardan beri süren Osmanlı-İran mücadelesi, mezhep haritasını böyle şekillendirmiştir.

Musul Vilayeti'ndeki Türkler'in, diğer milletlere göre daha değişik bir sosyal yapıları vardır. Özellikle Kürtler ve Araplar arasında görülen derebeylik düzenine dayanan sistem, Türkler arasında görülmez. Bu bölgede yaşayan Türkler'in günlük konuşma dili Türkçedir. Farklı şiveler kullanırlar. Şiveleri daha çok Erzurum, Urfa ve

¹⁴⁵ *İkdam*, 2 Aralık 1922, s.1

¹⁴⁶ Koçsoy, *Ön.ver.*, s.133

¹⁴⁷ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.62

¹⁴⁸ *Aynı*, s.58

Azerbaycan şivesine yakındır.¹⁴⁹ Farklı şive kullanmalarının nedeni farklı zamanlarda Irak'a gelmeleri ve farklı boya mensup olmalarındandır.¹⁵⁰

Musul Vilayeti'nde yaşayan Türkler, Irak'ta kurulan devletlerde memur ve askerlik görevlerinde bulunmuşlardır. Bunun yanında emlak ve arazi, çiftçilik, kuyumculuk çoğunlukla Türkler'in elindedir. Türkler'in yaşadığı yerler sulu verimli topraklardır. Bunun için tarım önemli bir geçim kaynağıdır.¹⁵¹ XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde demircilik, saancılık gibi el sanatları ile mahalli ticaret, mal ithalat ve ihracatı da Türklerin kontrolü altında bulunmaktaydı.¹⁵²

2.2- Kürtler

Kürtler,¹⁵³ Musul Vilayeti'nin kuzey ve kuzeydoğu taraflarında İran sınırı boyunca Zağros dağlarının batı yamacında kuzey-güney doğrultusunda düz bir çizgi halinde uzanan bölgede yaşamaktaydılar. Toplumsal yapılanma coğrafyanın ve fiziki şartların kontrolü altındadır. Kürtler'in yaşadığı saha oldukça dağlık ve engebeli bir arazidir. Feodal özelliklerden sıyrılmayan Kürt Aşiretler bu bölgede, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik şeklinde kendi başlarına sosyal üniteler olarak yaşarlardı. Arazilerin

¹⁴⁹ *İkdam*, 2 Aralık 1922, s.1

¹⁵⁰ Beyatlı, *Ön.ver.*, s.35-36

¹⁵¹ Demirci, *Ön.ver.*, s.14

¹⁵² *İkdam*, 2 Aralık 1922, s.1

¹⁵³ Kürtler kendi kökenlerine ilişkin olarak iki efsane anlatmaktadırlar. Bunlardan ilki İran tarihindeki temel bir efsaneye dayanmaktadır. Buna göre bir ara ülkenin tahtını Dahhak isimli bir zorba gasp eder. Bu Dahhak iki omuzu arasında meydana gelen kansere benzer bir çibana sürülmesi için hergün bir iki insan beyni çıkartılmış. Birgün tüm bu olanlar karşısında kendisi de büyük üzüntü duyan kralın vezirlerinden birisinin aklına bir fikir gelmiş: vezir hergün kesilen insan beyni yarı yarıya bir kuzu beyniyle karıştırılacak olursa kurban edilecek genç kızların ve erkeklerin yarısı kurtarılmış olur diye düşünmüş. Nitekim de öyle olmuş ve kurtulanlar dağlara kaçmışlar; işte Kürtler Dahhak'ın zulmünden kurtularak dağlara kaçan bu insanların soyundan gelmişler.

İkinci efsane ise Kral Süleyman'a dayanmaktadır. Doğu'nun eski halk söylencelerinde Süleyman; Cin, İfrit, Dev, Peri ve benzeri ucube yaratıkların bulunduğu doğa üstü dünya üzerinde hüküm süren bir kraldı. Kürtlerin anlattığına göre, bir gün Kral Süleyman en güvendiği 500 Devini bir araya toplar ve onlara Avrupa'ya uçup harem için asalette ve güzellikte eşi benzeri bulunmayan 500 tane bekar genç kız getirmelerini emreder. Devler krallarının dediği gibi yaparak Avrupa'ya uçarlar ve kızları da bulurlar. Ancak döndüklerinde Kutsal Krallarının, efendilerinin ölmüş olduğunu görürler. Bunun üzerine getirmiş oldukları kızlarla kendileri birleşirler. İşte bu birliktelikten doğan çocuklar kürtlerin atalarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. C.J.Edmons, (2003), *Kürtler, Türkler ve Araplar* (İstanbul; Avesta Yayınları), s.20; Bayatlı, *Ön.ver.*, s.147; Kutlay, *Ön.ver.*, s.351-355; Tori, (2002), *Tarihte Kürt Türk İlişkileri* (İstanbul; Peri Yayınları), s.7; Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, (1997), *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi* (İstanbul: Tarih Yurt Vakfı Yayınları), s.23-27

büyük bir kısmının aşiret ağaları tarafından zapt edilmesi topraksız Kürt Aşiretlerini, göçebe ve yarı göçebe yaşamaya zorunlu kılıyordu.

Kürt aşiretlerini birbirine bağlayan ortak bir kültür algısı yoktu. Fiziki şartlar aşiretler arasında iletişimi sağlayacak ortak bir literatürün de oluşmasını engellemiştir. Belirleyici unsur aşiret kimliği olmuştur. Aşiretleri reis, ağa veya şeyh ünvanlı kişiler idare ederlerdi. Bu kişiler yalnız idareci değil aynı zamanda kendilerine kudsiyet izâfe edilen önemli şahsiyetlerdi. Belirli bir nizama sahip olmayan aşiretlerin kendine mahsus idareleri ve kanunları vardı. Geçerli olan aşiret töresidir. Her aşiret kendi içerisinde farklı kollara ve ayrı şubelere ayrılmıştır.¹⁵⁴ Sahip oldukları araziler kendilerine yurtluk ve ocaklık¹⁵⁵ olarak verilmiştir. Aşiretler, bu araziler için bir miktar vergi verme ve Osmanlı ordusu için asker temin gibi hususların dışında iç işleriyle ilgili problemleri kendi aralarında halletmekteydiler. Zaten tarihi sürece baktığımızda 16.Yüzyılda Kürt Aşiretleri; genel bir antlaşma ve gönüllü bir beraberlikle; yarı bağımsız bir konum ve özel statü ile Osmanlı Devleti'ne katılmışlardır.¹⁵⁶ Aşiretlerden ekonomik faaliyetlerinin türüne göre çeşitli vergiler alınırđı. Adet-i ağnam, resm-i arusane, bâd-ı hevâ vergileri müşterekti.¹⁵⁷ Aşiretlerin sosyo-politik potansiyelini, nüfusları ve ekonomik güçleri tayin ediyordu.

Ortak bir payda da toplanamayan heterojen Kürt Aşiretleri, iklime ve hayvanların yem ihtiyaçlarına göre yer değıştirirlerdi. Bazıları iki nokta arasında sabittirler. Hayvanlarını otlatmak amacıyla yazın yaylalara çıkar, kışın kışlıklara inerlerdi. Caf gibi bazı aşiretlerde yazın İran'daki Urmiye bölgesindeki yaylalara; bir kısmı da Van ve Bitlis yaylalarına çıkarlardı. Sonbaharla birlikte kışı geçirmek üzere

¹⁵⁴ *İkdam*, 12 Ocak 1918, s.1

¹⁵⁵ Yurtluk ve Ocaklık arazilerine sahiplerine hizmet ve itaatleri karşılığında bir aileye tevcih edilirdi. Yurtluk ve Ocaklık sahibi şahıs ölünce imtiyaz oğluna veya kardeşlerinden birine geçerdi. Bunlarda da klasik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve tımarlı sahipler bulunmaktaydı. Her sene devlet hazinesine muayyen bir meblağı yatırmak zorundaydılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, (1988), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (Isparta: Kardelen Kitapevi), s.214-217

¹⁵⁶ Naci Kutlay, (2002), *21.Yüzyıla Giderken Kürtler*, (İstanbul: Peri Yayınları), s.37

¹⁵⁷ **Adet-i Ağnam:** Koyunlardan alınan bir vergidir. İki koyuna bir akça olarak alınırđı. Koyun kuzulu olsa da tek bir koyun mütalaa edilirdi.

Resm-i Arusane: Evlenecek olan bayanlardan alınırđı. Bâkirelerden 60, dullardan 30 akça alınırđı.

Bâd-ı Hevâ: Herhangi bir şahsın hayvanı başkasının ekili-dikili arazisine verdiği zarar sonucu hayvan sahibinden alınan bir vergi çeşididir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *Ön.ver.*, s.142/156-157

Musul'a dönerlerdi.¹⁵⁸ Yaşadıkları hayat tarzına göre sürekli hareket halindeki aşiretler, ekili-dikili arazilere zarar vererek bölgede ciddi manada iktisadi ve sosyal sıkıntı yaratıyorlardı. Bu yüzden tarımla uğraşan yerleşik halkla sık sık karşı karşıya geliyorlardı. Üretimden çok yağma ve talanı meslek edinen aşiretlerin geçim kaynakları: Hayvansal ürünler, göç sırasında tesadüf ettikleri kervanları soymak, halkı haraca kesmek, ve yerleşim birimlerini yağma etmektir. Özellikle cahil ve vahşi mizaçlı Hemavend ve Caf Aşiretine mensup kişiler Diyarbakır, Halep, Musul, Kerkük, Bağdat ve başka bölgelerden gelip giden kervan ve yolcuları soyuyorlardı.¹⁵⁹

Aşiretler bölge barışını tehdit ettikleri gibi aynı zamanda kendi aralarında da savaşırlardı. Bazı aşiretlerin, kendilerinin ve hayvanlarının temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için zengin aşiretlerin mallarına saldırmaları çok sık rastlanan bir durumdu. Aralarındaki en büyük sorun mer'a paylaşımı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kan davalarıdır. En ufak bir hırsızlık ve kız kaçırma olayı kan davasına sebep oluyordu. Bu mücadele de bir çok insan ve hayvan telef olup, ma'mur yerler yakıp yıkılıyordu. Kan davaları kimi zaman bölgedeki asayişin temin ediyordu. Çünkü intikam duygusu aşiretlerin birbirleriyle kavga etmesine engel oluyordu.¹⁶⁰ Ayrı bir medeniyet dairesi içinde yaşayan seyyar aşiretleri bir kanuna tab'i kılmak çok zordur.

Feodal üniteler halinde yaşayan Kürt Aşiretlerin çoğu Müslümandır. Müslümanların çoğu Sünnî olup Şafî mezhebindedirler. Osmanlı Devleti, Irak'a hakim olduktan sonra bölgedeki Kürt Emirliklerine dokunmamıştır. Süleymaniye'de Baban, Revandız da Sorân, İmadiye'de Behdinan Emirlikleri, Şîr İran'dan gelebilecek tehlikelere karşı muhafaza edilmiştir. İran'a karşı bilinçli bir şekilde oluşturulan Emirlikler devletin gözetimi ve izni çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Emirliklerin oluşumu, güçlü bir aşiretin güçsüz bir aşiret üzerinde sağladığı üstünlük ile oluşmaktaydı.¹⁶¹

¹⁵⁸ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr:87, Göm.Nr:214, Blg.Nr:1

¹⁵⁹ *İkdam*, 12 Ocak 1918, s.1

¹⁶⁰ Aynı, s.1

¹⁶¹ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.66

1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi Kürt Aşiretleri açısından köşe taşdır. Eşyanın eşyayla değiştirildiği sosyal yapı çok belirgin olmasa da çözülmeye başladı Toprağa yerleşim arttı. Aşiret ağaları geniş topraklar edindiler. Aşiretler yerleşik düzene geçirilerek kapalı aşiret yapısı ortadan kaldırılacaktı. Tanzimat sonrası şeyhlik makamı kaldırılmış ve yerleşik hayata geçecek aşiretlerin büyüklüğüne göre, aşiret şeyhlerine kaymakam ve mutasarrıflık ünvanı verilmiştir.¹⁶² Devlet, yerleşik hayata geçecek aşiretlerin nüfuslarını tam olarak belirleyebileceğinden vergi miktarı ve asker sayısını artırmayı amaçlıyordu. Bunun yanında toprağın işlenmesine bağlı olarak tarımsal üretim artacak ve mobil aşiretlerin yarattığı anarşik ortam sona erecekti. Devlet, aşiretleri iskâna teşvik amacıyla toprak, tohumluk ve diğer ihtiyaçlarını karşılamıştır. İskana direnen aşiretlere karşı askeri güç, iktisadi ambargo sürgün gibi yaptırımlar uygulanmıştır.¹⁶³ I.Dünya Savaşı yıllarında Van ve Bitlis yaylalarına çıkan Diyarbakır ve Musul Vilayetleri'nin aşiretleri harap olan boş köylere iskân edilmek istenmiştir. İskanı reddedenler zorla yerleştirilmeye çalışılmıştı. Buna da mukavemet gösteren aşiretler tehciye tab'i tutulmuşlardır.¹⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin aşiretleri iskan politikası yıkılıncaya değin devam etmiştir.

I.Dünya Savaşı sırasında bölgedeki aşiretlerden azami derecede istifade edilmeye çalışılmıştır. Jandarma'ya yardımcı olmak üzere aşiretlerden 1.500 kişi toplanmıştır. Bunların iâşe ihtiyaçları (5.000 guruş) Musul Vilayeti'nin bütçesinden karşılanacaktı.¹⁶⁵ Belirlenen yerlere iskân edilen aşiretlerin erkeklerinin askere gitmesinden sonra geride kalan kadın ve çocukların ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirler alınmıştır.¹⁶⁶ Buna rağmen bazı aşiretler savaş ortamının verdiği rahatlıkla yağma ve soygunlarını iyice artırmışlardır.¹⁶⁷ Osmanlı Devleti, vilayet dahilindeki etnik yapıyı dikkate alıp, bölgedeki hassas dengelerin kendi aleyhine gelişmemesi için azami özeni göstermiştir. 1908'de Osmanlı Devletine isyan eden Barzan şeyhi Abdüsselam gıyabında idam cezası verilmiştir. Beş yıldan beri firarda olan

¹⁶² Marufoğlu, *Aynı*, s.178

¹⁶³ T.C.Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.13

¹⁶⁴ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr:87, Göm.Nr:214, Blg.Nr:1

¹⁶⁵ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr:79-A, Göm.Nr:82, Blg.Nr:1

¹⁶⁶ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr:56, Göm.Nr:344, Blg.Nr:1

¹⁶⁷ *BOA DH/E-UM.*, Dos.Nr:11/6, Göm.Nr:9/32, Blg.Nr:32

Abdüsselam, I.Dünya Savaşı çıkmadan bir ay önce -17 Haziran 1914- Meclis-i Vükela'ya başvurup devlete sadakatini arz ettikten sonra idam cezasının tehir edilmesini talep etmiştir. Meclis-i Vükela, cezası bâki kalmak şartıyla Abdüsselam'ın idam cezasını tecil etmiştir.¹⁶⁸ Yine benzer bir ceza alan Beşinkli Aşireti Reisi Ahmet'in cezası da savaş durumu gözetilerek tecil edilmiştir.¹⁶⁹ Devlet, aşiret reislerinin gönüllerini hoş tutup, onların İngiltere safına kaymasını engellemeye çalışacaktır.

Kürt aşiretlerin birbirine olan yaklaşımlarında güvensizlik hatta düşmanlık duygusu egemendi. Nüfusun parçalanmış ve örgütsüz oluşu, bölgeyi dış güçlerin müdahalesine karşı savunmasız bırakıyordu. Hükümet, İngiliz siyasi temsilcisi tarafından kışkırtılan Kürt Aşiretleri üzerindeki propagandanın önlenmesi için Van Valisi Haydar Bey'den gerekli tedbirleri almasını istemiştir.¹⁷⁰

2.2.1- Musul Vilayeti'ndeki Kürt Aşiretleri

Kürt aşiretleri daha çok İran sınırı boyunca uzanan dağlık bölgelerde göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olarak yaşarlardı. Osmanlı tebaası olarak İran'a giden aşiretler olduğu gibi, İran tebaası olup Kuzey Irak'a kışlamak için gelen aşiretler de vardı. Sınır bölgesinde seyyar olarak yaşayan aşiretler çoğu zaman iki ülke arasında hukuki sorun yaratıyorlardı. Aşiretlerin, hangi ülkeye ait olup olmadığı, vergi ve asker temini ile bölgeyi tahrip etmeleri çoğu zaman sorun oluyordu. Sorunu çözmek için iki ülke arasında tahkik heyetleri kurulmuştur.¹⁷¹

¹⁶⁸ *BOA MV.*, Dos.Nr:189, Göm.Nr:53, Blg.Nr:1; Kürdistan Demokrat Partisi Başkanı (KDP) Mesut Barzani'nin dedesi Abdüsselam Barzani, Osmanlı Devletine isyan edip, idam sehvasına götürülürken o devrin Musul Valisi Süleyman Nazif merhuma "ben devletime hıyanet ettim ve cezamı buldum vasiyetim şudur ki, çocuklarım ve torunlarım bu gibi maceralara atılmasınlar zira sonu hüsrandır" demişti. İlkönce büyük oğlu şeyh Ahmet Barzani daha sonra küçük oğlu Molla Mustafa Barzani bugün de torunu Mesut Barzani, birbirlerini takiben bağlı buldukları devlete baş kaldırmaktan geri durmadılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Yakupoğlu, (1976), *Irak Türklerinin Tarihi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları), s.24

¹⁶⁹ *BOA MV.*, Dos.Nr:198, Göm.Nr:73, Blg.Nr:1

¹⁷⁰ *BOA MV.*, Dos.Nr:216, Göm.Nr:39, Blg.Nr:2

¹⁷¹ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.121-126

Tablo 5. Musul Vilayeti'ndeki Kürt Aşiretlerin Nüfusları Yerleşim Bölgeleri Kuvvetleri ve Mezhepleri

S/N	Ad	Nüfus	Kuvvetler	Mezhep	Yerleşim Bölgeleri
1	Tayyâri	48.100	14.355	Şafîî	İmadiye
2	Sûrçî	15.150	4.240	“	Akra-Revandız Erbil- Altıncöprü
3	Kakaî	1070	500	Alevi	Erbil- Kelek- Dohuk
4	Rizârî	630	300	Şafîî	Revandız
5	Herkî	12.270	3.929	“	Akra- Revandız
6	Şîrvân	4.670	1.020	“	Revandız
7	Mezûrî	4.400	1.200	“	Revandız
8	Bradost	4.500	700	“	Revandız
9	Hoşnâv	7.500	3.200	“	Köysancak
10	Pişkelî	3.500	1.050	“	Raniye
11	Bezîrî	2.140	520	“	Raniye
12	Mandımıra	430	110	“	Raniye
13	Belbâs	1.800	270	“	Raniye
14	Aker	2.610	368	“	Raniye
15	Yerli Babulî	435	66	“	Raniye
16	Susnî	265	102	“	Raniye
17	Körk	341	133	“	Raniye
18	Balekî	1.360	400	“	Revandız
19	Şeyh Bizîni	2.710	450	“	Erbil
20	Pişter	5.260	1.800	“	M.Hamid
21	Kafroş	1.588	360	“	Çemçemal
22	Bâne	2.310	510	“	Bâne
23	İsmail Azîzî	2.275	730	“	Süleymaniye
24	Berzencî	2.730	700	“	Süleymaniye
25	Guvara	650	160	“	Süleymaniye
26	Caf	45.560	35.670	“	Süleymaniye
27	Palânî	1.330	220	“	Karatepe
28	Hemaverd	840	300	“	Çemçemal
29	Şuvan	4.500	1.150	“	Şuvan
30	Tâlbânî	1.670	500	“	Karatepe
	Toplam	182.041	73.813		

Kaynak: Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.120; T.C.Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.138-140/282-285

Tablo 6. Yaylamak için Kuzey Irak'tan İran'a Giden Kürt Aşiretleri

SN	Aşiret Adı	Hane Sayısı
1	Şeyh İsmailî	400
2	Mendumî	400
3	Lek ve Ahmet-i Verd	200
4	Vurmazbar	60
5	Satbârî	50
6	Kelvî ve Kâvânî	200
7	Kafruşî	50
8	İsmail Azîzî	500
9	Hebâsî	50
10	Mâmeleysi	40
11	Kurzeyî ve Merzink	100
	Toplam	2.050

Kaynak : Marufoğlu, Ön.ver., s.118

Her aşiret kendi içerisinde kollara ve şubelere ayrılmaktadır. Tablo 5'e göre Tablo 6'daki isim farklılıkları bundan kaynaklanmaktadır.

Tablo 7. Kuzey Irak'a Kışlamak için Gelen İranlı Kürt Aşiretleri

SN	Adı	Kışlağı	Hane Sayısı
1	Kadirveysi	Pişter – Köysancak	500
2	Zevdî	Pişter – Köysancak	700
3	Mâmiş	Pişter – Köysancak	400
4	Pirân	Bitvin – Köysancak – Erbil	1.000
5	Sin	Bitvin – Köysancak – Erbil	400
6	Fakih Veysî	Bitvin	70
7	Fakih Abdullah Ağa	Bitvin	50
	Toplam		3.120

Kaynak : Marufoğlu, Ön.Ver., s.121

Bu aşiretler, kırk koyundan oluşan sürü başına bir kuzu, bir okkaya (1282 gr) yakın yağ verirlerdi. Bunun yanında hane başına akçe de verirlerdi.

2-3-Araplar

Musul Vilayeti'nin kuzey ve kuzeydoğusundaki dağlık ve sert arazide Kürt aşiretleri; Dicle nehrinin batı kıyılarından Musul'dan Bağdat'a kadar uzanan çöl bölgesinde ise Arap aşiretleri yaşamaktaydı. Dicle nehrinin doğusunda çok az Arap aşireti vardı. El-Cezire çöl bölgesi de denilen bu saha; Şammâr, Aneze, Al-Cubûr, Al-Hadîdî, Al-Cıhayş gibi göçebe ve yarı göçebe Arap aşiretlerinin yaşam sahasıydı.¹⁷²

Irak, 637'de İslam ordularınca fethedildikten sonra Samî kökenli Arap aşiretleri Musul'a akın etmişlerdir. Irak'ın fethine katılan Tağlip, Ayâd ve Nemir isimdeki aşiretler Musul'la Tikrit arasına yerleşmişlerdir. Daha sonra bunlardan bazıları Musul kentinde ikamet etmişlerdir. Bernard Lewis gibi bazı batılı yazarlara göre, Arapların bölgedeki varlıkları İslam ordularının fethinden çok öncesine dayanmaktaydı. Lewis, Arapların Arabistan yarımadasından kuzeye doğru çıkışların 4.yüzyıldandan itibaren başladığını söyler.¹⁷³ Emevilerle başlayıp Abbasilerin son dönemlerine kadar bölgedeki Arap varlığı kendini hissettirmiştir. Arapların yoğunluğu, Türk iskan ve Moğol istilası sonucu azalacak yerini kabile düzeyine bırakacaktı. Birbirini izleyen göç dalgaları sonucunda, Irak'a giren yeni halkların arasında erimişlerdir.

Musul, Bağdat, Halep, Urfa, Mardin ve Diyarbakır ekseninde hayvancılıkla geçinen Arap aşiretleri çadırlarını, hayvanlarını ve her türlü eşyalarını yanlarına alarak düzensiz bir şekilde yer değiştirirlerdi. Halbuki Kürt aşiretlerin sabit iki nokta arasında – yaylak ve kışlak- belirli bir göç güzergahları varken; göçebe Arap aşiretlerinin düzenli bir güzergahları yoktu. Şammâr ve Aneze gibi Arap aşiretleri ilkbaharla birlikte hayvanlarına ot bulabilmek için Musul Vilayeti'ne gelirlerdi. Havalanın soğumasıyla birlikte daha sıcak olan Bağdat ve civarına dönerlerdi. Bu durum her sene tekrarlanırdı.

¹⁷² *İkdam*, 2 Aralık 1922, s.1; *İkdam*, 23 Aralık 1922, s.1

¹⁷³ Bernard Lewis, (2001), *Tarihte Araplar.*, Çeviren: Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Anka Yayınları) s.75-76

Arap aşiretlerin yaşam tarzı isim benzerliği müstesna Kürt aşiretleri kiyle aynıdır.¹⁷⁴ Bunlar da Kürt aşiretleri gibi çevreyi talan edip halkın elindeki malları gasp ediyorlardı. Dicle nehrinin kenarında yolculara saldıran, ticaret gemilerinin geçişini engelleyen ve yükümlü oldukları vergileri vermeyen Arap aşiretleri bölgedeki iç barışı tehdit ediyorlardı. Aşiretlerin çapulculuğuna karşı koyamayan halk ve köylüler yurtlarını terk edip başka yerlere gitmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum hem devlet gelirlerinin azalması hem de bölgenin harap olması anlamına geliyordu. Köyleri basmaları, kervanları soymaları ve halkın mallarını yağmalamalarının yanında sürekli olarak da birbirleriyle ve kürt aşiretleriyle kavga etmişlerdir. Aneze, Duleym ve Şammâr aşiretlerinin kendi aralarındaki mücadelede binlerce insan ölmüş ve bölge tahrip olmuştu.¹⁷⁵ Osmanlı Devleti, eşkiyalık yapan bu aşiretlerin Musul köylüsüne ve ahalisine zarar vermesini önlemek için Şeyh'ül meşâyihler gönderip mektepler açmıştır.¹⁷⁶ Bu tedbirlerden sonuç alamayan Osmanlı Devleti vilayette sukûnu sağlamak amacıyla, Tanzimat sonrası göçebe ve yarı göçebe Arap aşiretlerini iskân etmeye çalışmıştır. Devletin teşviki ve yardımı sonucu Al-Cubûr, Ebu Selmân, Kerkerî, Cıhayş ve Hadîdî gibi aşiretler yerleşik hayata geçmişlerdir.

Osmanlı Devleti, Şammâr aşiretine yerleşik hayata geçmeyi kabul ettikleri takdirde kendilerine: “Dicle Nehri'nin sağ sahilinde Tikrit'ten Musul'a kadar uzanan bölgede Şammâr Sancağı kurulacağı ve mutasarrıflığın aşiret şeyhi Ferhan'a verilmesini” teklif etmiş ise de Şammârlılar bu teklifi reddetmişlerdir. Buna rağmen aşiretin bazı kolları Musul, Halep ve Zor Vilayetleri arasındaki bölgede iskân edilmişlerdir.¹⁷⁷ Kerkerî, Cubûr, Al-Bu Hamed gibi başı bozuk bir takım Arap aşiretleri de askeri hizmetlerde bulunuyorlardı. Bunlar kendilerini bölgedeki yerel idarecilerin siyasi çekişmelerinde kullanılmaktan kurtaramamışlardır.¹⁷⁸ Devlet bölgede kaos yaratan aşiretleri zorla iskan edebilmek için “Fırka-i Islahiye” adında silahlı seyyar özel

¹⁷⁴ Kürt aşiretleri isimlerini yaşadıkları bölgedeki dağ, tepe, ırmak, ova ve yaylalardan almakta iken; Arap aşiretleri isimlerini kan bağı dikkate alınarak aşiretin en nüfuzlu şahsiyetinin isminden almaktadır.

¹⁷⁵ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.156-158

¹⁷⁶ *Şeyh'ül Meşâyih* : Bir tekkede veya zaviyede şeyhlik yapan ve müritleri olan kimsedir. Develioğlu, *Ön.ver.*, s.630. Şammâr aşiretinin köylü ahaliye verdiği zararı önlemek için Şeyh Hecer aylık iki bin kuruş maaşla görevlendirilmiştir. Ayrıca bu aşiretin terbiye edilebilmesi için okullar açılması talep edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C.Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.122-176

¹⁷⁷ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:34-35

¹⁷⁸ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.77

birlikler kurmuştur. Şiddet kullanılmasına rağmen bazı aşiretler ve bunların kolları iskânı kabul etmeyerek devletin elinin uzanamayacağı uzak çöllere kaçmışlardır.¹⁷⁹ Kezâ anarşik ortamda üretim düşmüş ve buna bağlı olarakta az vergi toplanır olmuştur. Musul Vilayeti'nde tatbik etmek istenilen ıslahat istenilen ölçüde gerçekleşmemiştir.

Arazi, Arap aşiretlerin yaşadığı coğrafyanın temel belirleyicisidir. Kırsal yaşama, hayvancılığa, talana ve yağmaya dayalı bir yapısı olan Aneze ve Şammâr aşiretleri, I.Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki tutumlarıyla Osmanlı bürokrasisini uzun süre uğraştırmışlardır. El-Ceziredeki hudutsuz çöllerde yaşayan Şammâr aşireti, Musul Vilayeti'nin sayıca en büyük Arap aşiretidir. Irak dahilindeki toplam nüfusları bir milyon civarındadır.¹⁸⁰ Aşiret, Bağdat, Musul ve Zor Vilayetlerinde üç firkaya ayrılarak birden fazla reis in idaresinde bulunmaktaydı.¹⁸¹ Geniş bir coğrafyaya yayılmalar ve birkaç reis tarafından yönetilmeleri yüzünden idari sorunlar yaratmışlardır. İnsan ve hayvan sayısı tam olarak tespit edilemeyip tab'iyetlerinin hangi vilayette olduğu belirsizliğini uzun süre korumuştur. Bir ara tek reis tesbit edilerek aşiretin tümünü temsil etmesi kararı alınmış ise de bu karar pratikte uygulanamamıştır.¹⁸² Necid ahali si olduğu halde Musul, Bağdat ve Zor Vilayetlerine yayılan Şammârlılar arasındaki mesafe oldukça uzaktı. Bu da bir takım iletişim eksikliği ve hukuki sorun yarattığından bu uygulamaya son verilmiştir.¹⁸³ Yaptığı eşkiyalık faaliyetlerinden dolayı Zor Vilayeti'ne bağlanan Aneze aşireti, tekrar Musul Vilayeti'ne bağlanmaları karşılığında hükümete bir miktar para ve 2000 deve teklifinde bulunmuştur. Hükümet aşiretin teklifine halka verdiği zarardan dolayı çekingen davranmıştır. Onları ancak Rakka'ya yerleşmeleri karşılığında tekliflerini kabul edebileceklerini söylemiştir.¹⁸⁴ Ancak Aneze aşiretinin hukuken Zor Vilayeti'ne bağlılığı devam etmiştir.¹⁸⁵ Şammâr aşireti ise bir ara Halep'e daha sonra da Zor Vilayeti'ne bağlanmıştır.¹⁸⁶

¹⁷⁹ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:E-40, Göm.Nr:58, Blg.Nr:3

¹⁸⁰ *İkdam*, 12 Ocak 1918, s.1

¹⁸¹ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:18

¹⁸² *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:8

¹⁸³ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:11

¹⁸⁴ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:30-34-35-37

¹⁸⁵ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:14/1

¹⁸⁶ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:14/2

Hükümet, I.Dünya Savaşı yıllarında aşiretlerin insan, hayvan ve ekonomik potansiyelinden azami derece istifade etmiştir. Şammâr aşireti reisi Hamidi Bey'in Vedit¹⁸⁷ vergisini ödememesi üzerine aşiretin üzerine müfreze sevk edilmiştir.¹⁸⁸ Aşiret mensuplarının savaş olmadığı zaman askerlik mükellefiyetleri yoktu. Seferberliğinin ilanı ile birlikte aşiret üyelerine askerlik hizmetini yapma zorunluluğu getirilmiştir.¹⁸⁹ Askerlik yapmak istemeyen aşiret mensupları çöllere kaçmışlardır. Bunun üzerine hükümet bunların askerliklerini 25.000 baş adet-i ağnam ve iki sürü deve karşılığında te'cil etmiştir.¹⁹⁰ Bunun yanında hükümet jandarmaya yardımcı olmak üzere aşiret mensuplarından milli alaylar teşkil etmiştir.¹⁹¹

Bazı jandarma komutanları adet-i ağnam vergisinin toplanan mahalde harcanmasını sağlamak veya başka bir amaçtan dolayı 2224 koyunu kaçak göstermiştir. Bu durum Akidan aşireti reisi Abdülkerim tarafından, Dahiliye Nezaretine ihbar edilmiştir. Dahiliye Nazırlığında gereken tedbirleri alması için Musul Valisi'ne yazı göndermiştir.¹⁹² Ordunun ihtiyacı olan eşya ve malların cepheye sevki için deve, katır ve eşek gibi nakil vasıtalarını da aşiretlerden sağlanmıştır. Şammâr, Deyl, Sadurî ve Tel'afer aşiretleri 12.Kolordunun ihtiyacı olan 2651 deve ve 4613 katırı kolordu komutanlığının emrine vermişlerdir.¹⁹³ Ordunun nakil vasıtalarını karşılayan aşiretler zor duruma düştüklerinde de devlete yüz çevirmekten geri durmamışlardır. Şammâr aşiretinden üç bin çadırılık bir grup Nusaybin'de zahire olmadığı gerekçesiyle Bağdat'a gitmek ve burada İngiliz siyasi hakimiyesiyle görüşme teşebbüsünde bulunmuşlardır.¹⁹⁴ Yine Şammâr aşiretinin Abde kabilesi, Acel bin Abdülaziz Ferhan'ın idaresinde, Bağdat'ta zahirenin bol bulunduğu ve İngiliz memurların kolaylık gösterdiğini duymaz harekete geçmişlerdir. Musul Valiliği bunların isteklerinin bir kısmını

¹⁸⁷ Vedî : Arabistan'ın bazı yerlerinde alınan vergidir. Bu vergi şehir ve kasabalarda yerleşmiş halktan alınmayıp yerleşim birimlerine giren aşiret ve bedevilerden para veya hayvan olarak alınırdı. Bir nevi duhuliye (otsuz, çıplak arazi) vergisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, *Ön.ver.*, s.585-586; Develioğlu, *Ön.ver.*, s.1142

¹⁸⁸ *BOA MV.*, Dos.Nr:191, Göm.Nr:1, Blg.Nr:1

¹⁸⁹ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:E-40, Göm.Nr:58, Blg.Nr:1/1

¹⁹⁰ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:E-40, Göm.Nr:58, Blg.Nr:3

¹⁹¹ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:E-72, Göm.Nr:40, Blg.Nr:2

¹⁹² *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:E-31, Göm.Nr:6, Blg.Nr:2

¹⁹³ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr:E-73, Göm.Nr:57, Blg.Nr:1

¹⁹⁴ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr:79, Göm.Nr:88, Blg.Nr:1

karşılıyarak, reislerinin gönüllerini alarak Bağdat'a gitmekten döndürmüştür.¹⁹⁵ Bu olumsuzluklara rağmen İngilizler Irak'ı işgal ettikten sonra bir çok Arap aşireti Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini arz etmişlerdir. Hatta kendilerine bir miktar asker ve cephane verildiği takdirde İngiliz askerlerini defedeceklerini söylemişlerdir.¹⁹⁶

Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre önce Arap aşiretlerin yaşadığı bölgeler İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilecektir. Bundan sonra Arap aşiretleri Türk hakimiyetinden çıkmıştır.

Tablo 8. Musul Vilayeti'ndeki Arap Aşiretlerin Nüfusu Yerleşim Bölgeleri Kuvvetleri ve Mezhepleri

SN	Adı	Nüfus	Kuvvet	Mezhep	Yerleşim Bölgesi
1	Şammâr	31.985	21.679	Malikî	El-Cezire
2	Şammâr Al Sayih	3.200	1.500	Malikî	Tuzhurmatu
3	Şammâr Hoka	7.054	1.567	Caferi	Selman-i Pak
4	Zübeyd	11.164	2.638	Şafiî	El-Cezire
5	Hadîdî	220	100	Caferi	El-Cezire
6	Lehib	1.155	165	Şafiî	Karatepe
7	Ubeyd	3.950	1.110	Şafiî	El-Cezire
8	Cubûr	44.949	21.741	Şafiî	El-Cezire
9	Aneze	14.010	4.906	Malikî	Fırat'ın batısı
10	Ni'aym	120	40	Alevi	Tuzhurmatu
	TOPLAM	117.807	55.406		

Kaynak: Marufoğlu, Ön.Ver., s.127

Aşiretlerin toplam nüfusu 117.807 olarak gözükmektedir. Bunun yarısı aşiretlerin piyade ve süvarilerden oluşan -55.406- kuvvetleridir. **Tablo 8'e** göre en büyük Arap aşireti Al-Cubûr gözükmektedir. Şammâr aşiretinin Al-Sayih ve Hoka şubeleriyle toplam nüfusları 42.239 çıkmaktadır. Bu rakam bile Al-Cubûr aşiretinin

¹⁹⁵ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr:79, Göm.Nr:120, Blg.Nr:1

¹⁹⁶ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr:57/2, Göm.Nr:43, Blg.Nr:22/1

gerisinde kalmaktadır. Bunun nedeni Şammâr ve Aneze aşiretlerinin Bağdat ve Zor Vilayetlerindeki kolları bu rakama dahil değildir. Bağdat ve Zor'daki aşiret mensuplarını **Tablo 8**'deki sayıya dahil edersek en büyük aşiret Şammâr aşiretidir. Zaten aşiretler göçebe oldukları için nüfus kayıtları hiçbir zaman doğru tespit edilememiştir. Arap aşiretlerinin hemen hemen hepsi Müslüman ise de farklı mezheplere mensupturlar. Şammâr ve Şammâr Al-Sayh maliki mezhebine kabul etmişken aynı aşiretin Şammâr Hoka şubesi ise Caferi'dirler. Ni'aym aşireti ise Alevilik inancına sahiptir. Aneze aşiretinin tüm kolları neredeyse farklı farklı mezheplere bağlanmaktadır. Malikî, Hanbelî, Caferî ve Şafîî'dirler. Al-Cubûr'un Kerkük ve Selmân-ı Pak kolları ise Hanefî'dir. Arap aşiretleri arasında Rufaî, Kâdirî ve Nakşî tarikatların varlığı kabul edilse de Türkmenler ve Kürtler arasında olduğu kadar bu tarikatlar yaygın değildir.

2-4- Diğer Azınlıklar

Musul Vilayeti nüfus çoğunluğu Türk, Arap ve Kürt gibi müslüman unsurlardan meydana gelmesine rağmen, bölgede Keldanîler, Nasturîler, Ermeniler ve Yahudiler gibi gayr-ı müslim azınlık da bulunmaktaydı. Bunların dışında küçük gruplar halinde Yakubiler, Latin Katolikleri, Rum Ortodoksları, Süryani Katolikleri ve Ortodoksları da mevcuttu. Bu semavî dinlerin yanında Sincar dağı eteklerinde, şeytana taptıkları bilinen Yezidiler de yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti, millet sistemi içinde farklı inanç ve mezhepler arasında herhangi bir ayırım gözetmeyip; her türlü dini faaliyetlere müsaade etmiş, onların can, mal ve ırzlarını güvence altına almıştır. Osmanlı Devleti, gayr-ı müslim unsurlara din değiştirme hususunda zorlama yapmayıp, sadece İslamiyeti kabul edenleri mükâfatlandırmıştır. Yine devlet, bu azınlıkların kendi aralarındaki mücadelelerini; müslümanlarla ve devletle olan sorunlarını adil bir şekilde çözmeye çalışmıştır.

Dini inançları itibarıyla Hıristiyan ve Musevi azınlıklardan ayrılan Yezidilerin bir kısmı Sincar dağı havalisinde bir kısmı da bu dağın etrafındaki Şeyhan Nahiyesi'nde yaşamaktaydılar. Ayrıca Musul kentinin kuzeyindeki birkaç köyde de Yezidi

bulunmaktaydı.¹⁹⁷ Vilayet dahilinde toplam nüfusları 20-30 bin arasında değişmekteydi.¹⁹⁸ Tanrı ile Şeytan arasında sürekli bir tartışma olduğuna ve şeytan'ı yücelten inanç akideleri yüzünden diğer topluluklar tarafından hor görülüp dışlanmışlardır. Bu yüzden de kapalı bir toplum olarak kaldıkları için dilleri, inançları, tarihleri, kökenleri ve yaşama biçimleriyle ilgili bilgiler çok sınırlıdır. Yaşam biçimleri Kürtlerinkiyle örtüşmektedir. Yezidiler de, Kürtler gibi bir reisin idaresinde, aşiretler halinde dağlarda yaşamaktaydılar. Eşkiyalık, haydutluk yerleşim birimlerini tahrip etmek en önemli geçim kaynaklarıydı. Yezidiler hakkında araştırma yapan yazarlar onlara Hristiyan Kürt demişlerdir. Zaten konuştukları dil Kürt lehçesiydi. Osmanlı Devleti, Yezidiler'e şeytana tapan sapık inançları yerine İslam dininin kurallarını öğretmek için hocalar görevlendirmiştir. Bu hocalar Arapça ve Kürtçeye âşina, Yezidilerin mizacını iyi bilen yerli hocalardan seçilmiştir. İslam dinine girenlerin yaşadıkları yerlere cami, mescit ve medrese de yapılmıştır.¹⁹⁹ Tüm bu çabalara rağmen Yezidilerin çoğu eski inançlarına sadık kalmışlardır.

Yezidiler, Ermeni tehciri sırasında Ermenilerle birleşerek yolculara ve bölge sakinlerine zarar verseler de, savaş yıllarında genellikle sakin olup hükümete sadık kalmışlardır. Meclis-i Vükela karışıklık çıkarmamaları ve nüfus kütüklerine kayıt yaptırmaları şartıyla Yezidi Reisi Mir-i Şeyhan'a (Demir Şeyhan) 1.000 kuruş maaş bağlanmıştır.²⁰⁰ Buna rağmen Artinyan ile Demirkapı arasındaki Sincarlı Yezidiler, nakliye araçlarına saldırarak üç Osmanlı ve bir Alman neferini yaralayıp birisini de öldürüp araçları tahrip etmişlerdir. Nakliye araçlarındaki bir tüfek, iki sandık cephane ve askerlerin elbiselerini gasp etmişlerdir.²⁰¹ Savaş yılları dışında dini inançları nedeniyle askere alınmayan Yezidiler seferberliğin ilanıya birlikte silah altına alınmışlardır.²⁰² Askerliğe ısınmayan Yezidiler reisleri Mir-i Şeyhan vasıtasıyla hükümete askerlik görevinden muaf tutulmaları karşılığında hizmet bedeli olarak 1.500

¹⁹⁷ *İkdam*, 23 Aralık 1922, s.1

¹⁹⁸ *Yenigün*, 18 Aralık 1918, s.1

¹⁹⁹ T.C.Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ön.ver.*, s.208

²⁰⁰ *BOA MV.*, Dos.Nr:184, Göm.Nr:68, Blg.Nr:1

²⁰¹ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr:80, Göm.Nr:98, Blg.Nr:1

²⁰² *BOA DH/E-UM.*, Dos.Nr:E-79, Göm.Nr:45, Blg.Nr:1/1

lira para verebilecekleri teklifinde bulunmuşlardı.²⁰³ Meclis-i Vükela, Yezidilerin zorla silah altına alındıkları takdirde firar edecekleri, hiçbir işe yaramayacakları, askerlik mesleğine alışamayacakları ve inançları yüzünden diğer askerler arasında huzursuzluk yaratacağı gerekçesiyle Yezidileri bir defaya mahsus olmak üzere para mukabilinde askerlikten muaf tutmuştur.²⁰⁴ Savaş sırasında yabancı devletler, inanç yapısı ve sayılarının az olması sebebiyle Yezidilerle irtibat kurmamışlardır. İngiltere, Fransa ve Rusya Kürtleri, Arapları, Nasturîleri ve Süryanileri bölgedeki menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır.

Musul Vilayeti'ndeki Hıristiyanların nüfus yoğunluğu her yerde aynı değildi. Nüfus bazı yerlerde yoğunken bazı yerlerde sadece birkaç aileden ibaretti. Hıristiyanlar daha çok Musul kentinde, Erbil-Dohuk-İmadiye civarında ve Dicle nehrinin solundaki köylerde ikamet etmekteydiler. Bu köylerin en büyüğü El-Kos ve Tel'ayfır.²⁰⁵ Nasturîler ve Keldanîler en kalabalık Hıristiyan gruplardı. Doğu Hıristiyanlık Tarihi'nde Nasturîlik olarak bilinen mezhep Antakyalı rahip Nestorius tarafından kurulmuştur. Bizans İmparatoru II.Theodosius tarafından 428'de İstanbul Patrikhanesine Patrik olarak atanan Nestorius'a göre Hz.İsa hem tanrı hem de insan olmak üzere çift (Diofizitçilik) tabiatlıdır.²⁰⁶ Hz.Meryem Tanrı Anası değil, insan Anası olduğunu dolayısıyla Hz.İsa'nın insan olarak doğduktan sonra Tanrı tabiatını kazandığı görüşünü savunuyordu. Hz. İsa'da insan tabiatı olmadığını söyleyenleri rafizî olarak nitelendiriyordu. Hıristiyanlığın temel prensiplerine ters düşen Patrik Nestorius, 5.yüzyıl Efes konseyince lanetlenmiştir. Patrik öldükten sonra onun temel öğretisini izleyenler

²⁰³ *BOA MV.*, Dos.Nr:195, Göm.Nr:70, Blg.Nr:1

²⁰⁴ *BOA DH/E-UM.*, Dos.Nr:E-79, Göm.Nr:45, Blg.Nr:7/2

²⁰⁵ *İkdam*, 23 Aralık 1922, s.1

²⁰⁶ Antakya ve İskenderiye kiliselerinin arasındaki problem, Hz.İsa'nın tabiatını algılayış farkıdır. İskenderiye Kilisesi, Hz.İsa'nın tek tabiata (Monafizitçilik) sahip olduğunu ileri sürüyordu. Hz.Meryem'in Tanrı Anası (Theotokos) olduğunu savunuyordu. Hz.Meryem'in Theotokos olmadığını söyleyenleri küfürle itham ediyorlardı. 431 yılındaki I.Efes Konsili ile Diofizit-Monofizit kutuplaşması ve çekişmesi ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.Turhan Kaçar, (2002), "*Eskiçağ İskenderiye Kilisesinde Politik Bir Araç Olarak Şiddet*", Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi. c:XVII, sayı:2, s.26 ; Mehmet Çelik, (1987), *Süryani Kilisesi Tarihi*, (İstanbul: Yaylacık Matbaası), c.I, s. 138-141 Kadir Albayrak, (1997), *Keldanîler ve Nasturîler*, (Konya: Vadi Yayınları), s.72

Doğu Kilisesi'nden ayrılmışlardır.²⁰⁷ Bu yeni mezhebe inananlara da Nasturîler denilmiştir.

Nasturîlerin, Asurî-Arami kökünden geldiklerini düşünenlerin yanı sıra Kürtlerle aynı kökenden geldiklerini belirtenler de vardır. İran sınırında Hakkari ile Urmiye arasında yaşayan Nasturîler, Musul Vilayeti'ndeki diğer aşiretler gibi aynı faaliyette bulunuyorlardı. Özellikle dağlık bölgelerde yaşayan Nasturîlerin yaşam biçimleri Kürtlerinkiyle aynen uyuşmaktaydı. Melik yada Malik ismiyle bilinen aşiret şeflerinin liderliğinde yaşayan Nasturî aşiretleri hayvancılıkla, yerleşik olanlarıysa hayvancılığın yanında ziraatle de uğraşmaktaydılar. Ruhani Reislerine "Mir-Şimûn" denilirdi. Nasturîler devletle olan işlerini bu patrik vasıtasıyla yürütürlerdi.

Nasturîler, I.Dünya Savaşı'nda herhangi bir baskıya maruz kalmadıkları halde Ruslar'la işbirliği yapmışlardır. Ruslar, Ortodoksluğu kabul ettikleri taktirde kendilerine maddi ve manevi yardımda bulunacakları vaadiyle isyan ettirmişlerdir. 1917 Rus Devriminden sonra Rusların geri çekilmesiyle yalnız kalan Nasturîler, yurtları olan Hakkari'yi terk ederek güney ve doğuya doğru kaçmışlardı. Ruslar silah ve cephanelerini Nasturîlere bırakarak bölgeyi terk etmişlerdi.²⁰⁸ Nasturî Patriği Mir-Şimûn, İran Kürtlerinin liderlerinden olan Simko'ya Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliği teklifinde bulunmuş ise de Patrik teklifinin karşılığını, 16 Mart 1918'de Simko'yla görüşüp ayrılırken Simko'nun adamları tarafından öldürülerek almıştır.²⁰⁹

Ruslar'dan sonra Nasturîlere İngiltere sahip çıkmıştır. İngiltere 35.000 Nasturîyi, Bağdat'ın 50 km kuzeyindeki "Bakuba" kampına yerleştirmişti. İngiltere, burada silahlı eğitimden geçirdiği Nasturîleri kullanarak Türkiye ile Irak arasında tampon bir bölge oluşturmak amacındaydı. Mir-Şimûn Simko'nun adamları tarafından öldürülmesinden sonra Nasturî Ruhani Reislğine küçük kardeşi getirilmişti. Patrik Osmanlı Devleti'ne başvurup: "İngilizler'in vaadlerini yerine getirmediklerini; İmadiye'ye geldikten sonra çok kayıp verdiklerini; kendilerine müsaade buyurulursa eski yurtlarına dönmek

²⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Ercan, (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları), s.90-97

²⁰⁸ Mim Kemal Öke, (1991), *Musul Meselesi Kronolojisi*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı), s.136

²⁰⁹ Öke, *Aynı*, s.137

istediklerini” beyan ediyorlardı.²¹⁰ Nasturîler, Musul sorununun çözüme yaklaşıldığı yıllarda –1924- İngilizlerin desteği ve kışkırtmalarıyla birkaç defa Osmanlı Devleti’ne isyan etmişlerdi.

Musul Vilayeti’nin dini coğrafyasını belirlemek çok zordur. Burada yaşayan toplulukların inançları birbirine o kadar karışmıştır ki, bu karışıklık bir çok ortak ve benzeri yönleri ortaya çıkarmıştır. Nasturîlerden sonra gelen diğer Hristiyan azınlıkta Keldanîlerdir. Bunların kökenleri tam olarak bilinmemekle birlikte MÖ 3000’de Kuzey Irak’ta kurulan Keldanî Devleti’nin mensupları oldukları tahmin edilmektedir.²¹¹ Keldanî tabiri, etnik ve dini olmak üzere iki anlamı olan bir kelimedir. Keldanîlerin tarih sahnesine ilk çıktıkları devirler için kullanıldığında etnik yönü, Hristiyanlıkla birlikte özellikle de 16.yüzyıl sonrası kullanıldığında dini (mezhebi) yönü ağır basmaktadır. 1551’e kadar Nasturîlerle aynı inancı paylaşan Keldanîler, bu tarihte Nasturîlerden ayrılarak Katolikliği benimseyerek Roma kilisesine bağlanmışlardır. Kezâ güçlü bir kilisenin himayesine girmiş oluyorlardı.²¹² Bunlarda cemaat halinde yaşamaktaydılar. Bu cemaatleri dini liderler idare etmekteydi. Keldanîler daha çok ziraatle meşgul oldukları için sık sık Kürt aşiretlerin saldırılarına maruz kalmışlardır. Mezhep değiştirmelerindeki en önemli sebep bu saldırılar ve bölgede yalnız kalmalarıydı.

Keldanîler daha çok Dicle nehrini takiben Bağdat’a, Bağdat’tan Hanekeyn’e kadar uzanan saha dahilinde yaşamaktaydılar.²¹³ 1913’de toplam nüfusları 18-20 bin arasında değişmekteydi.²¹⁴

Osmanlı Devleti, Keldanî topluluğuna ve inançlarına her zaman hoşgörülle bakmıştır. I.Dünya Savaşı’nda fevkâlade ihtiyaç içerisinde bulunan ve fakir fukaraya yardım edemediğini dile getiren Keldanî Patriği Emmanuel, Dahiliye Nezaretine başvurarak yardım istemiştir. Keldanîlerin durumu Meclis-i Vükela’da görüşülerek

²¹⁰ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr:50-3, Göm.Nr:25, Blg.Nr:14

²¹¹ Marufoğlu, *Ön.ver.*, s.78

²¹² Ercan, *Ön.ver.*, s. 110-111; Albayrak, *Ön.ver.*, s. 27-32

²¹³ *İkdam*, 2 Aralık 1922, s.1

²¹⁴ *Yenigün*, 18 Aralık 1918, s.1

Harbiye Nezareti Mesarif-i Mestûre (örtülü ödenek) kaleminden 2.000 lira ödünç olarak verilmiştir.²¹⁵ Bunun üzerine Patrik Emmanuel 28 Kasım 1917 tarihinde Sadaret makamına çektiği telgrafta:

“Lûtf-u delâlet-i veliyy-ün-niamlarıyla hükümet-i seniyye canibinden Patrikhane-i dâ’iyâneme ihsan buyurulmuş olan iki bin lirayı Osmaniyeyi kabz ve devlet-i ebed müddet-i Osmaniyemizin şu lûtf-u celilesine karşı medyun kaldığım teşekkürân-ı namiy da’iyâneme vilayet vasıtasıyla takdim olunduğuna arz vesilesiyle hükümet-i mecliyemizin teâli şan ve şevketi ezdiyâr ömr ve muvaffakiyet-i fehimanelerinin ed’iyesini tekrar tevriye sâmiyelerinin bekâsını istirham ederim.”²¹⁶

diyerek samimi dileklerini ifade ediyordu. Savaşın yarattığı buhrandan etkilenen Keldanîlerin bir çoğu Batı ülkelerine özellikle de Fransa’ya göç etmek zorunda kalmışlardı.

Musul Vilayeti’nde Hristiyan inancını taşıyan bu azınlıkların yanında Yahudiler de vardı. Yahudilerin bölgeye gelişi MÖ.7.yüzyılın sonlarına MÖ. 6.yüzyılın başlarına kadar uzanır.²¹⁷ Babil Kralı Nabukadnassar tarafından Irak’a sürülen Yahudilerin çoğu Musul şehrinde meskundu. Fakat Kürt ve Türkmen şehirlerinde de Yahudi cemâatlerine tesadüf edildiği gibi Kürt aşiretleri arasında Museviliği kabul etmiş bir çok kimseler de vardı. İsrail devleti kurulmadan önce Irak özellikle de Bağdat Yahudilerin en önemli merkeziydi. 1913’te Musul Vilayeti’nde 6 bin Musevi yaşamaktaydı.²¹⁸ Bunların çoğu kent merkezlerinde ticaret ve tefecilikle uğraşmaktaydılar. Kırsal kesimde yaşayanlar ise çiftçilikle uğraşıyorlardı. Yahudiler, I.Dünya Savaşı’nda askerlik görevini yapmak üzere silah altına alınmak istenmişse de Hahambaşı hükümete başvurarak kendilerinin de Rumlar ve Ermeniler gibi askerliğe alınmamasını isteyecektir.²¹⁹ Ayrıca I.Dünya Savaşı’nda Ruslarla işbirliği yaparak cephe gerisini tehlikeye sokan Ermeniler 1915 tarihinde tehcire tabi tutularak Suriye ve Irak’a gönderilmişti. Ermeniler Musul Vilayeti’nde, Kerkük’ten İran sınırına kadar olan 80 kilometrelik mesafede bulunan köy ve kasabalar ile vilayetin güneyi ve batısı hariç yerleşim birimlerinde Müslüman

²¹⁵ *BOA BEO.*, Dahiliye Giden, Dos.Nr:336912

²¹⁶ *BOA BEO.*, Dahiliye Giden, Dos.Nr:336912

²¹⁷ *İkdam*, 23 Aralık 1922, s.1

²¹⁸ *Yeniğün*, 18 Aralık 1918, s.1

²¹⁹ *BOA BEO.*, Hariciyeye Giden, Dos.Nr: 343860

nüfusun %10'unu geçmeyecek şekilde iskân edilmişlerdi.²²⁰ Bütün bunlara rağmen, Ermeniler düşmanla işbirliğine gidip²²¹ bölgedeki yerleşim birimlerini tahrip ederek asayişini bozuyorlardı.²²²

2.5- Demografik Yapı

Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımlarının felsefesi, askere alınacak insanların sayısını belirleyebilmenin yanında idari ve mali ihtiyaçları karşılayabilmek esasına dayanmaktaydı. Bu sayımlar beşeri ve mali kaynakları ortaya çıkarıyordu. Nüfus tahrirlerinde dini mensubiyet temel ölçüydü. Türkler, Kürtler ve Araplar gibi Müslüman ekalliyet aralarındaki etnik farklılığa rağmen kardeş topluluklar olarak sayılmışlardır. Bunun yanı sıra Rum, Ermeni, Yahudi, Süryani ve Yezidi gibi gayr-ı müslim tebânın dini kimlikleri ile ırkî bağılılıkları göz önünde bulundurulmuştur. Gayr-ı müslim azınlığın çoğu şehir merkezlerinde ve kasabalarda yaşadıkları için nüfus sayımları daha kolay yapılabilmekteydi. Kezâ cizye ve haraç vergilerinin tahakkuk ettirilip toplanması da, azınlıklara götürülecek hizmetlerin daha sıhhatli olmasını sağlıyordu.

Kadınlar, yetimler, ergenlik çağındaki Hıristiyanlar, akli yada fiziksel özürllüler, üst düzey devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle ya da askerlik hizmetiyle yükümlü olmayan bireyler kayıtlara geçirilmiyordu.²²³ Bu yetersizliklerin yanında savaş, güç, toprak kaybı, salgın hastalıklar ve kan davası gibi sosyal olaylar sayımları nicel olarak olumsuz etkiliyordu. Vergi mükellefiyeti ile askerlik yükümlülüğünden kurtulmak isteyenler nüfus kütüklerine kaydolmaktan kaçıyorlardı.

Musul Vilayeti'nin nüfus kompozisyonunu, Türk, Kürt ve Arap gibi müslüman unsurlarla; Keldani, Süryani, Yahudi ve Ermeni gibi gayr-ı müslim azınlıktan oluşmaktaydı. Nüfus sayımları, vilayetin iç dinamikleri nedeniyle her zaman sorun olmuştur. Kayıtlara geçmeyen ancak önemli miktarda göçebe ve yarı göçebe aşiretler

²²⁰ *BOA DH.UMUM.*, Dos.Nr:131, Göm.Nr:87, Blg.Nr:1

²²¹ *BOA MV.*, Dos.Nr:212, Göm.Nr:208, Blg.Nr:1

²²² *BOA BEO.*,Hariciye Gelen Dos.Nr:341317

²²³ Kemal Karpat, (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.47

mevcuttu. Bu aşiretler mevsimin durumuna ve ihtiyaçlarına göre bir idari birimden diğer bir idari birime gidiyorlardı. Hatta bazıları yaz aylarında on binleri bulan hayvanlarıyla İran yaylalarına gidip, sonbaharla birlikte yurtlarına dönerlerdi.²²⁴ Aşiret üyelerinin sayıldığı durumlarda sayım memurları, çoğu kez aşiret liderinin verdiği yarım yamalak bilgileri yazmaktaydı. Bu aşiret liderlerinden bir kısmı aşiret mensuplarının sayısını olduğundan daha az beyan ederek vergiden kurtulmayı bazıları da olduğundan çok göstererek devlet nazarında ve aşiretler arasında itibarını artırmaya çalışıyordu.

İdari yapının çok sık değişmesi, göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yerleşik olanlarla kavgaları, aşiretlerin birbirleriyle mücadelesi sağlık problemleri ve kadınların mahremiyet duygusu sonucu sayıma tâbi tutulmaması gibi sebeplerden dolayı gerçek nüfus bilgileri tespit edilememiştir. XIX.yüzyılın sonunda petrolün keşfedilmesiyle bölgenin şekillenmesinde etkin olmak isteyen güçler, etnik ve siyasi delillerini desteklemek amacıyla nüfus sayımı veya nüfus bilgileri üzerinde oynamalar yapmışlardır. Bölgede insiyatifi eline almak isteyen yabancı devletler özellikle de İngiltere Musul'un Kürt ve Arap aşiretleriyle, Nasturîler gibi etnik parçaları kullanmaya çalışmışlardır. Musul Vilayeti'nde XIX.yüzyılın son çeyreği ile XX.yüzyılın ilk çeyreğinde dini referanslara dayanan bir çok nüfus sayımı yapılmıştı. 1881 tarihinden sonra gerçekleştirilen sayımlar daha düzenli ve güvenilirdir. Bu tarihten sonra yapılan sayımlarda, kadınlar kısmen de olsa nüfus cetvellerinde yerlerini almışlardır. Vilayetin nüfus bilgileri şu şekildedir:

---

²²⁴ *BOA DH/E-UM.*, Dos.Nr:92, Göm.Nr:4/3, Blg.Nr:13

Tablo 9. 1881-1883 Genel Nüfus Sayımına Göre Musul Vilayeti

Kazalar	Müslim	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Protestan	Toplam
Musul	27.881	1	45	2.809	692	74	31.502
Dohuk	4.834	-	-	1.742	496	-	7.072
Akra	6.183	-	-	170	283	-	6.636
Zaho	1.655	-	-	228	543	-	2.426
Zibar	2.610	-	-	76	57	-	2.743
Sincar	3.442	-	-	-	-	-	3.442
Kerkük	22.008	2	-	243	441	-	22.694
Salahiye	9.559	-	-	-	157	-	9.716
Erbil	10.677	-	-	340	620	-	11.637
Raniye	5.389	-	-	-	45	-	5.434
Köysancak	8.680	-	-	205	134	-	9.019
Revanduz	11.147	-	-	-	359	-	11.506
Süleymaniye	14.556	-	-	54	218	-	14.828
Gülenber	6.313	-	-	-	59	-	6.372
Merge	6.320	-	-	-	35	-	6.355
Şehr-i Pazar	5.330	-	-	-	-	-	5.330
Baziyân	4.408	-	-	2	26	-	4.463
İmadiye	13.601	-	-	1.213	121	28	14.963
Toplam	164.593	3	45	7.082	4.286	102	176.111

Kaynak: T.C.Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ön.Ver., s.12

Tablo 9'da yapılan 1881-1883 tarihleri arasında yapılan nüfus sayımında ilk dikkatimizi çeken geleneksel Osmanlı nüfus sayım felsefesinin devam ettiği'dir. Türk, Kürt ve Araplar "Müslüman" kimliği altında sayılmış; gayr-ı müslim azınlık sayılırken ise, din, mezhep ve ırk ayrımı esas alınmıştır. **Tablo 9.**'da görüleceği üzere kadınlar bu sayıma dahil edilmemişlerdir. Vilayet dahilindeki göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin sayıları 176.111 rakamının dışındadır. Kemal Karpat, "Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1914)" adlı eserinde kadınlar ile göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin sayısını 250 bin

olarak göstermektedir.²²⁵ Bu sayı baz alındığında vilayetin toplam nüfusu 426 bin civarındadır. Nüfus daha çok Musul, Kerkük, Süleymaniye, Erbil, Revanduz ve İmadiye gibi kent merkezlerinde toplanmıştır. Müslüman, Hıristiyan ve Museviler en fazla paşa sancağı Musul'da yaşamaktaydılar. Rum ve Ermeniler yok denecek kadar azdı. Katolik Hıristiyanlar vilayet genelinde bulunurken, Protestanlar sadece Musul ve İmadiye'de ikamet etmekteydiler.

Tablo 10. 1895 Tarihinde Musul Vilayeti'nde İnanç ve Mezheplere Göre Nüfus Sayımı

Topluluklar	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
İslam	63.962	73.909	40.267	178.138
Keldani	1.322	-	-	1.322
Süryani	1.159	-	-	1.159
Katolik	4.482	1.117	54	5.653
Ermeni	83	-	-	83
Protestan	135	-	-	135
Rum	13	-	-	13
Yahudi	2.388	1.854	433	4.675
Yezidî	5.358	-	-	5.358
Toplam	78.892	76.880	40.754	196.526

Kaynak: T.C.Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ön.Ver., s.13

Tablo 10'a baktığımızda nüfus sayımı müslümanların etnik farklılıkları dikkate alınmadan yapılmıştır. Bu sayımda köy, kasaba ve nahiyeler bağlı oldukları sancak merkeziyle birlikte sayılmışlardır. **Tablo 9'a** göre toplam nüfusta 20 bin civarında bir artış söz konusudur. Bu, Osmanlı idaresinin XIX.yüzyıl boyunca çeşitli Türk, Kürt ve Arap göçmen aşiretlerini yerleşik hayata geçirmesinin ilk mahsûlüdür. Lâkin göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin nüfusları 250 bin olarak düşünüldüğünde bu rakam oldukça düşük kalmaktadır. Türk, Kürt ve Arapların iç içe girdiği Kerkük Müslüman nüfusun en çok bulunduğu yerd. Musul kenti bütün inanç ve mezheplere ev sahipliği yaparken;

²²⁵ Karpat, *Ön.ver.*, s.189

Kerkük ve Süleymaniye’de sadece Katolik Hristiyanlar ile Yahudiler vardı. Şeytana taptıkları bilinen Yezidiler, Musul kentinin etrafındaki köy ve kasabalar ile Sincar dağı ve çevresinde yaşıyorlardı. Burada Hristiyanlık dininin neredeyse tüm mezheplerini görmek mümkündür. Bunlar arasında 5.653 kişiyle Katolikler en kalabalık; 13 kişiyle Rumlar en az olanlarıydı. Daha çok ticaretle iştigal eden Yahudiler kırsal alandan ziyade kent merkezlerinde ikamet etmekteydiler. Bu dönemde Musul, Bağdat ve Basra vilayetleriyle birlikte Irak’ın toplam nüfusu 1 milyondan daha fazlaydı.²²⁶ Göçebelere ve kadınları vilayetin toplam nüfusu 196 bin’e yansıttığımız zaman 400 bin rakamına ulaşılmaktadır. Bu sonuç bir takım yetersizliklere rağmen resmi Osmanlı nüfus sayımlarına güvenebileceğimizi göstermektedir.

Tablo 11. 1906-1907 Nüfus Sayımına Göre Musul Vilayeti

Topluluklar	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
Müslim	43.775	67.458	36.929	148.162
Rum	-	2	-	2
Ermeni	45	-	-	45
Ermeni Katolik	3.882	788	56	4.726
Protestan	74	-	-	74
Keldanî	719	-	-	719
Yakubî	1.024	-	-	1.024
Yahudi	2.071	1.758	336	4.165
Yezidi	2.830	-	-	2.830
Greek	1	-	-	1
Toplam	54.421	70.006	37.321	161.748

Kaynak: Kemal Karpat, Ön.Ver., s.206-207

1906-1907 Genel Nüfus Sayımı, teknik açıdan Musul Vilayeti adına önceki sayımların devamı niteliğindedir. Çünkü kadınlar, Musul ve Basra Vilayetleri müstesna her vilayette sayılmışlardır. Seyyar aşiretlerin nüfus potansiyelleri gerçek sayıma tâbi tutulmayınca sağlıklı bir sayım yapılamamıştır. Lâkin aynı coğrafya üzerinde yaşayan Bağdat’lı kadınların sayıları nüfus cedvellerine işlenmiştir.²²⁷ 1906-1907 nüfus sayımında Musul Vilayeti’nin nüfusu bir önceki nüfus sayımına göre %18 civarında gerileyerek 161.748 kişi olarak gerçekleşmiştir. Bir önceki sayımda bu rakam 196.526

²²⁶ *Yenigün*, 11 Mart 1919, s.1

²²⁷ *Karpat, Ön.ver.*, s.204-205

kişiydi. Özellikle **Tablo 10.**'da müslüman nüfus 178.138 iken **Tablo 11.**'de bu rakam 30 bin civarında azalarak 148.162 kişi olmuştur. Bu gerilemenin temel nedeni bazı kaza ve kasabaların Suriye'deki Zor Vilayetine bağlanmasından ve aşiretlerin nüfuslarının rakamlara yansımından kaynaklanmaktadır. Yine eski sayımlarda olduğu gibi bu sayımlarda da müslüman nüfus arasındaki etnik farklılık dikkate alınmamıştır. Müslüman unsur 148.162 kişiyle vilayetin toplam nüfusunun %91'ini oluşturmaktaydı.

Müslümanların da %45,5'i Kerkük Sancağında yaşıyordu. Kerkük sancağındaki müslüman nüfusun oranı %96,3'tü. Bunların çoğunluğunu Türk, Arap ve Kürtler oluşturuyordu. Kerkük'teki gayr-ı müslim azınlığın oranı sadece %3,7 civarındaydı. Bir miktar Katolik Ermeni ve Yahudinin yaşadığı Süleymaniye Sancağı, %1 oranla en az gayr-ı müslimin bulunduğu yerd. **Tablo 11.**'de de görüleceği üzere Hristiyan ekalliyet içerisinde en kalabalık grup 4.726 kişiyle vilayet nüfusunun %2,9'unu oluşturan Katolik Ermenilerdir. Yine Yahudilerde 4.165 kişilik nüfuslarıyla %2,5 gibi bir orana sahiptiler Eskiden olduğu gibi paşa sancağı Musul bütün inanç sahiplerini bünyesinde barındırırken; Kerkük ve Süleymaniye sancaklarında sadece Yahudiler ve Katolik Ermeniler vardı.

Tablo 12. 1893-1906 Tarihleri Arasında Musul Vilayeti'nde Yapılan Nüfus Sayımları

Yıllar	Nüfus	Net Artış Veya Kayıp
1893	176.111	-
1894	177.047	+936
1895	251.094	+74.047
1896	252.016	+922
1897	205.013	-47.003
1906	161.748	-43.265

Kaynak : Karpaz, Ön.Ver., s.228

Tablo 12.'de görüleceği üzere, Musul Vilayeti'nin toplam nüfusu 1895'de 74.047 kişi artarak 251.094 olmuştur. Bu rakam bir önceki yılın nüfusuna göre %29,5 oranında bir artışı ifade etmekteydi. Bu artışın sebebi, gayr-ı müslim kadınların

sayımlara dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Müslüman kadınlar eskiden olduğu gibi sayılmamışlardır. **Tablo 12.**'ye baktığımızda 1897'den itibaren gayr-ı müslim kadınlar nüfus kayıtlarında yer almadığı için vilayetin nüfusu eski seviyesine düşmüştür. **Tablo 12.**'deki 1893 tarihindeki ilk nüfus sayımıyla 1906'daki son nüfus sayım sonuçları arasında 14.363 kişilik bir fark vardır. Bu durum vilayet nüfusunun 13 yıl içerisinde %8 oranında azaldığını göstermektedir.

Tablo 13. Yenigün Gazetesine Göre Musul Vilayeti'nin Nüfusu

TOPLULUKLAR	NÜFUS
Müslüman	248.380
Keldanî	18.000
Süryani Katoliği	7.000
Yakubi	5.000
Musevi	6.000
Yezidi	14.900
Muhtelif Mezhepler	1.000
Toplam	300.180

Kaynak: Yenigün Gazetesi, 18 Aralık 1918, s.1

Tablo 13.'de müslüman nüfus, önceki yıllara nazaran sayılarının daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Müslüman nüfus, 1881 yılındaki nüfus sayımına göre 83 bin, 1895 nüfus sayımına göre 70 bin ve 1906 yılına göre de 100 bin civarında daha fazladır. Herhalde bu artış, göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin müslümanlık potasında değerlendirilerek, tahmini olarak sayılarının eklenmesinden kaynaklanmaktadır. İlginç bir husus da **Tablo 9.- Tablo 10. ve Tablo 11.**'de Keldanîlerin sayıları bin civarındayken, **Tablo 13.**'de bu rakamın tam 18 katı olduğudur. **Tablo 13.**'deki Musevi ve Yezidi nüfusları, **Tablo 9.- Tablo 10. ve Tablo 11.**'dekileriyle paralellik göstermesidir. Gayr-ı müslim azınlığın toplam nüfusu 51.900'dür. Bu rakam vilayetin toplam nüfusunun %20'sine denk geliyordu. Şeytana tapan Yezidilerin, gayr-ı müslimlerin içerisindeki oranı %29'du. Musul Vilayeti'nin, Yenigün gazetesinde yer alan nüfus bilgileri resmi nüfus kayıtları ve 1892 tarihli Musul Vilayeti'nin salnamesi ile karşılaştırıldığında rakamların abartılı olduğu görülmektedir.

Tablo 14. 1919 Tarihinde İngilizlerin Musul Vilayeti'nde Yaptıkları Nüfus Sayımı

Kürt	Arap	Türk	Hristiyan	Yahudi	Yezidi	Toplam
424.700	185.763	65.895	55.470	14.835	31.180	777.843

Kaynak : Rabia Kocaman Aydın, (2002). "Irak Türklerinin Sosyal Hayatı", Türkler Ansiklopedisi, c.20, s.619

İngilizler bölgeyi işgal ettikten sonra subayları aracılığıyla altı ay gibi kısa bir sürede yaptıkları nüfus sayımında vilayetin toplam nüfusu 777.843 kişiydi. Bunun 676.358'i müslüman, 101.485'i de gayr-ı müslimden oluşmaktaydı. 1919'da yapılan nüfus saptamasında, nüfus yalnızca dinsel esasa göre değil aynı zamanda etnik kimlikler bakımından da yapılmıştır. Türk nüfusu, Kürt, Arap nüfusundan sonra gelmiş ve azınlık pozisyonunda kalmıştır. **Tablo 14.**'e göre Türk nüfusla Hristiyan nüfus arasındaki fark iyice daralmıştır. Türk nüfus gerçek sayılarının çok altında gösterilirken, Arap nüfusu iyice şişirilmiştir. Bundaki amaç iki yıl sonra Irak'ta Kral Faysal'a kururulacak olan Arap devletine zemin hazırlamaktır. Yezidi nüfus ise daha önceki Osmanlı nüfus istatistiklerle uygunluk göstermektedir.

Tablo 15. 1921 Tarihinde İngilizlerin Musul Vilayeti'nde Yaptıkları Nüfus Sayımı

Kürt	Arap	Türk	Gayr-ı Müslim	Toplam
494.000	166.941	38.652	99.490	799.083

Kaynak: R.Aydın, Ön.ver., s.619

İngilizler, 1919'dan sadece iki yıl sonra bir kez daha nüfus sayımı yapmıştır. İngilizler ileriye dönük hesaplarına uygun olarak sayım yapmışlardır. Türk nüfusu **Tablo 14.**'e göre neredeyse yarı yarıya azaltılarak 38 bin küsur olarak gösterilmiştir. Gerçeği yansıtmayan Arap nüfusu %10 oranında azaltılmıştır. Türk ve Arap nüfusundan eksiltilecek miktara biraz daha eklenecek Kürt nüfusa ilave edilmiştir. Kürt nüfus ise %15 civarında artırılmıştır. Gayr-ı müslim nüfus, **Tablo 14.**'e göre %2 oranında azaltılarak 99.490 olarak beyan edilmiştir. Müslüman nüfus, **Tablo 14.**'e göre %4,5 oranında artırılmıştır.

Tablo 16. İngiliz Temsil Heyetinin Musul Vilayeti'nin Nüfusuyla İlgili Lozan Konferansına Sunduğu İstatistikler

Bölge	Arap	Kürt	Türk	Hristiyan	Yahudi	Toplam
Musul	170.663	179.820	14.895	57.425	9.665	432.468
Kerkük	10.000	45.000	35.000	600	4.800	95.400
Süleymaniye	-	152.900	1.000	100	1.000	155.000
Erbil	5.100	77.000	15.000	4.100	4.800	106.000
Toplam	185.763	454.720	65.895	62.225	20.265	788.868

Kaynak: İkdam, 23 Aralık 1922, s.1; BOA, 05.10.1993 Tarihinde Prof.Dr.Fahrettin Kırzioğlu tarafından Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağışlanmış olan "Lozan Konferansı ve Musul Meselesi" ile ilgili belgeler, s.10

Tablo 16.'da belirtildiği üzere Musul sancağı dışında Arap unsur çok azdır. Kürt nüfus tüm sancaklarda birinci sıradadır. Toplam nüfusun 788 bin küsur olduğu vilayette, Türkler %8'lik oranla azınlık statüsüne sokulmuştur. **Tablo 16.**'da da görüldüğü gibi İngilizlerin Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarındaki Türk nüfusıyla ilgili saptadıkları bilgiler gerçeği yansıtmaktan da öte komiktir. Hristiyan nüfusla Türk nüfus dengelenmeye çalışılmıştır. Musul kentinde Hristiyanların sayısı Türklerinkinden dört misli daha fazla gözükmektedir. **Tablo 16.**'da Hristiyan ve Yahudi nüfus, daha evvel İngilizlerin kendi yaptıkları nüfus sayımlarına – **Tablo 14.** / **Tablo 15.** – nazaran özellikle Yahudi nüfus daha da artmıştır. Gayr-ı müslim unsurun, toplam nüfus içerisindeki payları %10 civarındadır. Kürtler, toplam nüfusun %57,5'ine; Müslüman nüfusun ise %64'üne sahiptiler. İngilizler bölge nüfusunu petrol ve strateji ekseninde çarpıtarak düzen vermişlerdir.

Tablo 17. Türk Temsil Heyetinin Musul Vilayeti'nin Nüfusuyla İlgili Lozan Konferansına Sunduğu İstatistikler

Bölge	Kürt	Türk	Arap	Yezidi	Müslüman Olmayan	Toplam
Musul	104.000	35.000	28.000	18.000	31.000	216.000
Kerkük	97.000	79.000	8.000	-	-	184.000
Süleymaniye	62.830	32.960	7.210	-	-	103.000
Toplam	263.830	146.960	43.210	18.000	31.000	503.000

Kaynak: İkdam, 23 Aralık 1922, s.1; BOA, 05.10.1993 Tarihinde Prof.Dr.Fahrettin Kırzioğlu tarafından Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağışlanmış olan "Lozan Konferansı ve Musul Meselesi" ile ilgili belgeler, s.10

Musul Vilayeti'nde yerleşik nüfus 503 bin kişiye varmaktadır. Vilayet içinde, bundan başka Kürt, Türk ve Arap göçebe aşiretler de vardır; bunlar aşağı yukarı 170 bin kişidir. Bu göçebe aşiretler mevsimlere göre yer değiştirmekte, hatta yılın kimi dönemlerinde vilayetten bile ayrılmaktaydılar. Bu yüzden sayılarını kesin olarak hesaplamaya imkan olmadığı gibi, Musul vilayeti nüfusundan da saymak mümkün değildir.²²⁸ **Tablo 16.**'da İngiliz istatistiklerinde toplam nüfus 788 bin küsurken, **Tablo 17.**'de Türk istatistiklerinde 503 bin kişidir. Her iki ülkenin verdiği rakamları **Tablo 9.**, **Tablo 10.**, **Tablo 11.** ve **Tablo 13.**'le karşılaştırdığımız zaman aralarında uçurumlar vardır. Bu durum iki ülkenin de Musul Vilayeti'ni bırakmaya hiç te niyetli olmadıklarının ispatıydı. Müslümanlar, **Tablo 17.**'ye göre vilayetin %90'ını teşkil etmekteydi. Bu oran içerisinde Türklerin miktarı %29, Kürtlerin ise %52,5 civarındaydı. Bütün Musul Vilayeti'nin nüfusunun beşte dördünden fazlasını Türkler ve Kürtler; beşte birinden daha azını da Araplar ve Müslüman olmayanlar meydana getirmekteydi. Arap unsur, Musul sancağında diğer sancaklara nazaran fazlaydı. Kürt nüfus, Süleymaniye sancağında Türk ve Arap nüfustan daha fazlayken; Musul sancağında diğer etnik grupların toplamından 8 bin kişi eksikti. Türkler her sancakta bulunmakla birlikte yoğun olarak Kerkük'te bulunmaktaydılar. Kerkük sancağının yaklaşık %43'ünü Türkler oluşturmaktaydı.

Türklerin ve İngilizlerin, Tablo 16. – Tablo 17.'de nüfus istatistikleri arasında belirgin bir çok farklılıklar vardır. Bunlar:

1- **Tablo 17.**'de Musul sancağının nüfusu 216 bin iken, **Tablo 16.**'da bu rakamın iki katıdır. Bu durum, İngilizlerin Kürt, Arap ve gayr-ı müslimlerin sayısını olduğundan çok göstermesinden kaynaklanmaktadır.

2- **Tablo 17.**'de Kerkük sancağının toplam nüfusu, **Tablo 16.**'da İngiliz rakamlarının iki katına yaklaşıktır.

3- Her iki tabloda da Süleymaniye sancağının nüfusu paralellik göstermektedir.

²²⁸ Karacan, *Ön.ver.*, s.163; Seha L.Menay, (1993), *Lozan Barış Konferansı Tutanakları ve Belgeler* (İstanbul: Yapı kredi Yayınları), c.I, Kitap 1, s.345; Mustafa Budak, (2002), *İdealden Gerçeğe Misâk-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika* (İstanbul: Küre Yayınları), s.342-345; Rıza Nur, (1999), *Lozan Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları), s.86-94

4- **Tablo 17.**'de belirtilen Türk nüfusla, **Tablo 16.**'daki Türk nüfus arasında yarı yarıya fark vardır. Özellikle Süleymaniye'deki Türk nüfus belirtirken bu iki tablo arasında büyük bir uçurum meydana gelmiştir.

5- İngilizlere göre Süleymaniye'de hiç Arap nüfus yokken; Türklere göre bu sancakta 7 bin küsur Arap yaşamaktaydı. **Tablo 16.**'da Musul sancağındaki Arap nüfus, **Tablo 17.**'ye göre altı kat daha fazlaydı.

6- Türk verilerine göre Hristiyan nüfus 31 bin iken; İngiliz verilerine göre 62 bin küsurdür.

7- **Tablo 16.**'da Yezidiler, **Tablo 17.**'de Yahudiler yer almamıştır.

8- **Tablo 17.**'de müslüman olmayanlar sadece Musul sancağında ikamet ederken, **Tablo 16.**'da tüm vilayet geneline dağılmış durumdadırlar.

9- **Tablo 17.**'de Türk heyeti tarafından Musul Vilayeti'nin nüfus bilgileri verilirken klasik Osmanlı idari düzenlemesi esas alınırken İngilizler bunlara bir de Erbil'i katmıştır.

Türk ve İngiliz nüfus istatistikleri, Musul Vilayeti'nin nüfusunun büyük çoğunluğunun müslüman Türk ve Kürtlerden geldiğini kabul etmektedir. (Türk istatistiklerine göre %85'inden çoğu; İngiliz istatistiklerine göre %66'dır.) İngiliz verileri, çoğunluğu Arap olan hayali bir Musul Vilayeti oluşturmak istemiştir. Tarih, coğrafya ve etnografya el ele vererek İngiliz tezini çürütmüştür.

Tablo 18. 1919 Tarihinde Musul Vilayeti'nin Din ve Mezheplere Göre Nüfusu

Bölge	Sünni	Şii	Musevi	Hristiyan	Diğerleri	Toplam
Musul	244.713	17.180	7.635	50.670	30.180	350.578
Erbil	96.100	-	4.800	4.100	1.000	106.000
Kerkük	85.000	5.000	1.400	600	-	92.000
Süleymaniye	153.900	-	1.000	100	-	155.000
Toplam	579.713	22.180	14.835	55.470	31.180	703.378

Kaynak: *İkdam*, 23 Aralık 1922, s.1

Tablo 18.'e göre vilayet nüfusunun %85'ini müslümanlar oluşturmaktadır. Bunun da %96'sı sünnidir. Gayr-ı müslim azınlığın %54,6'ını Hristiyanlar, %14,5'sini Yahudiler ve %30,9'ini de diğer dinlere mensup kişiler oluşturmaktaydı. Müslüman nüfusun %40,6'sı Musul sancağında ikamet ederken; Hristiyan nüfusunda %91,3'ü aynı sancakta müslümanlarla birlikte yaşamaktaydılar. **Tablo 18'i** **Tablo 16** ile karşılaştırdığımızda vilayet nüfusu iki yılda %11,6 civarında artmıştır. İngilizler bu artışı **Tablo 16**'da da görüleceği üzere Arap ve Hristiyan nüfusu Musul sancağında artırarak gerçekleştirmişlerdir. Aynı dönemde Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'nin nüfusları ise sabit kalmıştır.

III. BÖLÜM

İNGİLTERE’NİN KÜRDİSTAN DEVLETİNİ İHALEYE VERDİĞİ ŞAHİS: ŞEYH MAHMUD BERZENCİ

3.1. Musul Vilayeti’nin İngilizlerce İşgali

3.1.1- Petrol ve Jeostrateji

Avrupa’da XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Sanayi İnkılâbı sonucunda küçük atölyelerden, makinaların devreye girmesiyle binlerce işçinin çalıştığı dev fabrikalar dönemine geçilmiştir. Avrupa kıtasının hammadde kaynakları kısıtlıydı. Bu yüzden büyük devletler sanayilerine hammadde bulabilmek amacıyla dünyanın hammadde açısından zengin, ancak geri kalmış bölgelerini ele geçirip, bunları metropollerine taşıma yarışına girdiler. Daha sonra buna, üretilen mallara Pazar bulma yarışı da eklenecektir. Bu rekabet Avrupa’da emperyalizm denilen siyasi, iktisadi ve stratejik yeni yapılanmalar ve planlamalar çığırını açtı. Bu yarışta üstün bir deniz gücüne sahip olan İngiltere 1871’e kadar rakipsizdi. Ancak bu tarihte Alman birliğinin sağlanmasıyla, kısa süre sonra Almanya İngiltere’nin karşısına rakip devlet olarak çıkmıştır. Böylece İngiltere ile Almanya müttefikleriyle birlikte üçüncü bir rekabet konusu olan silahlanma yarışını hızlandırdılar.

I.Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla, hammadde elde etme yanında jeostratejik ve jeopolitik öneme haiz bölgeleri kontrol veya elde etme yarışı da etkili olmuştur. Burada hammadde ve jeostrateji konularını biraz açmamız gerekmektedir. XX.yüzyıl başlarında en önemli madde petroldür. Çünkü petrol XIX.yüzyılın sonları ve XX.yüzyıl boyunca devletleri arası ilişkiler ve çatışmalarda en önemli konu olmuştur.²²⁹ Biz burada petrol ve jeostrateji konusunu, İngiltere ile Osmanlı Devleti ekseninde ele alıp incelemekte yarar görmekteyiz.

---

²²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karadağ, *Ön.ver.*, s.10-15

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ilk ilişkiler, 1575 yılında bir ticari imtiyaz (kapitülasyon) sağlanmasıyla başlar. Ancak etkili siyasi ilişkiler XVIII.yüzyılda başlamıştır.²³⁰ Aslında Türk İngiliz ilişkilerinin yoğunlaşması Britanya İmparatorluğunun 1757 yılında Hindistan'ı ele geçirmesiyle dolaylı biçimde ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren İngiltere'nin Yakındoğu politikasının esası, hem tabii kaynaklarıyla ekonomiktir hem de Doğu ile ulaşım bağlantısı açısından stratejik önemi olan Hindistan'ı güvenli kılmaktır. İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirdiği tarihlerde Osmanlı Devleti zayıflama sürecine girmişti. İngiltere'nin Yakındoğu'ya girmesi ister istemez o bölgeyi elinde tutan Osmanlı Devleti'ni bu devletle çatışma konumuna sokmuştur. Ancak iki devletin arasındaki ilişkilerde 100 yıl kadar inişli-çıkışlı bir işbirliği sağlanmıştır. I.Dünya Savaşı'na kadar ki dönem içinde İngiltere'nin Yakındoğu'daki çıkarlarını tehdit eden devletler önce Fransa, daha sonra fakat sürekli olarak Rusya ve XX.yüzyılın başından itibaren de Almanya'dır.

Osmanlı Devleti, XIX.yüzyıl boyunca kendi toprakları üzerindeki bu büyük devletlerin çıkar ve rekabetlerini dengelemeye yönelik siyaseti başarıyla uygulamıştır.²³¹ Osmanlı Devleti 1790 tarihinden XIX.yüzyılın son çeyreğine kadar Rusya'nın tehditleri karşısında İngiltere'ye dayanmıştır.²³² Çünkü İngiltere, Rusya'nın Boğazları ele geçirerek Akdeniz'e inme girişimlerinin Hindistan yollarının güvenliği açısından endişeyle karşılayarak, bunu her ne pahasına olursa olsun önlemeye çalışmıştır.²³³ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı desteklemesinde ekonomik ve siyasi endişeler birlikte rol oynamıştır. Rusya, Asya pazarlarında üstünlük sağladığı takdirde, Trabzon'dan geçen transit ticaretin yok olacağı gibi, ekonomik üstünlüğü siyasi üstünlük izleyecek olursa, İngiltere en önemli sömürgesi Hindistan'ı da kaybedecektir.²³⁴ İngiltere 1880'den sonra jeostratejik ve jeopolitik endişelerle Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaya yönelik dış politikasından vazgeçti.²³⁵ Bu

²³⁰ Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.15

²³¹ Budak, *Ön.ver.*, s.1

²³² Armaoğlu, *Ön.ver.*, s.21

²³³ Cemal Tükin, (1947), *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını), s.49 vd.

²³⁴ Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.16

²³⁵ Bu tarihte İngiltere'de iktidara, Osmanlı Devleti'nin desteklemesine sürekli karşı çıkan liberal parti başkanı Gladstone geçmişti. Gladstone, ahlakın dış politikanın temeli olduğunu düşünüyordu. Ona göre

tarihten itibaren Osmanlı-İngiliz ilişkileri sürekli bir bozulma dönemine girmiştir. Sultan II.Abdülhamid Han, İngiltere'nin Makedonya, Girit ve özellikle Ermeni meselelerine karışmamasını istemiştir. İngiltere, bu konuda ısrar ettikçe iki ülke arasındaki ilişkiler iyice bozulmuştur.²³⁶ İngiltere'nin 93 Harbi sonrasında Rus tehdit ve saldırılarını bahane ederek, hatta birazda baskıyla 4 Haziran 1878'de Kıbrıs Adası'na 99 yıllığına yerleşmesi jeostratejik öneme haiz Mısır'ı, Hidiv borçlarını ödemiyor bahanesiyle 1882'de işgal etmesi; hep parçalanma sürecine girdiğini düşündüğü Osmanlı Devleti'nden pay alma girişimliydi.²³⁷ II.Abdülhamid bütün bu İngiliz tutum ve politikalarına karşı dış politikayı Almanya ile dengelemeye çalışmıştır. Nitekim Alman birliğinin mimarı Bismark'ın akıllı politikaları 1890'da Almanya'yı önemli bir güç haline getirmiştir.²³⁸

1900'lerin başından itibaren İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerindeki politikasının ana hedefi, boğazlardan çok, Asya Türkiye'si üzerinde toplanıyordu. Çünkü burada İngiltere'nin karşısındaki büyük devlet artık Rusya değil Almanya'dır. Osmanlı Devleti, üzerinde İngiliz nüfuzu azalırken, Alman nüfuzu da artmıştır. Bunun en belirgin göstergesi Alman yardımıyla Bağdat Demiryolu projesinin gerçekleşmesidir.²³⁹ Osmanlı-Alman yakınlaşması, İngiliz-Rus yakınlaşmasını doğurmuştur. Nitekim 1907 yılında İngiltere ile Rusya bir antlaşma imzaladılan kısa bir

---

Britanya'nın dış politikası, güç dengesi ve ulusal çıkarlara göre değil, Hıristiyan namuskârlığı ve insan haklarına saygıya dayanmalıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Henry Kissinger, (1998), *Diplomasi* çev: İbrahim H.Kurt (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını), s.145-146; Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.28

²³⁶ Aslında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Türk-İngiliz ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaş Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik bakımlardan ne kadar zayıf olduğunu göstermişti. Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ne indireceği darbeyi, bir kez daha İngiltere önlemiştir. Çünkü İngiltere duruma müdahale etmezse, çok titizlik gösterdiği Avrupa dengesi ve barışı da bozulabilirdi. Nitekim, İngiltere diğer Avrupalı devletleri de harekete geçirerek Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ne imzalatırdığı 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması yerine 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasını imzalatmayı başarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.26

²³⁷ 1895 Haziranında İngiltere Başbakanı Salisbury, Sadrazam Said Paşa'ya yolladığı bir mektupda Ermeniler konusunda ıslahat yapılması baskısında bulunurken, İngiltere kamu oyunun Osmanlı Devleti aleyhine dönüşünün hızlandığını belirtiyor ve şöyle diyordu: "Osmanlı Devleti'nin devam etmeyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin devamına yarayan şey, İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vaki olursa Osmanlı Devleti sona erer." Karal, *Ön.ver.*, s.139

²³⁸ Fakat 1888'de Alman imparatoru olan II.Wilhelm, Bismark'ın bu barışçı politikasının aksine Almanya'nın sömürgecilik yaparak daha da güçleneceğine inanıyordu. Bu güçlü Almanya'nın da faaliyet alanı ve hedefi Osmanlı topraklarıydı. Budak, *Ön.ver.*, s.3

²³⁹ Murat Özyüksel, (2000), *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.18-25; Bilmez Bülent Can, (2000), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.49-55; Karadağ, *Ön.ver.*, s.64; Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.29

süre sonra da 8-9 Haziran 1908’de İngiliz Kralı VII.Edward ile Rus Çarı II.Nikola Reval’de buluşarak İngiliz-Rus ittifakını pekiştirdiler.²⁴⁰

Jön Türk ihtilâli sonucunda 24 Temmuz 1908’de ilan edilen II.Meşrutiyet aslında İngiltere’yi frenlemek ve parçalanmayı önlemeyi amaçlıyordu. Osmanlı Devleti bu sırada İngiltere ile ilişkilerini düzeltme yollarını aramıştır.²⁴¹ Fakat İngiltere, Osmanlı Devleti’nin de meselelerinde pasif davranmış ve bu devletle yakınlaşmaktan dikkatle kaçınmıştır. Bu dönemde İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nin topraklarına yönelik politikası iki amaca yönelikti. İlki ve görünürdeki amaç: Akdeniz kıyılarından başlayarak karadan Hindistan’a giden tarihi ipek yolunu güvence altına almak; ikincisi ve asıl amaç ise: Musul ve Kerkük bölgelerindeki çok zengin petrol bölgesini ele geçirmektir.²⁴² Nitekim 1913’te W.Churchill’in gönderdiği bir heyetin hazırladığı raporda, Mezopotamya ve İran’daki petrol yataklarının İngiliz donanması için bir yakıt kaynağı olduğu belirtiliyordu.²⁴³ Avrupa’da 1890-1914 yılları arasında bloklararası çatışma giderek sertleşmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nin topraklarının paylaşılması ve nüfuz bölgelerine ayrılması söz konusu olduğundan bu sertleşme II.Wilhelm zamanında Almanya’nın Osmanlı Devleti ile yakın askeri ve ekonomik ilişkiler kurması İngiltere’yi ciddi bir telaşa düşürüyordu.²⁴⁴ Bu dönemde İngiltere’yi hilafet konusu da yakından ilgilendiriyordu. Ancak öncelik Osmanlı topraklarındaki petrol sahalarıydı. Zira İngiltere “Petrol İmparatorluğu”nun temellerini çoktan atmıştı.²⁴⁵ Balkan Savaşları’ndaki yenilgi Avrupalı devlet adamlarının Osmanlı Devleti’nin artık ömrünü

²⁴⁰ Armaoğlu, *Ön.ver.*, s.34-36; Karal, *Ön.ver.*, c.IX, s.219-220

²⁴¹ Meselâ 11 Eylül 1908’de yeni hükümet Londra bankalarından 1 milyon Türk Lirası borç alabilmesi için İngiltere’den yardımda bulunmasını talep etti. Fakat İngiliz bankacıları İngiliz halkının son zamanlarda Türk tahvillerini almadığını, bu yüzden Osmanlı Devleti’ne borç verilmesinin yanlış olacağını İngiliz hükümetine bildirmiştir. Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.30-31

²⁴² Milliyet Gazetesi, *Musul Dosyası*, 2, 2 Aralık 1986

²⁴³ Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.31

²⁴⁴ İngiliz-Alman çekişmesinin asıl sebebinin Musul petrol sahalarında imtiyaz elde etmek olduğunu anlayan Sultan II.Abdülhamid 1890 yılında bir irade-i seniyye ile bu petrol sahasını “Memâlik-i O Şahane” (Padişahın mülkü arazisi) ilan etmiştir. Böylece Musul’da petrol imtiyazı almak isteyen devletler hayal kırıklığına uğradılar. Fakat 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) sonucunda II.Abdülhamid’in tahtan indirilmesi ile İttihat ve Terakkiciler Memâlik-i Şahane olarak ilan edilmiş Musul petrol sahalarını Ticaret ve Maadin Nezaretine intikal ettirmişlerdir. Karadağ, *Ön.ver.*, s.65-69

²⁴⁵ I.Dünya Savaşı öncesinde dünyada iki dev petrol şirketi birbirleriyle mücadele ediyordu. Biri Amerikalı dolar milyarderi John Rockefeller’in kurduğu standart Oil Company, diğeri de İngiliz-Hollanda birliği olarak faaliyet gösteren Royal-DuT.C.h Shell grubudur. Bu iki dev şirketin yanında Alman, Rus ve Fransız petrol şirketleri de ikinci derecede bu mücadele de rol almışlardır. Geniş bilgi için bkz. Karadağ, *Ön.ver.*, s.13-96

tamamladığını ve parçalanması gerektiği düşüncesine götürmüştür.²⁴⁶ İşte Avrupa'nın bu anlayış ve yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde jeostrateji ve petrol konularındaki mücadelesini hızlandırmıştır.

1913-1914 yılları Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması ve nüfuz bölgelerine ayrılması konusunda Avrupa Devletlerinin gerek kendi aralarında gerekse Osmanlı Devleti'yle bir dizi antlaşmalar yapmaya çalıştıkları dönemdir.²⁴⁷ İngiltere, Bağdat Demiryolu projesinin Almanya tarafından gerçekleştirilmesine muhalefeti 1913'e kadar sürdürdüğü halde ²⁴⁸ bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ve Almanya ile ilişkilerini düzeltmeye yönelmiştir. Osmanlı Devleti de gümrük hadlerini yükseltebilmek için, İngiltere'yle görüşmeyi benimsemiş, sonunda 29 Temmuz 1913'te bir sözleşme imzalamıştır.²⁴⁹ 1914 yılı Mart ayı İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden Musul petrol sahalarında imtiyaz elde edebilmek için yoğun görüşme ve baskıların yaşandığı bir dönem olmuştur. İngiltere Osmanlı Devleti hesabına İngiliz tezgahlarında inşa edilmiş, hatta bedelleri ödenmiş Sultan Osman, Reşadiye ve Fatih zırhlılarını da bir koz olarak kullanmıştır. İngilizler, Musul üzerinde petrol imtiyazı verilmediği takdirde milyonlar değerindeki harp gemilerini vermeyeceğini söylüyordu. Hatta bu gemileri almak üzere Rauf (Orbay) Bey başkanlığındaki bir Türk heyeti de geri çevrilmişti.²⁵⁰ İttihat ve Terakki hükümeti bu ve bunun gibi baskılara boyun eğmek zorunda kalmış, Londra'ya Maliye Nazırı Cavit Bey'i yollamayı kararlaştırmıştır.

²⁴⁶ Budak, *Ön.ver.*, s.4

²⁴⁷ Meselâ, Mayıs 1913'te gizli Alman-Avusturya görüşmeleri, Haziran 1913'te İstanbul'da toplanan Rusya, İngiltere ve Fransa maslahat güzarlarının Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılacak ıslahatla ilgili hazırlanan bir tasarıyı kabul etmeleri, 15 Şubat 1914 tarihli Fransız-Alman gizli antlaşması hep Osmanlı Devleti'nin topraklarıyla ilgilidir. Budak, *Ön.ver.*, s.4-6

²⁴⁸ İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, 26 Mayıs 1911'de Bağdat Demiryolu'na İngiltere'nin iki itirazı olduğunu söylüyordu: 1-Demiryolu yapıldığında İngiliz ticareti zarar görmemelidir. 2- Basra Körfezi'nin düzeni, İngiltere'nin stratejik durumuna zarar verecek bir değişikliğe uğratılmamalıdır. Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.31; Özyüksel, *Ön.ver.*, s.24-27; Can, *Ön.ver.*, s.65-68

²⁴⁹ Onaylanmadığı için yürürlüğe girmeyen bu antlaşma Basra Körfezinde İngiltere'nin durumunu korumak, Osmanlı Devleti'nin Kuveyt üzerindeki haklarını güvence altına almak amacıyla hazırlanmıştı. Sözleşmenin imzalanmasından kısa bir süre sonra, 27 Ekim 1913'te İngiltere, Kuveyt Şeyhinden petrol imtiyazı sözünü koparmıştır. Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*, s.31

²⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Ayışığı, (1994), "*İngilizler Tarafından Müsadere Edilen Sultan Osman ve Reşadiye Zırhlıları*", Tarih ve Medeniyet , sayı: VIII, s.42-47

10 Mart 1914'ü takip eden günlerde Musul petrolleriyle ilgili olarak Londra'da Deutsche Orient Bank temsilcileriyle Royal-Dutch-Shell grubu temsilcileri arasında imza edilecek bir antlaşma için hummalı görüşmeler yapılmaktaydı. Bu görüşmelere Londra'ya gelen Cavit Bey'de katılacaktır. Cavit Bey'in Londra'ya gelirken yanında Düyûn-ı Umumiye'de önemli bir görevi olan ve kendisini Ermeni hanedanına mensup bir prens süsü veren Kalust Gülbenkyan da bulunuyordu. Cavit Bey, İngiliz Dışişlerinde görüşmeler yaparken İstanbul'da Sadrazam Sait Halim Paşa'dan aldığı acele bir davet üzerine İstanbul'a döndü. Kabine önemli bir toplantı için kendisini çağırmişti. Cavit Bey dönerken Londra'daki müzakerelere Osmanlı Devleti adına devam etme görevini Kalust Gülbenkyan'a devretmesi İngilizler'in eline müthiş bir koz vermişti. Daha sonra "Mister Yüzde Bey" olarak dünyanın sayılı zenginleri arasına girecek olan bu eski Türk vatandaşı Gülbenkyan'a İngilizler Musul petrolleriyle ilgili 19 Mart 1914'te bir antlaşma imzalatacaktır.²⁵¹ İngiliz hükümeti, İngiliz-İran (Anglo-Persian) petrol şirketinin Musul bölgesindeki istekleri doğrultusunda İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın girişimleriyle bu antlaşmayı imzalatmayı başarmıştır. Antlaşma Türk-Petrol Şirketi (The Turkish Petroleum Company),²⁵² İngiliz ve Alman hükümet temsilcileri ve Osmanlı Devleti adına Gülbenkyan'ın imzaladığı bir metinle yeniden düzenlendi. Buna göre hisselerin %50'si D'arch Grubuna (Anglo-Persian), %25'i Anglo-Saxon Petrol Şirketi'ne, %25'i de Deutsche Bank'a ait olacaktı. Böylece, İngiltere bölgedeki petrol üzerinde etkili bir duruma gelirken Deutsche Bank'ı da hissedarları arasına alarak Almanya ile uzlaşma yoluna girmiştir.²⁵³

Osmanlı Devleti'nin topraklarıyla ilgili devletlerarası antlaşmaların en önemlisi I.Dünya Savaşı öncesi bloklaşmanın önderleri Almanya ve İngiltere arasında imzalanan 15 Haziran 1914 tarihli antlaşmadır. Zaten Musul petroleri konusunda da kısa bir süre

²⁵¹ Karadağ, *Ön.ver.*, s.105-107; Musul petroleri üzerine kurulmuş olan Türk Petrol Şirketi (The Turkish Petroleum Company) 1918 San Remo görüşmelerinde feshedilerek yerine The Irak Petroleum Company kurulmuştur. Kalust Gülbenkyan, İngilizlere 1914'te verdiği hizmetin karşılığını bu şirkete hissedar yapılarak alacaktır. Bu yeni şirketin hisseleri şöyle düzenlenmiştir: Near East Development - %23,75(İngiliz), Royal-Dutch-Shell Grubu -23,75 (İngiliz-Hollanda), Anglo Persian -23,75 (İngiliz), Compangnie Francaise- %23,75(Fransız) ve %05,00 Kalust Gülbenkyan'dır. Karadağ, *Ön.ver.*, s.105-110

²⁵² Kuruluşu 31 Ocak 1911'de gerçekleşen Türk Petrol Şirketinin hissedarları arasında Deutsche Bank, The (British) National Bank of Turkey ve Anglo-Saxon petrol şirketi vardı. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Öke, *Ön.ver.*, s.200-201; Kaymaz, *Ön.ver.*, s.44-46; Aydın, *Ön.ver.*, s.15-16

²⁵³ Bülent Demirbaş, (1991), *Musul Kerkük Olayı* (İstanbul: Arba Yayınları), s.76-79

önce anlaşılan bu iki devlet, şimdi de siyasi ve jeostratejik konularda da mutabakat sağlamış oluyordu. Burada işin ilginç yanı, kısa bir süre sonra bir dünya savaşının çıkmasına sebep olacak olan bu iki rakip devlet, Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşma söz konusu olduğunda rahatlıkla anlaşabiliyorlardı.²⁵⁴

Nihayet 19 Haziran 1914'te İstanbul'daki İngiliz ve Alman Büyükelçileri Sadrazam Said Halim Paşa'ya başvurarak Türk Petrol Şirketi'ne Musul ve Bağdat Vilayetlerini kapsayan bir petrol imtiyazı verilmesini istediler. Said Halim Paşa, 28 Haziran 1914'te bu isteği kabul ettiğini bildirmiştir. Ancak kısa bir süre sonra (1 Ağustos 1914) patlayacak dünya savaşı bu görüşmelerin sonuçlanmasını engelleyecektir.²⁵⁵

3.1.2- I. Dünya Savaşı'nın Çıkması

Görüldüğü üzere, Avrupa Devletleri'nin I.Dünya Savaşı arefesinde tek amaçları ömrünü tamamladığına inandıkları Osmanlı Devleti topraklarını aralarında nüfuz bölgelerine ayırıp çıkarlarını korumaktı. Bu çıkar çatışmaları her zaman uzlaşmayla sonuçlanmamış nihayet 1 Ağustos 1914'te Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesiyle sıcak çatışmaya dönüşmüştür. O sırada Osmanlı Devleti'nin başındaki İttihatçı Sait Halim Paşa Hükümeti, İtilaf Devletleri nezdinde ittifak antlaşmaları imzalama girişimlerinden bir sonuç elde edememiş²⁵⁶ olduğundan İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim ile 2 Ağustos 1914'te sekiz maddelik gizli bir ittifak

²⁵⁴ Söz konusu Alman-İngiliz Antlaşmasına göre, İngilizler Anadolu'da Beyşehir Gölü'nün daha doğusuna yaklaşmayacak; Almanlar'da bu bölgenin batısıyla ilgilenmeyeceklerdi. Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki toprakları ile ilgili olarak da bu antlaşmalarda Almanlar, Mısır'a yakın bölgeleri (Baalbek'in güney ve batı bölgesi) İngiliz nüfuzuna bırakılırken, demiryolunun Basra'ya kadar uzatılması iznini İngilizlerden alıyorlardı. Osmanlı gümrük resminin %11'den %15'e çıkarılmasını İngiltere'de destekleyecek, buradan elde edilecek gelirin Bağdat Demiryolunun yapımında kullanılmasına İngiltere ses çıkarmayacaktı. Almanya, Bağdat Demiryolu şirketinin yönetim kuruluna İngiltere hükümetinin kabul edeceği iki İngiliz'in girmesine izin verecekti. Buna rağmen Bağdat ve Musul Vilayetleri ile İngiliz petrol imtiyazları konularında bazı karışık noktalar mevcuttu. Bu antlaşmanın yapıldığı tarihte -15 Haziran 1914- Bağdat ve Musul vilayetlerinde ana demiryolu Alman, nehirlerdeki gemi işletme ve sulama işleri yapma hakkı İngilizlerde idi. Daha da önemlisi petrol madenlerinde İngiliz hissesi %75, Alman hisseleri %25 idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, (1951), *Türk İnkılap Tarihi* (Ankara:Türk Tarih Kurumu), c.II/3, s.401-406; Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*,s.32-33; Sander, *Ön.ver.*, s.262

²⁵⁵ Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*,s.33; Karadağ, *Ön.ver.*,s.108

²⁵⁶ Said Halim Paşa, (TY), *Buhranlarımız* Yayına Hazırlayan :Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları),s. 14-15; Alpay Kabacalı, (1990), *Talat Paşa'nın Anıları* (İstanbul:İletişim Yay), s.33-37; Armaoğlu, *Ön.ver.*,s. 99-102

antlaşması imzalamak zorunda kaldı.²⁵⁷ Çünkü o sırada Fransızlarla görüşmeye giden Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Paris’te iken Almanlar böyle bir teklifle geldiler. Bu teklif Alman Dışişleri Bakanı Yagof’un muhalefetine rağmen İmparatorun emriyle yapılmıştır.²⁵⁸ Muhtemelen Almanlar, Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletleriyle bir ittifak yapmasından çekinmiş olabilirler. Osmanlı-Alman gizli ittifak antlaşması, birkaç ittihatchi ileri gelen tarafından biliniyordu. Kabine üyelerinin çoğunun hatta meclisin bundan haberi yoktu. Osmanlı Devleti resmen tarafsızlığını ilan etmiş bu gizli ittifak ise bir müddet sır gibi saklanmıştır.²⁵⁹

Bu antlaşmadan sadece Padişah, Sadrazam, Harbiye Nazırı Enver Bey, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey’in haberleri vardı.²⁶⁰ Aslında bu antlaşma, Osmanlı Devletini tek taraflı bir taahhüde sokmuş ve onun savaşa girmesini hızlandırmıştır.²⁶¹ Bu gerçeği fark eden Osmanlı yöneticileri, Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi Baron Wangenheim’den 6 Ağustos 1914 günü yeni bir taahhüdname almışlarsa da Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesine engel olamamışlardır.²⁶²

Osmanlı Devleti tarafsızlığını 100 gün kadar koruyabilmiştir. Osmanlı-Alman gizli antlaşmasının imzalanmasından 9 gün sonra (11 Ağustos 1914) iki Alman zırhlısı (Breslau-Goeben) Enver Paşa’nın izniyle Çanakkale Boğazından geçerek İstanbul’a geldi. İtilaf Devletleri’nin ultimatomu üzerine gemilerin satın alındığı açıklandı. Amiral Souchon idaresindeki bu gemilere Türk bayrağı çekildiği gibi üniformaları değiştirilen

²⁵⁷ Aslında Almanlar, Osmanlı Hükümeti’nin birkaç kez yaptığı ittifak isteklerini reddetmişti. Mesela, Büyükelçi Wangenheim’in 14 Haziran 1914’te İstanbul’dan Alman dışişlerine çektiği telgrafta: “Şüphesizki Türkiye şimdilik müttefik rolüne tamamen gary-ı lâyıktır” demiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mithat Sertoğlu,(1968), *“Birinci Cihan Savaşına Girişimizin Gerçek Sebepleri”*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı:15, s.6-7; Budak, *Ön.ver.*,s.7

²⁵⁸ Tahsin Ünal, (1974), *Siyasi Tarih*, (İstanbul:Kutluğ Yayınları) s.435

²⁵⁹ Sadrazam Sait Halim Paşa, bir gün saray başkatibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey’e şunları söyler: “Size gayet mahrem bir sır söyleyeceğim. Şâyii mes’uliyeti muciptir. Başımıza gelen felaketlerden sonra (Balkan Savaşlarını kastediliyor) bir müttefik bulmak için her tarafa başvurduk. Yunanistan bile bizi ittifakına almadı. Şimdi İttifak-ı Müselles’e (üçlü ittifak) dahil olmak için bir fırsat zuhur etti. Bu fırsat belki devletin istiklalini kurtaracaktır. Almanlar ile bir tedafüi (korunma ve savunma ile ilgili) ittifak müzakeresine girişmek üzereyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fuat Türkgeldi, (1987), *Görüp İştiklerim*, (Ankara:TTK Basımevi), s.114

²⁶⁰ Ünal, *Ön.ver.*,s.437

²⁶¹ Mesela Osmanlı – Alman gizli antlaşmasının ikinci maddesi şöyle di: “Eğer Rusya harbe müdahale ederse, Almanya Avusturya’ya Türkiye’de Almanya’ya yardım edecektir.” Ayrıntılı bilgi için bkz.Ünal, *Ön.ver.*,s.436

²⁶² Mustafa Gencer, (2003), *Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhü* (İstanbul: İletişim Yayınları), s.60-65

Alman mürettebat aynen bırakıldı. İşte bu gemilerin içinde bulunduğu Osmanlı filosu tatbikat amacıyla 29 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkmış, hem Rus donanmasıyla çarpışmış hem de Rusların Odessea ve Sivastopol limanlarını bombalamışlardı. Bu olay Osmanlı Devleti'ni fiilen savaşa girmesine sebep olmuştur.²⁶³ “Karadeniz Hadisesi” denilen bu olaydan Sadrazam Sait Paşa'nın bile haberi sonradan olmuş, duyunca çok üzülmüştür. Halim Paşa: “Biz nasıl olsa harbe girecektik ama Almanların istediği bir zamanda değil, kendi istediğimiz bir zamanda girecektik” demiştir. Hatta kendisine haber verilmeden gerçekleşen bu olayı bir izzet-i nefis meselesi sayarak istifaya kalkışmışsa da sonradan vazgeçmiştir. Fakat savaşa girilmesine taraftar olmayan ve bu emri vakiyi kabul etmeyen dört nazır istifa etmiştir.²⁶⁴

İtilaf Devletleri, 5 Kasım 1914'te İstanbul'daki elçilerini geri çekerek Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de bir cihad-ı ekber bildiriyle 11 Kasım 1914'te Rusya, İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan etti. Böylece Almanya savaşın geniş Osmanlı coğrafyasına yayılması ve yeni cephelerin açılmasıyla rahat bir nefes almış oldu.

3.1.3- I. Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Gizli Antlaşmalar

3.1.3.1- İstanbul Antlaşması

İngiltere ve Fransa'nın 1915 yılı başlarında Çanakkale'yi geçme çabaları, Boğazların ve İstanbul'un elden gideceğinden endişelenen Rusya'yı harekete geçirdi. Rusya'nın baskıları sonucunda 4 Mart – 10 Nisan 1915 tarihleri arasındaki beş haftalık süre içinde, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında teati edilen notalar sonucunda tek bir metne dayanmayan bir antlaşmalar demeti ortaya çıktı.²⁶⁵ Buna göre; önce Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov aracılığıyla 3 Mart 1915'te İngiltere ve Fransa'ya verdiği notayla şu isteklerde bulundu: İstanbul şehri, İstanbul Boğazı'nın batı kıyısı, Marmara denizi, Çanakkale Boğazı, Güney Trakya (Midye – Enez Hattı) Rusya'ya verilmelidir. Yine stratejik sebeple, İstanbul Boğazıyla Sakarya nehri ve İzmit Körfezinde tespit

²⁶³ Ünal, *Ön.ver.*,s.439-441

²⁶⁴ Said Halim Paşa, *Ön.ver.*,s. 14-16; Kabacalı, *Ön.ver.*,s.39-41

²⁶⁵ Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*,s.40-41

edilecek bir nokta arasında kalan Asya sahili ile Marmara denizindeki adalar, İmroz ve Bozcaada da Rus imparatorluğuna bağlanmalıdır.

Rus notasında, bu bölgedeki İngiliz ve Fransız çıkarlarının özenle korunacağı ve Osmanlı Devleti'nin diğer kısımlarında İngiltere ve Fransa'nın yapacağı planların da, Rusya tarafından kabul edileceği bildirilmiştir.

İngiltere 12 Mart'ta verdiği cevapta, savaşın devam ettirilerek başarıya ulaştırılması ve Rusya'nın kabul ettiği gibi, Osmanlı Devleti ile diğer yerlerdeki İngiltere ve Fransa'nın isteklerinin gerçekteşirilmesi şartıyla, Rus isteklerini benimsediğini bildirdi. İngiliz notasında, Rusya'nın istediği şeyin “bütün savaşın en büyük ödülü” olduğu belirtiliyordu. İngiltere ayrıca Güneydoğu Avrupa ve Anadolu'da ticari açıdan yönünden İstanbul'un önemini belirterek, Rusya'nın burayı alınca serbest bir liman oluşturmasını ve Boğazlardan ticaret gemilerinin serbestçe geçmesinin sağlanmasını istedi. Daha sonra İngiltere, o sırada devam eden Çanakkale Savaşı'nın en çok Rusya'nın işine yarayacağını belirterek, Rusya'nın da bu hareketin başarısı için gerekli olan Yunan yardımının sağlanmasında güçlük çıkarmamasını bildirdi. Ayrıca, İstanbul ve Boğazların Rusya'ya verilmesinin Romanya ve Bulgaristan'da endişe yaratmaması için, Rusya'nın çaba göstermesini ve anlaşmanın gizli tutulmasını istiyordu. Fransa'da 14 Martta, Rusya'ya isteklerini – İskenderun Körfezi ve Toraslara kadar Kilikya dahil olmak üzere Suriye'nin Fransa'ya ilhakı – bildirdikten sonra, Rusya, İngiltere'nin isteklerini kabul ettiğini Londra'ya haber vermiştir.²⁶⁶

3.1.3.2- Londra Antlaşması

Üçlü ittifak saflarında bulunan İtalya'ya, Üçlü İtilaf Devletleri tarafından, Osmanlı Devleti'nin topraklarında bu devletin daha önceden göz koyduğu yerler teklif edildi. Bu maksatla 26 Nisan 1915 tarihinde Londra'da İtalya'nın da katılımıyla gizli bir antlaşma imzaladılar. Buna göre, İtalya'nın 12 Adalar üzerinde sürdürdüğu

²⁶⁶ Akdes Nimet Kurat, (1970), *Türkiye ve Rusya XVIII.Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, (Ankara:AÜDTCF Yay.), s.308-311; Kurat, *Ön.ver.*,s.11-12; Sander, *Ön.ver.*,s.287-289

hakimiyet İngiltere, Fransa ve Rusya resmen tanıdıklarıdır. Bunların karşılığında İtalya üçlü ittifak blokundan ayrılmıştır.²⁶⁷

3.1.3.3- Sykes-Picot Antlaşması

Rusya ve İtalya'nın özelemleri bu şekilde giderildikten sonra, bu defa İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarını kendi aralarında paylaşma görüşmelerine başladılar. Bu amaçla İngiltere, Nisan-Mayıs 1915'te konu üzerinde çalışmalarda bulunmak için Dışişleri Uzmanı Sir Maurice de Bunsen başkanlığında bir komite kurdu. Komite, İngiltere'nin Ortadoğu politikaları ile ilgili görüş ve teklifleri içeren bir raporu 30 Haziran 1915'te Dışişleri Bakanlığı'na sundu. Bu raporda Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarının paylaşılmasına ilişkin şu dört teklif ileri sürülüyordu:

- 1- Arap Vilayetlerinin taksiminden sonra Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin korunması
- 2- Sözde bağımsız fakat, etkili bir Avrupa kontrolü altında Osmanlı Devleti'nin korunması
- 3- Daha muhafazakar olan bu teklife göre, mevcut hükümetin yönetiminde bağımsız bir devlet olarak Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin korunması
- 4- Osmanlı Devleti'nin tamamen korunmasını öngören federal, adem-i merkeziyetçi bir yönetimin kurulması²⁶⁸

Bunsen Komitesi raporunda ayrıca, Türkiye'nin Asya topraklarının etnolojik ve tarihi kıstaslara göre, Arabistan dışında, Anadolu, Ermenistan, Suriye, Filistin ve Irak Mezopotamya gibi beş büyük bölgeye ayrılması, İngilizlerin çıkar bölgesi olarak mutlaka Filistin ve Irak-Mezopotamya'yı alması gerektiği, buna kuzeydoğuda Kürdistan dağlarının eteklerinden güneybatı da Akabe'ye kadar uzanan Hayfa, Akra, Tedmür ve Deyr-i Zor gibi yerleşimlerin bulunduğu bölgelerin de dahil edilmesi gerektiği öngörülüyordu.²⁶⁹

²⁶⁷ Budak, *Ön.ver.*,s.8; Kurat, *Ön.ver.*,s.12

²⁶⁸ David Frolin, (1993), *Barişa Son Veren Barış (Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922)*, Çeviren: Mehmet Harmancı (İstanbul: Sabah Yayınları), s.137-139; Mim Kemal Öke, (1991), *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar, İhanetler, Komplolar, Aldanmalar* (İstanbul: Çağ Yayınları), s.263-264; Sander, *Ön.ver.*,s.291-292

²⁶⁹ Yerasimos, *Ön.ver.*,s.141-143

İngiltere, o sırada devam eden Şerif Hüseyin (Hicaz Emiri) ile Mc Mahon (İngiltere'nin Mısır Genel Valisi) arasındaki gizli yazışmadan Fransa'yı haberdar etti ve Asya Türkiye'si hakkında iki ülkenin kendi çıkarlarını gözetmelerini teklif etti.²⁷⁰

Hiç şüphesiz ki bu sefirin teklifleri 21 Ekim 1915'te Londra'da başlayan İngiltere adına Sir Marc Sykes ve Fransa adına da Charles François Picot'un katıldığı görüşmelerde de gündeme getirilmiştir. Fakat asıl mesele, Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarının paylaşılması idi. Nitekim taraflar 16 Şubat 1916'da bu konuda bir antlaşmaya vardılar.²⁷¹ Buna göre: Suriye'nin Akka'dan itibaren Kuzey'e doğru bütün kıyı bölgesi (Beyrut dahil), Adana ve Mersin bölgeleri Fransızlar'ın olacak, Bağdat-Basra arasındaki Dicle-Fırat bölgesi- Mezopotamya veya El-Cezire bölgesi- İngiltere'ye verilecekti. Geriye kalan topraklarda da bir Arap Devleti veya Arap Devletleri Federasyonu kurulacaktı. Bu devlet de, Akkâ-Kerkük çizgisinin kuzey kısmı Fransız nüfuz alanı, güney kısmı da İngiliz nüfuz alanı olarak ayrıldı. Ayrıca İskenderun serbest liman; Filistin de uluslararası bölge oluyordu.

Fakat bu gizli mutabakatın Rusya tarafından da kabul edilmesi gerekiyordu. Bu sebeple Sykes ve Picot, Mart (1916) ayında Rusya'ya giderek Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'la da görüşmeler yaptılar. Rusya, Kuzeydoğu Anadolu'daki toprak taleplerinin kabul edilmesi şartıyla İngiliz-Fransız paylaşımını kabul edeceğini bildirdi. İngiltere ve Fransa da 13-26 Nisan ve 10-23 Mayıs 1916'da bunu kabul ettiler. Sykes-Picot Antlaşması olarak tarihe geçen bu gizli mutabakatın metni 10-23 Ekim 1916'da üç devlet arasında 11 mektup teatisi sonucunda kabul edildi.

Buna göre; Rusya, bağımsız bir Arap Devleti veya Arap Devletleri Federasyonu kurulmasını ve Suriye, Adana ve Mezopotamya'nın İngiltere ile Fransa arasında pay edilmesini kabul ediyordu. Buna karşılık Erzurum, Van, Bitlis Vilayetleri ile Van'ın güneyinde Fırat, Muş ve Siirt vilayetleri arasında kalan toprakları ve Trabzon'un

²⁷⁰ Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*,s.42

²⁷¹ Budak, *Ön.ver.*,s.9

batısında sonradan tesbit edilecek noktaya kadar ki Karadeniz kıyıları da Rusya'ya bırakılıyordu. Fransa ise, sınırları sonradan tespit edilmek üzere Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Eğin ve Harput arasında bulunan Anadolu topraklarını alıyordu.²⁷²

3.1.3.4- Saint Jean de Maurienne Antlaşması

Bir müddet sonra Sykes-Picot gizli antlaşmasından haberdar olan İtalya, 1915 Nisanında Londra Antlaşmasında, Anadolu topraklarında elde ettiği hakları yeniden ele almasını talep etti.²⁷³ Selanik cephesinde İtalyan birliklerinin bulunmasının çıkarlarına uygun bulan İngiltere ve Fransa, 17 Nisan 1917'de İtalya ile Saint-Jean de Maurienne gizli antlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar. İtalya, 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan gizli Sykes-Picot Antlaşmasını kabul ediyordu. Bunun karşılığında da, Antalya, Konya, Aydın ve İzmir bölgeleri İtalya'ya verilecekti. İngiltere ve Fransa, İzmir'de birer serbest liman kurabileceklerdi. İtalya da Mersin, İskenderun, Hayfa ve Akdağ'da serbest limana sahip olacaktı.²⁷⁴

Rusya, 1917 Nisan'ında iç karışıklıklar sebebiyle bu görüşmelere delege yollayamamıştı. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın imzaladığı Antlaşmaya ise Rusya'nın onayını öngörüyordu. Fakat, 1917 Kasımında Rusya'da başarılı olan yeni (Bolşevik) rejim, çarlık yönetiminin bütün uluslar arası antlaşmalarını tanımadığını ilan edince Saint Jean de Maurienne Antlaşması da yürürlüğe girmemiştir. Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzalamasını fırsat bilen İngiltere, Fransa ve İtalya yaptıkları gizli antlaşmaları uygulamak üzere Osmanlı topraklarını işgal için harekete geçeceklerdir.

3.1.4- I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi

İngilizler'in 1 Kasım 1914'te Basra Körfezine asker çıkarmasıyla "Irak Cephesi" kurulmuştur. İngilizler, 21 Kasım'da küçük çaplı çarpışmalardan sonra Basra'yı işgal etmişlerdir. Bu arada Teşkilât-ı Mahsusa üyesi olan Süleyman Askeri Bey yarbaylığa

²⁷² Kürkçüoğlu, *Ön.ver.*,s.42; Budak, *Ön.ver.*,s.10

²⁷³ Kaymaz, *Ön.ver.*,s. 48-52; Aydın, *Ön.ver.*, s. 22-24

²⁷⁴ Kurat, *Ön.ver.*,s.12-13; Budak, *Ön.ver.*,s.10

terfi ettirilerek Basra Valiliği'ne ve "Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı"na tayin edilmiştir. Süleyman Askeri Bey, 3 Mart 1915'te emrinde az sayıdaki kuvvetlerle Basra'nın 130 km kuzeyindeki Ehvaz'ı işgal etti. Karun Nehri boyunca Abadan petrol borularını tahrip ettirerek Nuhayle'ye gelerek karargahını burada kurdu. İngilizlerle 14 Nisan 1915'te Şûaybi'ye civarında Bercisiyye ormanları etrafında muharebeye tutuştu. Mağlup olunca bunu askerlik şerefine yediremeyerek intihar etti. Önündeki zayıf kuvvetleri atan İngiliz kuvvetleri kuzeye doğru ilerleyerek Ammare'yi, Nâsırıyye'yi ve 29 Eylül 1915'te de Kut'ül-Ammara'yı aldılar ve Bağdat'ı tehdide başladılar.²⁷⁵

1915 yılı Kasım ayında Türk kuvvetleri Kut'ül-Ammara'de İngiliz kuvvetlerini kuşattılar. İngiliz komutan Townshend'in birkaç ay içinde kuşatmayı yarma teşebbüsleri başarısız olmuştu. Sonrada 18 bin kişilik İngiliz kuvvetleri komutanlarıyla beraber Türklere teslim oldular. Fakat Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın o sırada Alman isteklerine uyarak İran'ı Rus kuvvetlerinden temizlemek istemesi yüzünden Irak Cephesi'nde taarruzlar sürdürülememiştir. Daha sonra İngilizler, Irak'a yeni kuvvetler sevk ettiler ve hazırlıklar yaptılar. 1916 Aralık ayında yeniden taarruza geçerek aralıklarla 88 gün süren çarpışmalar sonunda 11 Mart 1917'de Bağdat'a girdiler.²⁷⁶ Mondros Mütarekesinin imzası sırasında, Irak Cephesinde Osmanlı Ordusunun 6 ncı Ordusu bulunuyordu ve kuvvetlerinin büyük bölümü Fırat, bir kısım kuvvetleriyle de Dicle Nehri boylarında savunma hattında idiler.²⁷⁷

3.1.5- Mondros Mütarekesi

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'ni, yaklaşık dört yıl önce Almanya'nın tahrik ve teşvikiyle girmiş olduğu bir savaştan, İtilaf Devletleri'nin askeri açıdan zorlamasıyla çıkmak mecburiyetinde bırakan bir ateşkes antlaşmasıydı. Osmanlı Devleti, sadece bu sebeple değil, aynı zamanda müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın mütareke istemeleri, diğer taraftan da içinde bulunduğu siyasi ve askeri şartların elverişsiz olması yüzünden bu mütarekeyi imzalamıştır. Özellikle Bulgaristan'ın Makedonya Cephesinin çökmesinden sonra 26

²⁷⁵ Ünal, *Ön.ver.*,s.447-448

²⁷⁶ Armaoğlu, *Ön.ver.*,s.122; Sabis, *Ön.ver.*,s.38

²⁷⁷ T.C.Genelkurmay Başkanlığı, *Ön.ver.*,s.3

Eylül 1918’de İtilaf Devletlerinden mütareke istemesi, İstanbul’u İtilaf kuvvetlerinin işgaline açık hale getirmiştir.²⁷⁸

Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey başkanlığındaki üç kişilik Osmanlı heyeti ile İngiliz Amiral Calthorpe arasında imzalanan, dikte ettirilen 25 maddeli bu mütarekenin ilk dört maddesi, İngiliz isteklerini yansıtıyordu. İlk üç madde, Boğazların açılması ile istihkâmlarının itilaf kuvvetlerince işgal edilmesi, Osmanlı sularındaki torpil tarlalarının tahribine yardım edilmesi ile ilgili iken dördüncü madde Ermeni esir ve mensupların İtilaf hükümetlerine teslim edilmesi hakkındaydı. Diğer önemli madde ise; sınır güvenliği dışında kalan Osmanlı askerinin terhisi (madde:5), İtilaf Devletlerinin, güvenliklerini tehdit edecek bir durum ortaya çıktığında herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkına sahip olması (madde:7), Toros tünellerinin İtilaf kuvvetlerince işgali (madde:10), Kuzeybatı İran’daki Osmanlı kuvvetlerinin daha önce verilen emir gereğince derhal savaş öncesi sınırlara çekilmesi ve bunun Güney Kafkasya (Maverayı Kafkas/Trans Kafkas) dahi Osmanlı askerleri içinde geçerli olması (madde:11), hükümet haberleşmesi dışında kalan telsiz-telgraf ve kabloların İtilaf memurlarınca kontrolü (madde:12), Osmanlı ülkesindeki bütün demiryolları İtilaf Devletlerinin subaylarınca kontrol edileceğinden Osmanlı Hükümeti kontrolünde bulunan Güney Kafkasya demiryollarının İtilaf subayları tarafından kontrol edilmesi (madde:15) ile “Vilâyet-i Sitte”de bir karışıklık çıktığı takdirde bu vilayetlerin herhangi bir yerinin İtilaf kuvvetlerince işgal edilmesi hakkı(madde:24) idi.²⁷⁹

Mütarekenin imzasından başta Rauf (Orbay) Bey olmak üzere Osmanlı Hükümeti İngiliz dostluğundan emin idiler.²⁸⁰ Hatta Mustafa Kemal Paşa bile Büyük Britanya Hükümetinin, Osmanlılara karşı iyi niyetinden şüphe etmediğini

²⁷⁸ Budak, *Ön.ver.*, s.11

²⁷⁹ Mondros Mütarekesi sonrası gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayışığı, *Ön.ver.*, s.161-176; Baytok, *Ön.ver.*, s.6-9; Yusuf Hikmet Bayur, (1995), *Türkiye Devleti’nin Dış Siyaseti* (Ankara: TTK Basımevi), s.22-23; T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Dairesi, *Ön.ver.*, s. 150-155

²⁸⁰ Rauf Orbay, (1993), *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, (İstanbul:Emre Yayınları) c.I, s.154, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’nın imzasını taşıyan 1918 tarihli mülki ve askeri makamlara yollanan hükümet bildirisinde mütarekenin hafif maddelerden oluştuğu söyleniyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tayyib Gökbilgin, (1959), *Milli Mücadele Başlarken*, (Ankara:TTK. Basımevi), c.I, s.3

söylemekteydi.²⁸¹ Fakat İtilaf Devletleri bu mütarekeyi savaş döneminde aralarında yaptıkları Osmanlı topraklarının paylaşımı antlaşmalarının uygulanması için fırsat doğmuştu. Özellikle mütarekenin sūistimale açık 7 nci ve 24 üncü maddelerinde faydalanmaya çalışmışlardır.²⁸²

3.1.6- Musul'un İngilizler Tarafından İşgali

Mondros Mütarekesi şartları görüşülürken İngiliz ordusu, Musul şehrinin 60 kilometre güneyindeki Gayyare'ye kadar gelmişti. Osmanlı ordusu ise Rakka- Deyr-i Zor- Sincar- Tel'afer- Hamamâlil ve Süleymaniye hattındaydı.²⁸³ Mütareke'nin yürülmeye girdiği 31 Ekim 1918, saat 12.00'de İngiliz kuvvetleri, El-hazar- Gayyare- Altunköprü- Kerkük ve Hanekeyn hattında olup, Kerkük merkezi hariç Musul şehri ve vilayetin büyük bir kısmı Osmanlı Ordusunun elinde bulunuyordu.²⁸⁴

Mütareke hükümleri yürülmeye girince Ali İhsan Paşa 6 ncı Ordu birliklerine yerlerine durmalarını emretti. Aynı anda İngilizler'de durdu. Ancak bu, belirsizliğin yarattığı geçici bir durumdu; aslında İngilizler'in durmaya hiç niyetleri yoktu.²⁸⁵ Ali İhsan Paşa, İngiliz kuvvetlerinin 2 Kasım 1918'de Musul şehrine doğru ilerlemeleri üzerine, İngiliz General Marshall'la yaptığı görüşmede: "Mütarekenin imzalanmış olduğundan ileri hareketin doğru olmadığını, mütarekeyi ihlâl ettiklerini, yeniden ateşin başlayacağını, bunun mesuliyetinin mütarekeyi bozan İngilizler'e ait olacağını şiddetli bir dille" söylemiştir.²⁸⁶ General Marshall, Musul'u işgal için Mondros Mütarekesi'nin maddelerinde kendisine destek aramış, fakat bulamayınca 7 nci maddeyi ileri sürmüştür. General Marshall, 2 Kasım 1918'de Hamamâlil'deki İngiliz birliklerin komutanı General Cassels'e Musul'u işgal emri verdi. Cassels, 3 Kasım 1918'de işgallerini

²⁸¹ *Vakit*, 18 Kasım 1918, s.1; Gotthard Jaeschke, (1986), *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, çeviren: Orhan Köprülü (Ankara:TTK Basımevi),s.99

²⁸² Budak, *Ön.ver.*,s.15

²⁸³ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 341635; *BOA DH.İ-UM.*, Dos.Nr: 11/6, Göm.Nr: 9/32, Blg.Nr:35

²⁸⁴ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341623

²⁸⁵ Kaymaz, *Ön.ver.*, s.69

²⁸⁶ Sabis, *Ön.ver.*, c.IV, s.317-318

sürdürüp Musul'daki Alman Konsolosluğu'na yerleşti.²⁸⁷ Böylece, şehirde hem İngiliz hem de Osmanlı birliklerinin bir arada bulunduğu garip bir durum ortaya çıktı. Ali İhsan Paşa, İngilizler'in Türk kuvvetlerini Musul'un 5 kilometre kuzeye çekilmesi taleplerini, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya bildirmiştir. Ahmet İzzet Paşa, mütareke hükümleri gereğince İngilizler'in Musul'u almaya haklarının olmadığını belirtmiştir.²⁸⁸

7 nci maddeye işlerlik kazandıramayan İngilizler, bölgede yaşayan azınlıkların yaşamlarının tehlikede olduğu iddialarını ileri sürerek Musul'u işgal etmek istemişler de başarılı olamamışlardır. Ali İhsan Paşa, İngiliz iddialarını kesin bir dille reddetmiştir. General Marshall, 7 Kasım 1918'de Musul'a gelerek, Ali İhsan Paşa'ya bir ultimatom verip, kan dökülmesinden kendisini sorumlu tutacağını bildirmiştir.²⁸⁹ Ali İhsan Paşa, İngilizler'in bu isteklerini yerine getiremeyeceğini, durumu Sadrazama iletip, gelen emre göre hareket edeceğini İngiliz General Marshall'a haber vermiştir. Daha fazla baskılara dayanamayan Ahmet İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi'nin hükümlerine dayanarak 8 Kasım 1918'de Ali İhsan Paşa'ya çekilme emrini verdi.²⁹⁰ İngiliz kuvvetleri, aynı gün, Musul şehrini işgal edip Türk bayraklarını indirerek yerlerine İngiliz bayraklarını çektiler. 6 ncı Ordu çekilme işlemini 10 Kasım 1918'de tamamladı. Depolarda bulunan her türlü silah, cephane ve yiyecek maddeleri İngilizler'in eline geçti.²⁹¹

General Marshall, İngiliz kuvvetlerinin Musul şehrini tamamen kontrol etmesinden sonra belediye encümeni ve memurlarıyla birlikte bir toplantı yapmıştır. Marshall toplantıda: "Dünyada gördüğü yerler arasında Musul'u en pis en bakımsız ve en kötü şehir bulduğunu; eşya ve erzak fiyatlarının aşırı yüksek olduğunu buna bir nihayet verilmesini ayrıca ihtikara heveslenenlerle asayiş ihlal edenleri şiddetle cezalandıracağını söyleyip; İngiliz hükümetinin mezhep ve sınıf ayrımı gözetmeyip

²⁸⁷ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 340888

²⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayışığı, *Ön.ver.*, s.171-174

²⁸⁹ Kaymaz, *Ön.ver.*, s.72-73

²⁹⁰ Semih Yalçın. (1998), "Misâk-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi," *Misâk-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu* (Ankara: AAM), s.156-157

²⁹¹ Ali İhsan Paşa, Yol boyunca güvenliğini sağlanması için İngilizler'den resmi bir belge ve iki zırhlı araç istemişti. İngilizler, Ali İhsan Paşa'nın bu talebini karşılamışlardır. 6 ncı Ordu, Komutanıyla birlikte 10 Kasım 1918'de Musul'u İngilizler'e terkedip Nusaybin'e çekilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabis, *Ön.ver.* c.V, s.7

herkese eşit muamelede bulunduğunu; asayişin temininde Musul ahalisinin kendilerine yardımcı olmasını” dile getirecektir.²⁹² Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta, Musul'un kaybedilişi sırasında gerekli tedbirleri almayıp, dirayet göstermeyen Ali İhsan Paşa'yı sert bir dille eleştirmiştir. Atatürk, Ali İhsan Paşa için: “General Marshall'ın :”Yarın öğleye kadar Musul'u terk ediniz; aksi halde savaş esirisiniz!” emrini aldığı zaman o büyüklük taslayan Paşa hazretleri, Sincar Çölü'nü geçerek Nusaybin'e gitmek için General Marshall'dan resmi bir yazı ile kendisini koruyacak iki zırhlı otomobil istedi ve bunların koruyuculuğunda Âşir Bey'le beni – 6.Ordu'nun Kurmay Başkanı Dadaylı Halit Paşa – Musul'da bırakarak Nusaybin'e gitti. Aşiretler arasında hükümetin manevi otoritesini de kırdı. Bu durumu görenlerin vicdanı sızladı. Zaho yoluyla, koruyucusuz gidebilirdi veya süvari alarak çölden geçebilirdi...“ demiştir.²⁹³ İngiliz Ordusu, Mondros Mütarekesi'nin hükümlerini hiçe sayarak petrol kuyularını kontrol edebilmek arzusuyla ileri harekete geçerek haksız bir şekilde Musul'u işgal etmiştir.

3.2. İngiltere'nin Kürdistan Devleti'ni Kurdurması

3.2.1- İngiltere'nin Kuzey Irak'ta I.Dünya Savaşı Sonrası Kürt Politikası

İngiltere'nin, I.Dünya Savaşı sonrasında Kürt politikası farklı bir amaca sahip olup tamamen gelecek hesabı üzerine kurulmuştur. İngiltere'nin Kuzey Irak Politikasının temeli: Hindistan yolunun güvenliğini sağlamaya yönelik stratejik endişelerle, petrol kaynaklarını teminat altına alma ve Kürt Devleti Projesi üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'nda mağlup olması, İngiltere'nin emperyalizm arzularını Ortadoğu'da hızlı ve etkin bir şekilde kullanabilme şansını tanımıştır. Zira Kuzey Irak'ta İngiliz tehdidi belirgin derecede büyümüş ve Osmanlı ordusunun bölgeden gidişiyle oluşan boşluk Mezopotamya'da faaliyet gösteren İngiliz ordusu tarafından yavaş fakat devamlı bir şekilde doldurulmuştur.²⁹⁴ Sykes-Picot anlaşmasına göre Mezopotamya topraklarının güneybatı kısmı Fransa'ya tahsis edilmişti. İtilaf Devletleri'nin, I.Dünya Savaşı sırasında yaptıkları Sykes- Picot –

²⁹² *İkdam*, 11 Aralık 1918, s.1

²⁹³ Kemal Atatürk, (2000), *Nutuk* (Ankara: AAM Yayınları), s.451-452

²⁹⁴ İran, Irak ve Arap Yarımadası'ndaki İngiliz askeri ve politik daireler Hindistan'a bağlıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lazarev, *Ön.ver.*, s.274

Sazanov gizli anlaşmasına göre Doğu Anadolu bölgesi Rusya'ya bırakılmıştı. İngiltere, Rusya ile sınır komşusu olmanın yaratacağı sıkıntıları görüp, Musul Vilayeti'ni Fransa'ya bırakmıştı. Ancak petrol üzerindeki menfaatleri devam edecekti. 1917 Bolşevik Devrimiyle Rusya, siyasi sahneden geçici bir süreliğine çekildiğine göre, İngiltere'nin Musul Vilayeti'ni Fransa'ya bırakmasının nedeni ortadan kalkmıştı. İngiltere'nin stratejik kaygılarına petrol kazancı eklendiğinde Musul mutlaka alınmalıydı.²⁹⁵ Buna rağmen hiçbir şey İngiltere'nin Irak'ı bir bütün olarak işgal etmesine engel olamamıştır.

İngiltere'nin, I.Dünya Savaşı sonrasında Kuzey Irak'taki Kürt politikasının belirlenmesinde danışmanlık yapan Arnold Toynbee, Mondros Mütarekesi'nin taslağına son biçimini vermekte olan Marc Sykes'a gönderdiği mektupta: "Mezopotamya'da İngiliz denetimi altında bir Arap Devleti kurulacaksa, güvenlik açısından bunun kuzeyinde, tıpkı Hindistan'ın kuzeybatı sınır bölgesinde olduğu gibi – Afganistan – bir tampon devletin yaratılması gereğine değinerek, bölgede İngiliz koruması altında özerk bir Kürdistan'ın oluşturulmasını önerdi. Bu devletin sınırları, Küçük Zap'ın güneyinde başlayıp, kurulması öngörülen Ermenistan Devleti'nin güney sınırına değin uzanacak bölgeleri içine almalıydı..." diye yazmaktaydı. Sykes, özerk bir Kürdistan'ın yararına inanıyordu. Ancak onun açısından Kürdistan'ın gerekliliği, Mezopotamya'da kurulacak devletin güvenliğinden çok, Ermenistan Devletini kurulabilmesini buna bağlı olmasından kaynaklanıyordu.²⁹⁶ İngilizler stratejik konumu ve doğal zenginliği itibarıyla bölgeyi kolonileştirip tamamen işgal etmek için Hindistan modelini uygulamaya çalışmıştır. Başlangıçtan beri, İngiltere'nin Kürt Devleti Projesi'nin temelinde iki düşünce yatmaktaydı. Bunlardan birincisi: Kuzey sınırında tampon bir devlet oluşturmak suretiyle Mezopotamya'da kurulması planlanan Arap merkezli devletin güvenliğini sağlamak; ikincisi: Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarını merkez alan bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına olanak sağlamaktır. İngiltere, Kürt Devleti Projesiyle, Irak'taki Türk etkinliğini kırıp Türklerle Ortadoğu'daki diğer Müslümanların tarih, din ve kültür havzasındaki birlikteliğine engel olup, Türklerin

²⁹⁵ Kaymaz, *Ön.ver.*, s.82

²⁹⁶ Kaymaz, *Ön.ver.*, s.92-93

yeniden bölgesel bir güç olmasının önüne geçmeye çalışmışlardır. İngiltere'nin desteğinde Kuzey Irak'ta kurulacak tampon Kürt Devleti, Rusya'nın güneye sarkıp Basra Körfezi ile Süveyş Kanalı'nın sağlamış olduğu stratejik ve ticari nimetlerden faydalanamaması anlamına geliyordu. Dolayısıyla Rusya'nın ilişki kurabileceği Arap Yarımadası'ndaki diğer milletlerden de uzak tutuyordu. İngiltere hedeflerini tutturursa Kürdistan'ı kuzey, batı ve doğu yönlerinde ilerideki yayılmaları için bir üst haline getirdiği gibi gelişen Arap milliyetçiliğine karşı Kürt halkını kullanmak isteyecektir. Ayrıca Kürt nüfusu, İran ve Türkiye'ye karşı bir silah olarak da kullanabilecekti. İngiltere bu projeye, Ortadoğu'da önemli bir konumdaki Kuzey Irak'ta sabit kalelere sahip olacaktı. Yine İran sınırları içerisinde yaşayan Kürt aşiretleri vasıtasıyla İran hükümetinin hareketsiz kalması sağlanarak, bölgede askeri ve siyasi politikalar üretmeyen statik bir devlet haline getirilmesi de hedefleniyordu. İngiltere'den Hindistan ve Uzakdoğu'ya giden ticaret yolu İngiliz ekonomisinin can damarıydı. Bilindiği gibi Fırat ve Dicle nehirleri arasında Kürtler'in yaşadığı dağlık bölge, hem Hindistan ve Uzakdoğu ticaret yolunun hem de Ortadoğu'da kontrolü sağlamak için merkezi bir konumundaydı. Lord Curzon'a göre "Hindistan'ın sınırı Fırat'ta olmalıydı."²⁹⁷ Kuzey Irak İngiltere'nin I.Dünya Savaşı sonunda Ortadoğu'da ulaşmayı arzu ettiği hegemonyayı temellendirdiği alan olmuştur.

Yapılan bu hazırlıklar Mondros Mütarekesi'nden sonra çözüm aşamasına girmiştir. Daha güçlü ve elverişli şanslara sahip olan İngiltere, Ortadoğu'nun haritasını yeniden düzenlemek amacıyla askeri kuvvetlerini hızla kuzeye doğru sevk etmiştir. Sonuçta güç her şeyi çözecektir. İngiltere, daha önce belirlenen gizli Sykes-Picot antlaşmasını bir yana bırakarak, Fransa'dan gelebilecek ciddi bir rekabetten korkmayarak Mondros Mütarekesi'nin hükümlerini de hiçe sayarak Kuzey Irak'ı işgal etmiştir.

²⁹⁷ *Vakit*, 4 Nisan 1918, s.1, *Yenigün*, 23 Şubat 1919, s.1, *İkdam*, 30 Ağustos 1917, s.1; *Vakit*, 1 Temmuz 1920, s.1; *Vakit*, 16 Mart 1918, s.1; *İkdam*, 24 Kasım 1918, s.1

3.2.2- İngiltere'nin Kürt Aşiret Liderleriyle Görüşmeleri

İngiltere, Kürt Devleti projesi ile tüm Musul Vilayeti'ni hakimiyeti altına sokabilmek için vilayetin renkli etnik yapısını kullanarak kendisine politik figürler aramaktaydı. Bunu başarabilmek için askeri güç ile politik metodlar ustalıkla kullanılmıştır. İngiltere her şeyden önce Türkler'i Musul Vilayeti'nden çıkarıp, Kürt Devleti Projesi'ni hayata geçirebilmek amacıyla feodal Kürt aşiretlerini müttefiki yapmak istemiştir. Mondros Mütarekesi'nin 7 nci ve 16 ncı maddeleri Kürtler'in yaşadığı alanlara askeri bir müdahalenin kapısını açacak motifler taşıyordu.²⁹⁸ İngiltere, Mondros Mütarekesi'nin bu maddelerini gerekçe göstererek Musul Vilayeti'ndeki askeri operasyonlarını biraz da subjektif bir değerlendirmeye tabi tutarak haklı göstermeye çalışıyordu.

İngilizler, genel bir politikası olmayan, bölük pörçük Kürt aşiret liderlerinin aktif desteğini alarak işe koyulmak istemişlerdir. Bu politikayı- Kürt Politikası -, I.Dünya Savaşı sırasında ve sonraki ilk iki yılda Irak'ta görev yapan siyasi subay Arnold Wilson ile daha sonra halk komiserliği görevini icra eden Percy Cox, idaresindeki siyasi subaylar ve ajanlar vasıtasıyla yönetmişlerdir.²⁹⁹

G.E. Leachman, E.B.Soane, E.W.C. Noel, W.R.Hay, C.J.Edmonds, A.C. Pearson gibi İngiliz siyasi subayları, ³⁰⁰ feodal Kürt aşiret liderlerini İngiliz ordusunun Musul Vilayeti'nde bir "özgürlük" misyonunun olduğuna inandırıp, onları Türk boyunduruğundan kurtulacağını vaad eden düşüncelerini kabul ettirmişlerdi.

²⁹⁸ Mondros Mütarekesi'nin 7 nci maddesi "müttefiklerin güvenliğini tehdit eden koşullar oluştuğu takdirde" müttefiklerin Türkiye'deki herhangi bir stratejik noktayı işgal etmelerini sağlamıştır. 16 ncı maddesi ise, "Araplar'ın yaşadığı ülkelerde, Mezopotamya'daki kalan bütün Türk garnizonların müttefiklere devrini öngörüyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayışığı, *Ön.ver.*, s.172-175; Selahattin Tansel, (1973), *Mondros'tan Mudanya'ya kadar* (Ankara: MEB Yayınları), c.I, s.39-40; Sabis, *Ön.ver.*, s.84; Gökbilgin, *Ön.ver.*, s.3-8; İsmail Soysal, (1989), *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, (Ankara:TTK Basımevi),c.I, s.12-13

²⁹⁹ Martin Van Bruinessen, (2003), *Ağa, Şeyh, Devlet*, (İstanbul:İletişim Yayınları)s.292-297; Öke,*Ön.ver.*,s.169-172; Dına Rızk Khoury, (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul, 1540-1834*, Çev:Ülkün Tansel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.124-128; Baytok, *Ön.ver.*, s.5-11

³⁰⁰ Bu siyasi subaylar Irak'taki feodal Kürt aşiret liderleriyle, toprak ağalarıyla dindar elit tabakayla ve Arap-Kürt aristokrat kabilelerle iyi ilişkiler kuran yerel dillerin hepsini konuşabilen, bölgesel koşulları iyi bilen, istihbarat-diploması ve askerlik sanatlarında pişmiş tecrübeli görevlilerdi.

amacı elbette Kürdistan'ın özgürlüğü değil, Mezopotamya ve Kafkasya arasında tampon bir Kürt devletiydi.

1918 yılı boyunca İngiliz-Kürt ilişkileri devamlı ama örtülü bir şekilde devam etmiştir. Türkiye'ye karşı yapılan askeri harekâtın bitimine kadar feodal Kürt aşiret liderleriyle İngilizler arasında genelde iyi ilişkiler kurulmuştur. Irak'taki İngiliz siyasi ve askeri yönetimi, benzer düşüncelerle gerek Irak'ta gerekse Irak dışında bulunan nüfuzlu Kürt liderleriyle sıkı görüşmelerde bulunuyordu. Kürdistan'ın bağımsızlığı ile ilgili görüşmelere 1919 yılındaki Paris Barış Konferansı öncesinde Avrupa'da Cenevre'de başlamıştır.³⁰¹ Temmuz 1918'de Percy Cox ile Kürtleri temsilen Bedirhan aşiretinden Kürt Şerif Paşa arasında görüşmeler yapıldı. Bu görüşmeler sırasında, Musul merkez olmak üzere Kürdistan'ın özerkliği konuşuldu. İngilizler, Kürtler'e bağımsızlıklarını kazanmaya yardımcı olacaklarını söyleyerek, onları, Türkler'e karşı Ermeniler'le işbirliği yapmaları gerektiğine inandırmaya çalışıyorlardı.³⁰²

İngilizler alışıldığı gibi iki yüzlü davranarak bir yandan Paris Barış Konferansı öncesinde Bedirhan aşiretinin lideri konumundaki Kürt Şerif Paşa'yla diğer taraftan da İran ve Musul Vilayeti'ndeki Kürt aşiretleriyle görüşmelerini devam ettirdiler.³⁰³ Fakat ilk görüşmeler pek de başarılı geçmemiştir. Şerif Paşa ile Herki aşiretinin lideri Seyyid Taha bu sırada İngilizler'le işbirliğine hazırdılar. Ancak İngilizler bir politika adamı olarak Şerif Paşa'ya pek değer vermiyorlardı. Şerif Paşa, bölgeden uzun zaman önce kopmuş, Kürdistan'da etkisi ve bağlantısı yoktu. Dolayısıyla Kürt aşiret liderleri arasında az etkili bir kişi olarak kabul ediliyordu. Bu yüzden İngilizler'in Şerif Paşa'yla görüşmeleri yüzeysel kalmıştır.³⁰⁴ Seyyid Taha³⁰⁵ ise bu zamana dek diğer Kürt aşiret

³⁰¹ *Vakit*, 6 Mart 1920, s.1; *Vakit*, 7 Mart 1920, s.1; *Vakit*, 8 Mart 1920, s.1; Kaymaz, *Ön.ver.*, s.88-91, Ayhan, *Ön.ver.*, s.31; Qassam KH.AI-Jumaily, (1999), *Irak ve Kemalizm Hareketi*, (Ankara: AAM), s.82-87

³⁰² M.S.Lazarev, (1989), *Emperyalizm ve Kürt Sorunu* Çev: Mehmet Demir (Ankara:Özge Yayınları), s.24-25

³⁰³ İngiliz-Kürt yakınlaşması için yapılan propaganda tüm İran'da da devam ettirilmiştir. İlk olarak 2 Temmuz 1918'de Mukri Kürtleri'nin bazı önderleri ile Şıkak aşireti lideri İsmail Ağa(Simko)'yla İngiltere'nin himayesinde bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması için görüşmelerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.*BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3,Göm.Nr: 25, Blg.Nr: 40; *BOA DH.KMS.*,Dos.Nr: 50-3, Göm.Nr: 125, Blg.Nr: 6; *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr: 83, Göm.Nr: 20, Blg.Nr: 1

³⁰⁴ *Vakit*, 8 Mart 1920, s.1; *Vakit*, 9 Mart 1920, s.1

liderleriyle sürekli düşmanlık ilişkisindeydi ve etkili bir kişi değildi.³⁰⁶ Irak'taki aşiretlerin ve liderlerinin çoğunluğunun anti-Türkçü olmalarına karşın bu onların İngilizler'e kucak açmaya hazır oldukları anlamına gelmiyordu. Rus ordusunun İran'dan ve Doğu Anadolu bölgesinden ayrılmasından sonra İngilizler'in bölgenin tek ve egemen hakimi olmak istemeleri yüzünden Kürt aşiretleri sık sık kavga etmelerine neden oluyordu. Türk orduları, Mondros Mütarekesi'ne kadar bölgeyi hiçbir şekilde boşaltmaya yanaşmadılar. Üstelik savaşçı Kürt aşiretlerini İngilizler'e karşı kışkırtarak, her durumda üstün bir düşman olan İngilizler'e karşı koymuşlardır.³⁰⁷ İngiltere, Kürtler'in yoğunlukla yaşadığı Irak'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde etkinliğini güçlendirmek amacıyla ilk başta buraya İngiliz ordusunun tecrübeli siyasi subaylarından E.B.Soane'i göndermiştir. Siyasi subay Soane, Kürt aşiret liderleriyle ilişki kurabilmek amacıyla Kerkük, Altunköprü, Erbil ve Musul'u dolaşmıştır.³⁰⁸ Bu görüşmeler neticesinde İngilizler, politik idealleri, dünya görüşü, yaşam tarzı, köken olarak tipik bir Kürt aşiret lideri olan Şeyh Mahmud Berzenci'yi Irak'taki Kürtler'in özgürlük hareketinin önderi olarak kabul etmişlerdir. Süleymaniye'nin "asilzadesi" Şeyh Mahmud Berzenci, Musul Vilayeti'ndeki Kürt aşiretlerin büyük çoğunluğunun üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Musul Vilayeti'ndeki aşiret liderleri, güçlü ve etkili önderleri Şeyh Mahmut'un İngilizler'le dostluğunu esas alan geçici bir hükümet kurmaya karar verdiler.³⁰⁹

³⁰⁵ Taha, Seyyid Ta'nın takma adıdır. Seyyid Ta'ya biraz da kudsîyet kazandırabilmek için Kur'an-ı Kerim'in 20.suresinin ismi verilmiştir. Seyyid Taha Hakkari'nin doğusundaki Kürtlerle meskûn Şemdinli bölgesinde 1878 yılında doğmuştur. O bölgedeki okullarda öğrenimini tamamladı. Hayatının bir bölümü İran ile Rusya arasında geçti. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Musul'a geldi. İngilizler Musul'u işgal edince onların hizmetine girdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Al-Jumalıy, *Ön.ver.*, s.83; Öke, *Ön.ver.*, s.168

³⁰⁶ Lazarev, *Ön.ver.*, s.37

³⁰⁷ Aynı, s.26; Hakimiyet-i Milliye, 21 Ağustos 1922, s.1; Hakimiyet-i Milliye, 27 Ekim 1920, s.1

³⁰⁸ *BOA DH/İ-UM.*, Dos.Nr: 10-1, Göm.Nr: 2/60, Blg.Nr: 2.; *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 341181; *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341315

³⁰⁹ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341317; *BOA BEO.*, Dahiliye Gelen, Dos.Nr: 341440; *BOA DH-EUM.AYS.*, Dos.Nr: 27, Göm.Nr: 40, Blg.Nr: 1; *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 53/3, Göm.Nr: 65, Blg.Nr: 3

3.2.3- İngilizler'in Kürt Aşiretleri Kazanma Çabaları

İngiltere, Irak'a girdikten sonra burada yaşayan Kürt aşiretlere kendisini büyük bir kurtarıcı olarak takdim etti. Bunun neticesinde Kürt aşiretleri I.Dünya Savaşı'nın bir an evvel bitip kendilerine vaad edilen istiklâli büyük bir sabırsızlıkla bekliyorlardı.³¹⁰ İngiltere'nin Mondros Mütarekesi sonrası Musul Vilayeti'ne yerleşip askeri hareketini Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar genişletmesinin ardından, en büyüğünden en küçüğüne varıncaya kadar çoğu Kürt aşireti büyük bir gurur hissine kapılarak Osmanlı Devleti aleyhine dönmüşlerdir.³¹¹ Mütareke sonrası İngiltere, Musul Vilayeti'nde yönetimi ne şekilde tesis edecekti? Ya doğrudan idareyi bizzat üstlenecek ya da bölgeyi mahalli aşiretleri kullanarak dolaylı bir biçimde denetimi altına alma yoluna gidecekti. İngiltere, Kürt aşiretlerin yaşadığı dağlık ve engebeli arazinin doğuracağı ulaşım ve iletişim yetersizlikleri askeri açıdan riskli bularak kendi himayesinde otonom bir devletçik tesis etmeyi uygun gördü. Ayrıca İngiltere bölgeyi doğrudan işgal edip yönetimi üstlenmesinin mahalli halkta bir antipati yaratacağını da dikkate almıştır. Bu devletçik, küçük üniteler halindeki Kürt aşiretlerini ortak bir paydada toplayarak onlara İngiliz mali ve siyasi desteğini sağlayıp sembolik bir aşiret liderinin başkanlığında bir konfederasyon oluşturmakla mümkündü. İngilizler Kürt aşiretlerle yakın ilişkiler kurup onları kontrol altında tutabilmek için aşiretlere bazen para vererek bazen rütbe ve unvan, vererek bazen de cebr ve şiddet kullanmışlardır. Yine Kürt aşiretleri arasındaki birliktelik veya rekabet İngiltere'ye avantaj sağlamıştır.³¹²

İngiltere, Musul Vilayeti'nin işgalini gerçekleştirdikten sonra mukavemet göreceklerini anladıkları yerlere siyasi subaylarını ve ajanlarını Kürt aşiret liderlerine, ulemalarına ve eşraflarına yollayarak onlara İngilizler'in Kürt milletinin menfaatleri için çalıştıklarını söyleyerek aşiret liderlerini elde etmeye çalışmıştır.³¹³ 1918 yılının sonbaharından itibaren siyasi subaylardan Binbaşı E.W.C.Noel Süleymaniye'de, Binbaşı Soane Kerkük'te, Captain Hay Erbil'de, Pearson Zaho ve Akra'da görev

³¹⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Mart 1921, s.1

³¹¹ *BOA DH. KMS.*, Dos.Nr.50/3, Göm.Nr.25,Blg.Nr.37

³¹² *BOA BEO*, Hariciye Giden, Dos.Nr.343409

³¹³ *BOA DH. KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Göm.Nr: 27,Blg.Nr: 27-31

yapmıştır.³¹⁴ Ayrıca belgelerde ismini tesbit edemediğimiz bir çok İngiliz siyasi temsilcisi Musul Vilayeti'nin değişik şehir ve kaza merkezlerini gezerek propaganda yapmışlardır.³¹⁵

İngilizler, daha I.Dünya Savaşı sırasında bağımsız Kürdistan için çalıştıklarını ispatlamak amacıyla 700 Kürt gönüllüsünden oluşan bir askeri birlik kurmuşlardı.³¹⁶ Musul Vilayeti'ni tamamen kontrol ettikten sonra "Levi" denilen Kürt aşiret müfrezeleri oluşturulmuştu.³¹⁷ Mütareke sonrası siyasi subaylar ve ajanlar Kürt liderleriyle görüşüp, mahirane bir şekilde bağımsız Kürdistan propagandaları yapmışlardır. İngilizler'in Zaho siyasi subayı Pearson 10 Kasım 1918 de Osmanlı Devleti'ne taraftar gözüken Şırnak aşireti reisi Abdurrahman Ağa'ya bin rub'iyeye³¹⁸ para vermiştir. Pearson daha sonra Zaho'daki aşiret liderleri ve şeyhlerle görüşüp onlara bağımsız bir Kürdistan vaad etmiştir. 17 Kasım 1918'de Zaho'dan Akra'ya giden Pearson, burada bir hafta boyunca aşiretler arasında propagandaya devam etmiştir.³¹⁹

Bu siyasi subaylar, kendilerine yandaş ve destekçi kazanmak üzere aşiretler arasındaki rekabet ve çekişmelerden de yararlanmışlardır. Captain Hay, 1918 yılı sonlarında Köysancak'taki Gafuri aşireti ile Hüveyzi aşireti arasındaki düşmanlıktan yararlanarak Gafuri aşireti lideri Hama Ağa'yı elde etmeyi başarmıştı.³²⁰ Hay, Erbil ve Revanduz'daki Kürt aşiretlerine ayda 70 rub'iyeye maaş vermekteydi. Bazı aşiret liderleri bunu kabul ederken, Hacı Reşid ve Ali Paşa gibi bazı aşiret liderleri, İngilizler'in vermiş oldukları maaşı kabul etmedikleri onların her türlü teşebbüsüne mani olmaya çalışarak Osmanlı Devleti'ne sadık kalmışlardır. Erbil'den Van'a kadarki bilhassa Erbil ve Revanduz arasındaki Kürt aşiretleri, İngilizler'in bu türlü oyunlarına gelmemişlerdir.³²¹ Yine bir İngiliz siyasi subayı yanında 30 İngiliz süvarisiyle,

³¹⁴ *BOA DH. EUM.AYŞ.*, Dos.Nr: 27, Göm.Nr: 40, Blg.Nr: 1

³¹⁵ *BOA DH. KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Göm.Nr: 27, Blg.Nr: 33-37

³¹⁶ *İkdam*, 30 Aralık 1918, s.1

³¹⁷ *Levi*: İstihkâm, polis ve jandarma işlerini yapmak üzere İngilizler tarafından ücretle istihdam edilen Kürt gönüllülerden oluşturulan askeri birliktir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdam*, 30 Aralık 1918, s.1

³¹⁸ *Rub'iyeye*: Eskiden kullanılan bir altının dörtte biri. Ayrıntılı bilgi için bkz. Develioğlu, *Ön.ver.*, s.896, Sami, *Ön.ver.*, s.673

³¹⁹ *BOA DH. EUM.AYŞ.*, Dos.Nr: 27, Göm.Nr: 40, Blg.Nr: 1

³²⁰ *BOA DH. EUM.AYŞ.*, Dos.Nr: 29, Göm.Nr: 85, Blg.Nr: 1

³²¹ *BOA DH. KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Göm.Nr: 25, Blg.Nr: 64

Revanduz yoluyla Nasud karyesine giderek buranın ileri gelenleriyle görüşüp, burada aylık 12 para maaş karşılığında Kürtler'den askeri bir birlik oluşturmaya çalışmıştır.³²² Belgelerden ismini tesbit edemediğimiz bir başka İngiliz Yarbay, bir otomobile etraf köyleri ziyaret ettikten sonra Güyân aşireti lideri Basri Ağa'nın evine konuk olmuştur. Civar köylerin ileri gelenlerini Basri Ağa'nın evine davet ederek onları elde edip Osmanlı Devleti aleyhine döndürmeye uğraşmıştır.³²³

İngilizler, aşiret liderlerinin, şeyhlerin ve bölgenin ileri gelenlerinin ikide birde toplanıp bir araya gelmesini önlemek için Erbil'deki 12 camiyi hastalık gerekçesiyle kapatmışlardı.³²⁴ Süleymaniye bölgesinde görev yapan İngiliz siyasi subayı Soane, Şemdinân, Oramar ve Güyân bölgelerine nüfuz etmek için Berzen şeyhi ve reisi Şeyh Mahmud ile Bedirhâni Ahmet Faik'le görüşerek telkinlerde bulunmuştur.³²⁵ İngilizler, Oramar aşireti reisine yazdıkları mektupta, içlerine girilmesine müsaade edildiği takdirde büyük bir zâtı oraya getireceklerini eğer emniyetleri sağlanırsa kendileriyle görüştüktan sonra o zâtı tanıtacaklarını ve bağımsızlıkları için söz verdiklerini yazıyorlardı.³²⁶

İngiltere, siyasi subayları ve ajanları vasıtasıyla elde edemediği Kürt aşiretlerini silah gücüyle taciz edip gözdağı veriyorlardı. Buna rağmen İngilizlere direnen aşiret liderleri tutuklanıp bir süre sonra da idam ediliyorlardı. İngilizler'in icra etmekte olduğu bu propagandadan kaçan aşiret liderleri yerine, mensubu bulunduğu aşiretlerin yaşadığı kaza ve köyler İngiliz uçakları tarafından bombalanarak topluca katlediliyordu. Osmanlı Devleti'nin öteden beri nüfuz altına alamadığı kendi kendilerine yaşayan kırk köyden mürekkep Gelûkevani Nahiyesi'ndeki Berkan aşireti reisi Hami Ömer, İngilizler tarafından Güyân Kaymakamlığına tayin edilmiştir. İngilizler ahalinin kendisini kabul etmemesi üzerine Hami Ömer Ağa'nın kaymakamlığını tekrar vermek ve etraftaki Ermeni köylerini muhafazasını temin maksadıyla 30 İngiliz askeriyle birlikte Gelûkevani Nahiyesi'ne gitmişlerdir. İngilizler'in propagandalarına ve para vaadlerine

³²² *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

³²³ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341181

³²⁴ *BOA DH. KMS.*, Dos.Nr.50/3, Göm.Nr: 25,Blg.Nr: 64

³²⁵ *BOA DH. KMS.*, Dos.Nr.50/3, Göm.Nr: 27 ,Blg.Nr: 27-31

³²⁶ *BOA DH. KMS.*, Dos.Nr.50/3, Göm.Nr: 27,Blg.Nr: 33-37

rağmen bu nahiye ahali si Osmanlı Devleti'ne bağıllıklarını bildirmişlerdir. İngiliz siyasi subayının bu faaliyetlerinden olumsuz etkilenen nahiye ahali si Perde ve Merke karyeleri arasında onu öldürmüşlerdir. Bunun üzerine İngiliz uçakları Güyân'ı şiddetli bombardımana tabi tutmuşlarsa da dağa kaçan ahali ye pek fazla zarar verememişlerdir.³²⁷ Hatta bu bombardıman sırasında, dağın zirvesinden karşılık verilerek iki İngiliz uçağı düşürülmüştür. İngilizler, Gelûkevani ahalisinin itaat etmesini sağlamak amacıyla beş top ve mitralyözü bulunan dört tabur İngiliz askerini buraya sevk etmiş ise de istediğı neticeyi alamamıştır.³²⁸ Bir başka İngiliz siyasi subayı Trokil, Revanduz civardaki bir miktar aşiret üyesiyle Şemdinân'ın Kürdi Nahiyesine giderek burada Oğuz Ağa, Sultan Ağa ve Seyyid Emin Efendiyle görüşmüştür. Trokil, Oğuz Ağa'ya ayda iki yüz rub'iyye maaşla Kürdi Kaymakamlığını teklif etmiş ise de Oğuz Ağa bunu kabul etmemiştir. Trokil, Musul mahkemesi azası Faik Bey'le diğer aşiretlerle de görüşmüş ise de onların cevabının red olması üzerine Revanduz'a geri dönmüşlerdir. Trokil bütün bunlara rağmen Kürt aşiretlerine verilmek üzere birkaç bin altını göndermeyi de ihmal etmemiştir.³²⁹

Bölgenin coğrafi ve sosyal yapısı yüzünden İngilizler, Kürt aşiretler arasında siyasi bir birliktelik sağlayamadığı gibi siyasi subaylar arasındaki fikir ayrılığı da, aşiretler üzerinde ortak bir politika belirleyememelerine yol açmıştır. İngilizler'in Kürt aşiretleri vasıtasıyla yürüttükleri politikaları, Musul Vilayeti'nin tamamen işgalini temin maksadıyla yapılmaktaydı. İngiltere, feodal Kürt aşiretlerini Berzen Şeyhi Şeyh Mahmud'un şahsında birleştirerek bölgeyi kendisine bütünüyle tâbi kılmak istiyordu.

3.2.4- İngilizler'in Şeyh Mahmud'a Kürdistan Devleti'ni Kurdurmaları

Musul vilayetindeki feodal temele dayalı aşiret sistemi İngiliz işgal gücünün elinde bir araç olarak, bağımsız bir Kürt devletinin çekirdeğı şeklinde kullanılmıştır. Böylece Kürt aşiretlerini elde eden İngiltere, Musul Vilayeti'ni içten fethedecekti. Arnold Wilson tarafından 1 Kasım 1918'de Süleymaniye'ye siyasi subay olarak atanan Noel, aşiretler arasında Kürt fanatizmini körükleyip bol keseden dağıttığı vaadlerle

³²⁷ BOA BEO., Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

³²⁸ BOA BEO., Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

³²⁹ BOA BEO., Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

mahalli bir Kürt aşiretleri konfederasyonu oluşturmak için propaganda yapıyordu.³³⁰ Bu konfederasyon daha sonra siyasi atmosfere göre kurulması düşünülen bağımsız Kürdistan'ın ilk basamağıydı. Herşeyden önce bu konfederasyonun başkanı kim olacaktı? Aşiretlerin yapısı gereği herkesin kabulünü gören bir lider bulmak oldukça zordu. Nihayet İngiltere, en büyük aşiret lideri Süleymaniye Nakîb-ül eşrafi Şeyh Mahmud Berzenci'de³³¹ karar kıldı. Noel, Şeyh Mahmud'u Süleymaniye'ye vali olarak atadı. Şeyh Mahmud, Osmanlı Ordusu Musul'u terk ederken burada İngilizler'in yol göstericiliği ve koruması altında bir Kürdistan kurulmasını hayal etmiş ve bu amaçla daha 1917 yılının sonunda İngilizler'le ilişki kurmuştu.³³² 1918 yılının baharında Şeyh Mahmud şöyle yazmıştı: "Sınırların her iki tarafındaki Kürt halkı doğrudan İngiltere'nin veya şanlı İngiliz bayrağının himayesi altındaki İngiliz temsilcilerinin iktidarının oluşmasını istemektedir."³³³ Zaten Irak'taki, İngiliz siyasi ve askeri yetkililer en baştan beri Şeyh Mahmud'la işbirliğine girişmek arzusundaydılar.

1 Aralık 1918 tarihinde Süleymaniye'ye gelen İngilizler'in Musul Vilayeti'ndeki siyasi subayı Arnold Wilson, Kürt aşiretleri arasında İngiliz politikasını güçlendirmek amacıyla 60 Kürt aşiret lideriyle görüşmüştür. Wilson burada Şeyh Mahmud'la ve diğer liderlerle uzun süre sohbet etti.³³⁴ "Kürtler için Kürdistan" sloganıyla düzenlenen toplantıda Wilson tarafından iki bildiri yayınlandı. Wilson'un ilk imzasını taşıyan bildiride, tüm doğulu halkların Türkler'in boyunduruğundan kurtarıp bağımsızlıklarını elde etmesi amaçlandığı ifade ediliyordu. Katılan tüm aşiret liderlerine imzalatılan ikinci bildiride ise, aşiretlerin İngiliz himayesinden istifade edebilmeleri için, Bağdat merkezli olarak kurulması düşünülen Arap Devleti'yle birleşmeyi ve İngiliz emir ve tavsiyelerine uymayı kabul ettiklerini ayrıca Şeyh Mahmud'u Diyala ile Büyük Zap arasındaki bölgenin yöneticisi olarak tanıdıklarını ilan ediyordu. Aşiretlerin bir kısmı Arap yönetimine bağlanmaya karşı çıkararak doğrudan Londra'ya bağlanmak istemişlerse

³³⁰ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341317; *BOA BEO.*, Dahiliye Gelen, Dos.Nr: 341176

³³¹ Şeyh Mahmud Berzenci'nin tam adı Mahmud İbn Hafit İbn Kaka'dır. Şeyh Mahmud, kendi soyunu Hz.Muhammed'in kızı Fatıma ve Dördüncü Halife Hz.Ali vasıtasıyla peygambere dayamaktaydı.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Lazarev, *Ön.ver.*, s.267

³³² Kaymaz, *Ön.ver.*, s. 102

³³³ Lazarev, *Ön.ver.*, s. 36

³³⁴ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 341181; *BOA BEO.*, Dahiliye Gelen, Dos.Nr: 341176

de içinde buldukları açlık ve sefalet ortamı ile siyasi belirsizlik buna mani olmuştur.³³⁵

İngilizler'in teşviki altında kurulan Kürt Devleti'nin sınırları, kuzeyde kurulması düşünülen Ermeni Devleti'nin güney sınırı, batıda Dicle nehri, doğuda İran sınırı ve güneyde de Bağdat'a kadar uzanacaktı. Gerek görüldüğü takdirde Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır, Bitlis, Van Vilayetler'i kurulan bu yeni devletin sınırlarına dahil edilecekti.³³⁶ Halkı büyük çoğunlukla Türk olan Kerkük, Tuzhurmatu, Tazehurmatı, Revanduz, Dohuk, Kifri, Zor, Erbil, Altunköprü ve Tel'afet müstakil Kürdistan Devleti'nin sınırları içerisinde kalıyordu.³³⁷ Böylece Binbaşı Noel'in mimarlığında feodal bir sisteme dayalı, biçimsel olarak kurulan Kürdistan Devleti'nin iskeleti oluşmuştu. Yeşil zemin üzerine kırmızı hilâlli bayrak, gümüş renkli madeni sikke, Şeyh Mahmud'un resminin bulunduğu pullar ve pul damgaları gibi egemen bir devletin dış görüntüleri de oluşturulmuştu. "Roje Kürdistan" (Kürdistan Güneşi) adlı bir gazete de yayına başlamıştı. Şeyh Mahmud, bölge valiliğine, diğer Kürt aşiret liderleri etkinlik derecelerine göre çeşitli merkezlerin yöneticiliklerine atanarak maaşa bağlandılar. Her aşiret bölgesi idari bir birimdi. Nahiye ve köylere varıncaya kadar her birinin başına birer ağa ve lider getirildi. Şeyh Mahmud, diğer aşiret liderlerinin denetim altına alınıp, kişisel otoritesini merkezileştirme imkanı sağlayacağı düşüncesiyle bu yönetimi kabul etmiştir. Zaten bölgenin aşiret yapısı, demokratik bir örgütlenme modeline izin vermiyordu.

İngilizler tarafından Şeyh Mahmud'a ihale edilen Kürdistan Devleti ilk önce bir düzen ve yasa oluşturma görüntüsü altında bölgede yüzyıllardan beri devam eden Osmanlı Devleti'nin izlerini silmeye çalışmıştır. Bunun için bir çok yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır. 13 Kasım 1918 tarihinde Süleymaniye'ye gelen İngiliz siyasi memuru Cartol, Türk memurlarına istedikleri yere gitmekte serbest olduklarını söylemiştir. Gitmeyenlerin Hindistan'a sürgün edileceklerini bildirmiştir. Devlet

³³⁵ Kaymaz, *Ön.ver.*, s.102-103

³³⁶ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 341181

³³⁷ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341317

dairelerindeki Türk ve Arap memurların görevlerine son verilerek yerlerine Kürtler atandı. Bunun üzerine Türk memurlar Nusaybin'e gitmek zorunda kaldılar.³³⁸

Kanûn-ı Esasî rafa kaldırılıp, Kerkük livası Süleymaniye'ye bağlanmıştı. Nüfus ve tapu dairelerindeki işlemler durdurulmuştu. Harb-i evlâd-ı şehid îanesi ve temettü vergiler kaldırılmış, lakin emlak ve arazi vergilerinin tahsili kararlaştırılmıştı.³³⁹ Sandık emaneti de bir İngiliz görevliye teslim edilmişti. Osmanlı paraları tedavülden kaldırılarak yerine gümüş renkli yeni madeni paralar piyasaya sürülmüştü. Musul Vilayeti'nden, Osmanlı Devletine ihracat da yasaklanıyordu.³⁴⁰

Süleymaniye ve Kerkük'te Türkçe konuşulması da yasaklanıp Kürtçe resmi dil haline getiriliyordu. Musul şehrinde, Arap nüfus dikkate alınarak resmi muameleler Arapça olarak devam edilmiştir. Mondros Mütarekesi'ne rağmen burada istihdama mecbur bulunan Osmanlı Polis ve Jandarmaları birer vesileyle zorla istifa ettirilerek Anadolu'ya gitmeleri sağlanıyordu. Osmanlı Polis ve Jandarma kıyafetleri yenileriyle değiştirilmiştir. Şehir merkezlerindeki emniyet ve asayiş, İngiliz subayların komutasında Kürtler'den oluşan polis birliklerine; taşradaki ise aşiret kuvvetlerine teslim edilmişti. Polislere hafta içi mesai saatlerinde bir saat, Pazar günleri ise dört saat izin verilmekteydi.³⁴¹ Aşiret liderlerine ve eşrafa aşırı derecede hürmet ve itibar edilerek onların gönülleri elde edilmeye çalışılmıştır. İngilizler, Süleymaniye'deki Şeyh Ahmed Camisi'nin tamirâtı için iki bin lira tahsis ettiklerini ilan etmişlerdi. Sosyal yaşamı düzenleyip aşiretleri medenileştiren kararlar da alınmıyor değildi. Süleymaniye ve civarında muntazam şoseler yaptırılmaya başlanmış, lağım inşası için Musul'da hendekler kazılıp bu amaçla Bağdat'tan demir borular getirilmişti. Süleymaniye'de bir telgraf direğine zarar veren şahsa iki bin rub'iyeye, sarhoş olarak tabanca atan bir İngiliz askerine rakı satan bir meyhaneciye de 500 mecdiye ceza kesilmişti. Bu cezalarla ahali hem sindirilmiş, hem de polis, jandarma ve amele gelir elde edilmiştir. Musul'da silah ruhsatı verilmesine son verilmişti. Siyasi ve askeri davalar, mülki amirler tarafından

³³⁸ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 341181

³³⁹ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341317

³⁴⁰ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 341181

³⁴¹ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 341181

kesin ve seri bir şekilde görüşülüp karara bağlanırken; normal davalara sulh mahkemelerinde yerli Adliye memurları tarafından bakılacaktı.³⁴²

Yeni hükümetin temel görevlerinden biri de tarımda perişanlık ve açlığın tasfiyesidir. Bölgeye ziraat makineleri ithal edilerek iki yıl zarfında Kürt gençlerin tarımda, talim ve terbiyesi hususunda ilerlemeleri amaçlanıyordu. İki yıl sonra, Musul Vilayeti'nde beş asırda elde edilen üründen daha fazlası elde edilmesi planlanıyordu. Bu tarımsal ürünlerin ihracatını kolaylaştırmak maksadıyla şose yolların ve demiryolların inşası düşünülmüş ise de bunun yapılması mümkün olmamıştır.³⁴³

İngilizler, Kürt aşiretleri arasındaki etkinliğinin artmasını sağlamak için, Osmanlı Devleti'nin kanun ve nizamlarını bir tarafa bırakarak yeni bir devlet için gerekli olan teşkilat ve kanunlar, İngilizler ile Şeyh Mahmud'un keyfi idaresine bırakılıyordu. Bazı yasalar bağımsız bir Kürt Devleti'nin kurulması için kuşkusuz önemlidir. Bu yasalar aynı zamanda sadece politik değil Kürt aşiretlerini sosyal ve medeni açıdan ilerlemesini sağlayacak anlamlara sahipti.

3.2.5- Paris Barış Konferansı'nda Kürt Sorunu

I.Dünya Savaşı'nın sona ermesinden iki buçuk ay sonra İtilaf Devletleri, İttifak Devletleri'ne imzalatacakları barış antlaşmalarının şartlarını görüşmek üzere 18 Ocak 1919 tarihinde Paris'te bir konferans tertip ettiler. Konferansın kararlarına hakim olan beş devletti: Amerika, İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya. Bu devletlerin başbakan ve dışişleri bakanlarından meydana gelen bir "Onlar Konseyi" kuruldu. Ancak bu Konseye de esas itibariyle Fransa ve İngiltere hakim oldu. Konferansın çalışmaya başlamasından hemen sonra, Amerika Başkanı Wilson'un isteğine uygun olarak Milletler Cemiyeti'nin kurulmasına öncelik verildi.³⁴⁴ Fakat İngiltere ve Fransa, barışı düşünmekten çok barış

³⁴² *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341317

³⁴³ *Yenigün*, 23 Şubat 1919, s.1

³⁴⁴ İtilaf Devletleri, diğer İttifak Devletleri'ne bir mütareke antlaşması imzalatarak I.Dünya Savaşı'nı bitirmişlerdi. Artık yapılması gereken İttifak Devletleri'ne ayrı ayrı barış antlaşmalarını dikte ettirmektir. Bu amaçla 18 Ocak 1919'da – Alman İmparatorluğu'nun kuruluş yıldönümünde – İtilaf Devletleri'yle savaşmış veya savaş ilan etmiş devletlerinde katılımıyla konferans başlamıştır. Konferansa 32 devlet katılmış ise de İngiltere ve Fransa, konferansın karar vericileridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Baytok, *Ön.ver.*

düzeninde kendi menfaatlerini en iyi şekilde gerçekleştirecek yolu arama endişesindeydiler.

Konferansın ana gündem maddelerinden biri de Osmanlı Devleti'nin geleceği idi. İngiltere Başbakanı Lloyd George, Sykes-Picot Antlaşması'ndan memnun değildi. Bir hata yapılarak Musul Fransa'ya bırakılmıştı. Bu hata, antlaşmada iki önemli değişiklik yapılarak düzeltilebilirdi. Birincisi Musul'u İngiliz bölgesinde tutmak, ikincisi de, Filistin'in sınır ve statüsünü yeniden tesbit etmektir. Fransız Başbakanı Clemenceau'nun, Paris Barış Konferansı'ndan önce Aralık 1918'de Londra'ya gelmesi bunu gerçekleştirmek için iyi bir fırsattı. Suriye, Kilikya, Maraş, Urfa ve Antep gibi Fransız isteklerine karşı İngilizler de Musul ve Filistin'deki değişik statüyü ileri sürdüler. Her iki tarafta takastan memnundu. Fransızlar ayrıca Musul petrollerinden hisse alacaklar ve bir boru hattı ile petrol İskenderun körfezine nakl edilecekti. Clemenceau, Paris'e döndükten sonra 15 Şubat 1919 tarihli muhtıra ile bu değişikliği kabul etti.³⁴⁵ Fransa'nın Musul'u İngiltere'ye bırakması temelde üç nedene dayanıyordu: Birincisi, Musul petrollerinden hisse alacaktı; ikincisi, İngiltere Fransa'yı Paris Barış Konferansı'nda gizli antlaşmalar çerçevesinde destekleyecekti; üçüncüsü ise Ortadoğu'da uygulanması düşünülen "Manda" sistemi ile Fransa, Suriye, Şam, Halep ve İskenderun'u alacaktı.³⁴⁶

Bazı Kürtler daha Paris Barış Konferansı başlamadan önce Wilson ilkelerine güvenerek bağımsız veya büyük bir devletin –İngiliz- mandasında bir Kürdistan kurulması hayaline kapıldılar. Bu amaçla Molla Said, Mustafa Paşa, Emir Bedirhanzâde Emin Ali'den oluşan Osmanlı Ayan Meclisi üyesi, Şeyh Abdülkadir'in başkanlığında Kürt komiteleri, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği siyasi memurlarından Andrew Ryan'ı ziyaret ederek Ermenistan'a söz verilen bölgelerde Kürtler'in çoğunlukta olduklarını belirterek Doğu Anadolu Vilayetleri ile buraya sınır Rusya, Irak ve İran'a ait topraklar üzerinde bağımsız bir Kürdistan kurulması gereğinden bahsettiler

s.9; Armaoğlu, *Ön.ver.*, s.145; Ergün Aybars, (1984), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (İzmir Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları), s.120; Budak, *Ön.ver.*, s. 39; Uçarol, *Ön.ver.*, s. 412

³⁴⁵ Armaoğlu, *Ön.ver.*, s.146-148; Ayhan, *Ön.ver.*, s. 31-32

³⁴⁶ Kürkcüoğlu, *Ön.ver.*, s. 46-47; Uçarol, *Ön.ver.*, s. 413-414; Sina Akşin, (1998), *İstanbul Hükümetleri ve İstanbul*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları), c.I, s.166

ve Avrupa'ya temsilci göndermek için izin istediler. Daha sonra bu komite, 2 Ocak 1919 tarihli bir muhtırayı, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a sundular. Calthorpe, onlara Paris Barış Konferansı kararlarını beklemeleri tavsiyesinde bulundu. İngilizler için önemli olan Ermeni çıkarları idi. Aksi halde Kürtler, Ermeni davasına kurban edildiklerini anlayarak Türk milli mücadele hareketine katılabiliyorlardı. Bu yüzden İngilizler, Kürtlere karşı samimiyetten uzak bir sempati gösteriyorlardı.³⁴⁷ Kürt Şerif Paşa, Ermeni ve Rum temsilcilerin yaptığı gibi, İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında yaptıkları gizli antlaşmalarda yer alan bazı hükümlere ve Wilson ilkelerine güvenerek Paris'e gelmişti.³⁴⁸ İngiltere ve Fransa, Afrika'daki Alman sömürgelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde de manda sisteminin kurulmasını kararlaştırmışlardı. Bunlar Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan ve Kürdistan idi. Dolayısıyla bu durum ilgili tarafları sevindirmişti.³⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin Stockholm eski büyükelçisi Kürt Şerif Paşa, Kürtler'in temsilcisi sıfatıyla 22 Mart 1919'da Paris Barış Konferansı'na "Kürtlerin iddialarına ilişkin" bir muhtıra sundu. Bu muhtıradaki Şerif Paşa, Kafkas sınırında Ziven'in kuzeyinden batıya, Erzurum, Erzincan, Kemah, Arapgir, Besni ve Divicik'e, güneyde Harran, Erbil, Kerkük, Süleymaniye hattından İran'a kadar uzanan sınırlar içinde bağımsız veya hiç olmazsa muhtar bir Kürdistan'ın kurulmasını talep etmekteydi.³⁵⁰

Kürtler, bu talepleri karşılanmazsa İngiliz mandası altında kurulması düşünülen "Mezopotamya Devleti" sınırları içinde muhtar bir şekilde de yaşamaya razıydılar. Siyasi Kürtçüler, propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmak ve daha sistemli hale getirmek amacıyla Mayıs 1919'da İstanbul merkezli "Kürt Teali Cemiyeti"ni kurdular. Bütün bunlara rağmen Ermeni Devleti kurulma aşamasının bir türlü tamamlanamaması veya bu devletin mandaderliğini kimin üstleneceğinin belirsizliği, Kürtler'in İngiliz siyaseti yolunda istismar edilip oyalanmasına sebep olmuştur.

³⁴⁷ *Vakit*, 8 Mart 1920, s.1; *Vakit*, 9 Mart 1920, s.1; Budak, *Ön.ver.*, s. 40

³⁴⁸ *Vakit*, 8 Mart 1920, s.1

³⁴⁹ Budak, *Ön.ver.*, s. 40

³⁵⁰ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

3.2.6- Osmanlı Devleti'nin İngilizler'in Kürt Aşiretlerini Kazanma

Çabalarına Karşı Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin, aralarında çatışma ve rekabetin hiç eksik olmadığı Kürt aşiretlerine yönelik politikalarının temel hedefi, yerel nüfus üzerinde etkili ve söz sahibi olan aşiret liderleri ve tarikat şeyhlerini elde edip, Musul Vilayeti'nde İngilizler'in lehine oluşan dengeleri bozmaktır. İngiliz siyasi temsilcileri, Kürt aşiret liderlerine kâh fazlaca para vermek, kâh cebr ve şiddet göstermek suretiyle onları elde edip Osmanlı Devleti'nden ayırmaya çalışmakta idiler.³⁵¹ İngilizler'in bu faaliyetleri, bazı aşiretler üzerinde oldukça etkili oluyor ve heyecana kapılan bu aşiretler bölgede emniyet ve asayiş bozacak davranışlarda bulunuyorlardı.

Osmanlı Devleti, daha I.Dünya Savaşı sırasında bölgenin sosyal yapısını bozmamak, yabancı bir devletin aşiretleri tahrik etmelerini önleyip, aşiret liderleri üzerinde nüfuz kurup onların merkezi yönetime bağlılıklarının devamı için, çeşitli suçlardan dolayı haklarında gıyaben idam cezası verilen Barzan Şeyhi Abdüsselam ile Beşinkli Şeyhi Ahmet'in cezalarını tecil etmişti.³⁵² Vilayet dahilinde jandarmaya yardımcı olmak üzere aşiret mensuplarından bin beş yüz kişilik bir kuvvet oluşturulmuş ve bunların günlük iâşeleri vilayet bütçesinden karşılanmıştır.³⁵³ Osmanlı Devleti, İngilizler'in telkin ve kışkırtması neticesinde, bölgede bozulan sosyal yapıyı dengeleyip kendi lehine çevirebilmek için Van ve Bitlis yaylalarında göçebe olarak yaşayan Kürt aşiretleri, Musul Vilayeti'ndeki boş arazilere zorunlu iskana tâbi tutmuştur.³⁵⁴

Bir oldu bitti ile kaybedilen Musul Vilayeti'ni tekrar almak isteyen Osmanlı Devleti, Kürt aşiretleri arasında yoğun bir propaganda çalışması başlattı. Bu çalışmanın ana motifi, yüzyıllardan beri Türklerle Kürtleri birarada tutan İslam diniydi. Teşkilât-ı Mahsûsa üyeleri, İngilizler tarafından bağımsız bir Kürdistan'ın iyice dal budak salmasının önüne geçmek için, Kürt aşiret liderlerine İngilizlerin asıl amacının İslam birliğini parçalamak olduğu nasihatlerini vererek, onları İslam şemsiyesi altında

³⁵¹ *BOA MV.*, Dos.Nr 216, Göm.Nr 39,Blg.Nr: 1

³⁵² *BOA MV.*, Dos.Nr 189, Göm.Nr 17,Blg.Nr: 1; *BOA MV.*, Dos.Nr: 198, Göm.Nr:73 ,Blg.Nr:1

³⁵³ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr 79-A, Göm.Nr 82, Blg.Nr: 1

³⁵⁴ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr 87, Göm.Nr 214, Blg.Nr: 1

birleştirmek için el altından çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti, İstanbul'da yaşayan Kürt ileri gelenleriyle de temasta bulunmak üzere Haydarîzâde İbrahim Efendi, Abuk Ahmet ve Harbiye Nazırı Avni Paşalardan mürekkep bir komisyon teşkil etmişti. İngilizler'in provakasyonuna kapılan Kürt aşiretlerini yeniden kazanmak ve henüz kaybedilmemiş olanların da devlete olan bağlılıklarının devamını sağlamak için başlatılan faaliyetleri Van Valisi Haydar Bey, Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey ve Cizre Kaymakamı Sultan Maslat tarafından yürütülmekteydi.³⁵⁵ Van Valisi Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta: "Musul'un Zaho, Dohuk, İmadiye Kürt aşâirinin öteden beri şahsıma merbutiyet-i fevkalâdeleri vardır. Vaziyet-i halimiz müsaid olursa bunlara her istediğimizi yaptırır arzu buyurulursa bunları İngilizler'in aleyhinde kıyam ettiririm. Zaho ve İmadiye'de zabıt ve askerleri var ise durdurabilirim. Böyle bir hareket İngiliz aleyhine kıyam eden Arap aşâirine de daha ziyade cüret verebilir." diye yazmaktaydı.³⁵⁶ Zaten Kürdistan'ın kurulmasıyla Kerkük, Kifri ve Erbil gibi şehirlerin yerleşik ve eğitilmiş halkı ile birlikte Süleymaniye sancağı, Revanduz, Akra ve Zibar bölgelerindeki Kürt aşiretleri yeni idareden hiçte memnun değildiler.³⁵⁷ Musul'la Erbil arasında Şeyh Rakib efendi liderliğindeki Sürücü aşireti ile Revanduz'un kuzeybatısındaki Şeyh Ahmet liderliğindeki Barzan aşireti, Osmanlı Devleti'ne sadık kalmışlardı. I.Dünya Savaşı öncesinde bir çok kez hükümete karşı isyan eden Barzan aşireti ile Sürücü aşiretinin arası açıldı. Bu iki aşireti barıştırmak önemli bir meseleydi. Yine İmadiye'nin güneydoğusundaki Faris Ağa liderliğindeki Zibar aşireti, bağlılıklarını açıkça devam ettirmişlerdir.³⁵⁸ Dahiliye Nezareti, Kürt aşiretlerine tavsiye ve tembihlerde bulunması için Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey'i görevlendirdi. Faik Ali Bey, bir ara İngilizler'den 1000 rub'iyye para aldığı söylenen Şırnak aşireti reisi Abdurrahman Ağa'dan gerektiğinde hizmetinden faydalanmak üzere münasebette bulunulmasını ve kendisine münasip bir rütbe ile taltif edilmesini Dahiliye Nezareti'ne teklif etmişti.³⁵⁹

Osmanlı Hükümeti, Kürt aşiretleri üzerindeki nüfuzun istikrarlı bir şekilde devam etmesi için uygun görülen aşiretlere dağılmak üzere Harbiye Nezareti ve Musul

³⁵⁵ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 57/2, Göm.Nr: 43, Blg.Nr: 9; Gökbilgin, *Ön.ver.*, s.134-135

³⁵⁶ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Göm.Nr: 25, Blg.Nr: 12

³⁵⁷ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr: 90, Göm.Nr: 57, Blg.Nr: 1

³⁵⁸ T.C.Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Ön.ver.*, s.271

³⁵⁹ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

Vilayeti tahsisât-ı mestûreden para gönderilmiştir. Savaş ve olağanüstü şartlar dolayısıyla gerek hazinede gerekse Harbiye Nezareti'nin tahsisât-ı mestûresinde para kalmaması yüzünden durum Meclis-i Vükelâ'ya bildirilmiştir.³⁶⁰ Meclis-i Vükelâ, devletin mali durumunun müsait bulunmadığını söyleyip, jandarma kadrolarının ihtiyaca göre genişletilerek, o bölgedeki jandarmaların eksikliklerinin karşılanması hususunda bütçeye son defa ödenek ilave edileceğini bildirmişti. Hükümet, bir yandan Kürt aşiretleri devlete ısındıracak tedbirleri alırken diğer taraftan da İngilizler'in teşebbüslerine engel olmak amacıyla, icap eden aşiret reislerine madalya ve ünvan tevcihinde bulunuyordu. Aynı zamanda şöhretiyle tanınan, sözü geçen muteber kimselerden nasihatçıları Kürt aşiretlerine gönderilerek onlara İngiliz politikaları anlatılıp devlete sadık kalmaları istenecekti.³⁶¹ Meclis-i Vükelâ, diğer taraftan da savaş yıllarında Konya ve Ankara Vilayetler'ine yerleştirilmiş olan Kürt aşiretlerin memleketlerine iade edilmesini ve bunların aşiret üyeleri olduğu için seferberlikten fazla kalan hayvan ve çadırların Harbiye Nezareti'nce kendilerine verilmesini talep etmiştir.³⁶²

Osmanlı Devleti, bölgedeki yeni kurulan Kürt Devleti ile İngilizler'in varlığını tehdit etmek için askeri tedbirleri de almaktan geri durmamıştır. İngilizler adına casusluk yaptıkları mahkeme kararıyla tesbit edilen tüccar Aziz, biraderi Selim ve Mardinli Kamil bin Abdülmesih idam edilmişlerdir.³⁶³ Teşkilât-ı Mahsûsa üyeleri, Kürt aşiretlere dağıttıkları mektuplarda, Süleymaniye merkezli kurulan Kürt Devleti'ne karşı ayaklandıkları takdirde kendilerine silah ve cephane verecekleri vaadinde bulunmuşlardır. 6 ncı Ordu'ya bağlı 13 üncü Kolordu Komutanı Cevad Paşa, Habur vadisindeki Çu-yüz aşiretine lojistik, silah ve cephane yardımında bulunmuştur. Şeyh Müslîh Beşir liderliğindeki Çu-yüz aşireti, bölgeyi Osmanlı Devleti adına işgal etmiştir.³⁶⁴

³⁶⁰ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409; *BOA MV.*, Dos.Nr: 216, Göm.Nr: 39, Blg.Nr: 1

³⁶¹ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409; *BOA MV.*, Dos.Nr: 216, Göm.Nr: 39, Blg.Nr: 2

³⁶² *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

³⁶³ *BOA MV.*, Dos.Nr: 239, Göm.Nr: 50, Blg.Nr: 1

³⁶⁴ *BOA MV.*, Dos.Nr: 217, Göm.Nr: 198, Blg.Nr: 1

Bölgedeki Türk görevliler, Kürt aşiretleri arasındaki anlaşmazlıkları körükleyerek, bu rekabetten istifade etmeye çalışmışlardır. Gafuri aşireti Hama Ağa'ya karşı Hüveyzi aşireti reisi Abdullah Ağa'yı desteklemiştir.³⁶⁵ Bölgede istihdam edilecek olan büyük ve küçük bütün memurların işinin ehli, liyakat sahibi ve tecrübeli kişilerden seçilmesine büyük bir önem verilmiştir. Bu siyasi ve askeri memurlar, Kürt aşiretlerini, Türk Hükümetine bağlamak için eşit muamele yapacaklardı. Bölge halkının dini inançları taassup derecesinde kuvvetli olduğundan, subay ve erler dini esaslara bağlı kalacaklar ve gerektiği zaman halkı aydınlatacaklar; vazife sırasında ve dışında halka iyi muamele yapılacaktır; halkın ve özellikle aşiret liderlerinin düşüncelerine itibar edeceklerdi. Halkla yapılan görüşmelerde İngilizler'in İslam birliğini parçalamak ve bu suretle memleketi işgal etmek amacını güttükleri anlatılacaktı.³⁶⁶

Teşkilât-ı Mahsûsa görevlileri, Kürt aşiretlerinin İngiliz provakasyon ve oyuna gelmesini engellemek arzusuyla dağıttıkları dini içerikli ve cihada davet eden broşürlerle aşiretler arasında dini ve milli duyguları uyandırmaya çalışmışlardır.³⁶⁷ İngiliz siyasi subaylarının aralarında Kürt aşiretlere yönelik ortak bir politika belirleyememeleri Anadolu ile Musul arasındaki coğrafi yakınlık Türk görevlilerinin işlerini kolaylaştırıyordu. Teşkilât-ı Mahsûsa görevlileri Musul Vilayeti'nin çeşitli bölgelerine daha çok da kuzey sınırına dağılıp, Kürt aşiretleri ile ilişki kurup onlarla anlaşma ve yardımlaşmanın çarelerini aradılar. Kezâ bir çok aşiret Kürt fanatizminin ağır basması konfederal yapıda kurulan devlette büyüklük derecelerine göre görev alacak olmalarının hevesi, İngiliz siyasi subaylarının bol keseden vaadlerine ve anti-Türkçülük propagandalarına kanıp daha çok İngilizlerle işbirliği içerisinde olmuşlardır.

3.2.7- İngiltere İle Şeyh Mahmud Arasındaki İhtilâf

İngiltere, 1918 yılının sonunda Musul Vilayeti'nde Kürt aşiretlerin yaşadığı dağlık bölgelere olabildiğince doğrudan müdahaleden kaçınıp onlara daha fazla taahhüde bulunmadan, Şeyh Mahmud'un başkanlığında feodal sisteme göre planlanan, parçalı bir Kürt Devleti kurmuşlardı. İngilizler'in kontrolünde, halk tarafından kabul

³⁶⁵ Al-Jumaily, *Ön.ver.*, s.83

³⁶⁶ T.C.Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Ön.ver.*, s.268

³⁶⁷ Al-Jumaily, *Ön.ver.*, s.84

edilen Şeyh Mahmud'a hükümdar ünvanı verilerek geçici bir idare kurulmuştu. Şeyh Mahmud'un otoritesini kabul eden her Kürt aşireti yeni yönetimin bir parçasıydı. Bu yönetim, İngiliz mandası altında tüm Irak'ı kapsayacak şekilde Kral Faysal'a kurdurtulması düşünülen Arap Devleti'ne, gevşek bir biçimde bağlanacaktı.

Şeyh Mahmud, Kürtler'in yaşadığı bölgelerde mutlak bir hakimiyet istiyordu. Güneybatı İran ile Musul Vilayeti'nde bütün Kürtler'in yaşadığı toprakların birleştirilerek kendisini verilmesini talep ettiği gibi ileride de Anadolu'da bulunan tüm Kürtler'in bu sınıra dahil edileceği arzusundaydı.³⁶⁸ Şeyh Mahmud, İngilizler için bir sorun oluşturacağını göstermede çok gecikmedi. Konumunu borçlu olduğu İngiltere'nin çizdiği sınırları aşıp kendisini tüm Kürt halkının hükümdarı gibi görmeye başladı. İngiltere tarafından kendisine siyasi danışman olarak atanan Noel'in tavsiyelerine uymayarak bölgedeki İngiliz politikalarını tehlikeye sokacak davranışlarda bulunuyordu. Şeyh Mahmud, Süleymaniye'yle yetinmemesi, iktidarını Musul Vilayeti'nde tüm Kürt aşiretlerin yerleştiği diğer bölgelere ve Erbil'e yaymak istemesi yüzünden İngiltere ile karşı karşıya geldi.³⁶⁹ Zaten Kürdistan Devleti kurulduktan sonra Şeyh Mahmud'un liderliği, Süleymaniye ile Kerkük livasına bitişik birkaç bölge ile sınırlı olduğu açıkça ortaya çıkmıştı.³⁷⁰

Şeyh Mahmud, İngiltere tarafından kendisine verilen yetki ve ayrıcalıkları fazlasıyla kullanarak potansiyel bir tehlike haline geldi. İngiltere ile Şeyh Mahmud arasındaki karşılıklı ilişkiler başından beri bir güvensizlik bir şüphe ve bir tedirginlik üzerine kurulmuştu. Şeyh, iktidarını ve otoritesini İngiltere'nin sağladığı mali ve siyasi destekte değil, aşiretler üzerinde oluşturduğu Kürt fanatizminden doğan moral gücünden kaynaklandığına inanıyordu. Ama sahip olduğu moral gücünün temelinde, İngilizler'in ona sağladığı silah, mühimmat ve aylık 10 bin rub'iyye tutarındaki ödenek vardı.³⁷¹ A.Wilson, Kürt aşiretleri üzerinde İngiltere'nin etkisinin zayıflayacağı endişesiyle Kürtler'in kendi mahkemelerinde yargılanmasına karşı çıkıyordu. Bu durum

³⁶⁸ Lazarev, *Ön.ver.*, s.36

³⁶⁹ Edmonds, *Ön.ver.*, s. 53

³⁷⁰ *Aynı*, s.54-55

³⁷¹ Kaymaz, *Ön.ver.*, s. 104

politik havayı yavaş yavaş germeye başlamıştı. İngiltere, Şeyh Mahmud'un daha fazla palazlanıp güçlenmesini önlemek amacıyla hareket alanını daraltmaya çalışmıştır. Şubat 1919'da Kerkük ve Kifri, Şeyh Mahmud'un Kürdistan'ından ayrılarak doğrudan Bağdat'a bağlandı. Bunları Köysancak, Revanduz ve Halepçe gibi diğer merkezler izledi.³⁷² Bütün bunların yanında, ileride kurulması düşünülen bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin Musul Vilayeti'nin Kürt topraklarından ve çok sayıda Kürt'ün yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden pay alacağı söylentileri Kürt aşiretlerini dolayısıyla Şeyh Mahmud'la İngiltere arasındaki gerginliği büsbütün artırmıştır. Ayrıca İngiltere, I.Dünya Savaşı sırasında Ruslar'la işbirliği yaptıkları gerekçesiyle, Osmanlı Hükümeti'nin baskısı sonrası Günaybatı İran'dan ve Hakkari'den kaçan Asuriler, Bağdat'ın kuzeyindeki Bakuba kampı ile Musul şehrinin kuzey batısına yerleştirmişti.³⁷³ İran, Irak ve Türkiye arasına yerleştirilerek, bölgede istenmeyen her hangi bir özgürlük hareketini ortadan kaldırmak için tetikte tutulmuşlardır. Yeni Levi kuvvetlerinin içindeki Kürt gönüllüleriyle Asuriler'in yer değiştirmesi sonucu İngilizler'le Kürtler arasındaki güvensizlik su yüzüne çıkmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi sonrası fiilen bitmiş ve Musul Vilayeti İngilizler'in kontrolüne girmiş olsa da, Kürt aşiretlerin yaşadığı bölgeleri etkileme gücüne sahipti. Teşkilât-ı Mahsûsa üyeleri, İslam dininin kurallarına sıkı sıkıya bağlı bazı Kürt aşiretleri arasında anti-İngiliz ve anti-Hıristiyanlık propagandaları yaparak İngilizlerle Kürt aşiretleri arasındaki tedirginliği iyice artırmıştır.³⁷⁴ Şeyh Mahmud, İngiliz siyasi subaylarının Kürt aşiretleri üzerinde propaganda yaparken otoritesinin sınırlarının genişleyeceği arzusuyla İngilizler'e yardımcı olmuştu. Bu durum bazı aşiretlerin İngilizler'in safına kaymasına sebep olduğu gibi bazıları arasında da İngiliz antipatisi oluşmuştu. Bu aşiretler ikili oynayarak İngilizlerle Şeyh Mahmud'un birbirlerine düşmanca tavırlar sergilemesine sebep olmuştu. Kerkük, Kifri gibi bazı yerleşim bölgelerindeki aşiretler, Şeyh Mahmud'un hükümdarlığını reddedip, doğrudan bir İngiliz yönetimi talep etmişlerdi.³⁷⁵ Hayat tarzı, dünya görüşü ve eğitimi ile tipik bir

³⁷² *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Ocak 1922, s.1; Kaymaz, *Ön.ver.*, s. 105

³⁷³ Lazarev, *Ön.ver.*, s. 42

³⁷⁴ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343774

³⁷⁵ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343775

aşiret lideri olan Şeyh Mahmud, feodal liderlere özgü davranış sergilemekten de geri durmamıştır. Kendi akraba ve aşiret üyelerini kayırıp onları önemli görevlere getirerek “aşiret yönetimi” mantığını aşamamıştır. İktidar hırsı, merhametsizliği ve yeteneksizliği yüzünden Kürt aşiretlerini bir mecraya kanalize edememiştir. Aşiretler arasındaki çok seslilik ve hükümete vergi borcu olan Kürt aşiretleri Şeyh Mahmud’la İngiltere arasında bir tercihe mecbur kalmışlardır. Şeyh Mahmud, aşiretlerin kendisinden uzaklaşıp desteğini ve güvenini yitirmeye başlayınca otoritesini yeniden kurmak için, Kürt aşiretlerini, İngilizler’e karşı kıskırtıp isyan ettirmek istemiştir. Böylece 1919 yılının ilkbaharında İngiltere ile Şeyh Mahmud arasındaki ihtilaf iyice artmış ve çatışma kaçınılmaz hale gelmişti.

3.2.8- Şeyh Mahmud’un İngilizlere Karşı İsyanı ve Tasfiyesi

Kürt aşiret liderleri ve şeyhleri gerek Osmanlı yönetiminde gerekse İngiliz yönetimine geçtikten sonra bağımsız bir Kürdistan Devleti’nin kurucusu, yöneticisi ve organizatörleri idi. Kürt halkı, hiç tereddüt etmeden bu lider ve şeyhleri izleyip onlara tâbi oluyorlardı. Osmanlı Devleti’nin, Musul Vilayeti’nden çekilmesinden sonra ve İngilizler’in bölgede yeterince güçlenmediği bu kısa sürede Kürt aşiret liderleri ve şeyhleri aktif bir politika izleyip iktidar boşluğunu doldurmuşlardır. Şeyh Mahmud ve yandaşı bazı Kürt aşiretleri, bağımsız bir Kürdistan’ın politik mevkiîlerinin ve saygınlıklarının büyümesine yardımcı olacağını bildiklerinden; Kürt milliyetçiliğinin desteğini arkalarına alıp, İngilizler’in bölgedeki nüfuzunu kırmak amacıyla Şeyh Mahmud’un önderliğinde ayaklanmışlardı.

22 Mayıs 1919’da İran’da Oramar ve Mirvan bölgelerinde Şeyh Mahmud’un dostu Kürt aşiret lideri Şeyh Ahmet’in 500 kişilik bir grupla Süleymaniye’ye gelmekte olduğunu haber alan İngilizler, bu gurubun yolunu kesmek için Süleymaniye’nin dışında tedbirler almışlardı. Dört, beş saat devam eden küçük çaplı bir muharebede İngiliz birlikleri mağlup olmuştur.³⁷⁶ Bunun üzerine Şeyh Mahmud, İran’daki yandaşları ile aralarında Hemavend ve Caf aşiretlerinin bulunduğu bazı Kürt aşiretleriyle birlikte 23 Mayıs 1919 şafak vakti Süleymaniye’ye bir saldırı düzenledi. Bu

³⁷⁶ BOA DH.KMS., Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 17

saldırı da yarı- eğitimli toplama Levi birlikleri yok oldular. Şeyh Mahmud birkaç saat içinde şehri kontrol etti. Yeşil zemin üzerindeki kırmızı hilâlin yer aldığı Kürt bayrağını eski Alman konsoloshanesinde bulunan İngiliz siyasi bürosuna çektiler.³⁷⁷ Hazineye el koyup, İngiliz siyasi subay muavini Yüzbaşı L.Bond ve diğer İngiliz askerlerini tutuklayıp hapishaneye attılar. Şeyh, 26 Mayıs'ta Halepçe'yi de alarak Süleymaniye ve çevresini tamamen kontrol etti.³⁷⁸

İngiltere, Şeyh Mahmud'un bu beklenmedik saldırısı karşısında hemen harekete geçip; Kerkük'te bulunan İngiliz garnizonunu Şeyh Mahmud'un üzerine sevk etmiştir. 28 Mayıs 1919'da Kürtler'in savaş kabiliyetini hafife alan İngiliz komutan, kendisine verilen emirleri de yerine getirmeyip, bir miktar süvari ve üzerlerinde makineli tüfenlerin monte edilmiş olduğu Ford marka kamyonların bulunduğu 600 kişilik kuvvetle Kerkük'ten Süleymaniye'ye gelmiştir. İngiliz birliğinin Süleymaniye'ye üç saat mesafeye kadar geldiklerini haber alan Şeyh Mahmud, biraderi Şeyh Abdülkadir ile karşılırlarına çıkmıştır. Aralarında iki üç saat devam eden muharebede İngiliz birliği mağlup olup, bir kısmı yaralı bir kısmı da esir olarak ele geçirilmiştir. Ertesi gün, Şeyh Mahmud ve kardeşi Şeyh Abdülkadir yandaşları Kürt aşiretleriyle birlikte ilerleyerek Süleymaniye'ye 40 km uzaklıktaki Derbend boğazında takviyeye gelen 500 kişilik bir İngiliz birliğini de üç saat zarfında dağıtmıştır. Şeyh Mahmud, bu çarpışmalarda İngilizler'in 4 adet zırhlı aracını, 19 adet Ford marka kamyonlarını kullanılamaz hale getirmişlerdi. Ayrıca bir çok erzak arabası, silah, cephane ve otomobilde zapt edilmişti. O gün akşama kadar İngilizler top ve uçak ile çevreyi bombardımana tabi tutmuşlarsa da iseler bir netice alamamışlardı. Şeyh Mahmud, bu başarılarından sonra Bağdat'la tüm ilişkilerini kestiğini açıklayıp bağımsızlığını ilan etti. Başta Cabbari aşireti reisi İsmail olmak üzere Süleymaniye'ye çevresinde tereddüd geçiren pek çok Kürt aşireti, Şeyh Mahmud'a iltihak etti. Hatta İran'daki Kürt aşiretleri, hükümetlerine karşı isyan edip, Şeyh Mahmud'a katılmak istediklerini ilan ettiler.³⁷⁹ İngiliz yönetimi, Şeyh Mahmud'u sınırlamak için aldığı önlemlerin böylesine sert bir tepki doğuracağını beklemiyordu. İsyanın hemen bastırılması gerekiyordu yoksa: "bekle-gör tavrını benimseyen Kürt

³⁷⁷ *BOA BEO.*, Hariciye Gelen, Dos.Nr: 341140

³⁷⁸ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 9

³⁷⁹ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 17

aşiretler Şeyh'e katılacaklardı; hareketin önce Musul Vilayeti'ne daha sonra da İran ve Anadolu'ya sıçrama tehlikesi vardı; genel bir halk desteğine sahip olmayan ve başlangıç aşamasındaki hareket büyümeden sınırlı bir askeri operasyonla bastırılabilirdi; Süleymaniye, Bağdat, Musul ve İran Kürtleri arasında stratejik konumuyla hemen kontrol edilmesi gerekiyordu; bütün bunlar genel bölge siyaseti açısından çok önemliydi.³⁸⁰ Şeyh Mahmud'un işleri başlangıçta iyi gitti. İktidarını Kerkük'e kadar yaydı. İran-Irak sınırındaki ve İran'daki Kürt aşiretler onun tarafına geçtiler. Tanınmış Kürt önderlerinden Seyyid Taha ve İran Kürdistan'ının etkili lideri Simko ile iyi ilişkiler kuruldu. Bu birkaç zaferin yanlıları sadece Musul'da değil tüm Mezopotamya'da kendini hissettirdi.

İngiltere'nin durumu düzeltebilmek için geniş çaplı askeri bir operasyon yapması gerekiyordu. Bu operasyonun görevi, Musul'da bulunan 18.Tümen Komutanı Tuğgeneral Sir Theodore Frezer'e verildi.³⁸¹ İngiliz birliği 16 Haziran 1919'da Süleymaniye civarındaki Bazıyan geçidine vardı. Geçidin kuzey ve güney kısmı Şeyh Mahmud'un adamları tarafından kontrol edilmekteydi: İngilizlerin asker sayısının çokluğu ve ateş gücü karşısında pek fazla dayanamayan Şeyh Mahmud, 17 Haziran 1919 tarihindeki bu savaşta mağlup oldu. İngilizler'in 12 uçak, top ve makineli tüfenkle saldırıları sırasında Şeyh Mahmud, ayak bileğinden yaralanmış ve kaçarken de yakalanmıştı.³⁸²

İngilizler, Süleymaniye'ye tekrar girerek Şeyh Mahmud'un 300 köyünü tahrip ederek yağmalamışlardır. Bu çatışma sırasında İngilizlerden 2 bin beş yüz asker ölmüş ayrıca 15 otomobil, 400 tüfenk, 12 mitralyöz, 500 katır ve eşek ile 37 yük gümüş pâre Şeyh Mahmud'un adamlarının eline geçmiştir. Şeyh Mahmud ise bu muharebede 6 bin adamını kaybetmiştir.³⁸³ Şeyh Mahmud bu çarpışmadan önce yanında yer alan Caf, Pişdar ve Talabani gibi bazı Kürt aşiretleri, savaş sırasında Şeyhi yalnız bırakarak İngilizlerle işbirliği yapmışlardır. Şeyh Mahmud, Bağdat'a götürülüp yargılandı ve idam

³⁸⁰ *BOA BEO.*, Dahiliye Gelen, Dos.Nr: 341140; Kaymaz, *Ön.ver.*, s.105; *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 80-81-82

³⁸¹ Edmonds, *Ön.ver.*, s.52-53

³⁸² *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 80-81

³⁸³ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 78/1-78/2-79

cezasına çarptırıldı. İdam cezasının yer alabileceği istenmeyen durumlar dikkate alınarak cezası on yıl sürgüne çevrilip, Hindistan'a yollandı.³⁸⁴

İngiliz birlikleri altı ay kadar Süleymaniye'de kaldıktan sonra Kerkük'e geri çekildiler. Süleymaniye ve çevresinin idaresi doğrudan Binbaşı Soane tarafından yürütüldü. İngiliz hava kuvvetleri, Şeyh Mahmud'a destek veren Kürt köylerini bombalayarak cezalandırdı. Şeyh Mahmud, 1922 yılına kadar Hindistan'da tutuklu kalmıştır. Ne zaman ki Musul Vilayeti'nde Kürt aşiretleri arasında alternatif olmuş o zaman İngilizler onu serbest bırakarak, bölgesel çıkarları için kullanmaktan geri kalmamıştır. Şeyh Mahmud olayı ve Kürt aşiretlerinin tutumu, Kürtlere kendi kendini yönetme imkanını vermediğini, self-determinasyon ilkesinin uygulanamayacağını göstermiştir. Aşiret yönetim prensibi, kimliğini bir türlü aşamayan bu halkı bir şahsın etrafında ve bir coğrafyada toplayamayacağı bir kez daha gözler önüne serilip ispatlanmış oluyordu.

3.2.9- İngiltere'nin Seyyid Taha ve Simko Alternatifi

İngiltere Musul Vilayeti'ndeki nüfuzunun temellenmesi ve devamı için Şeyh Mahmud'a rakip olarak Seyyid Taha Efendi ile onun hısmı ve arkadaşı İran Kürtlerinden Şıkak aşireti reisi İsmail Ağa Simko'yla sürekli dirsek temasında bulunmuştur. İngilizler Şeyh Mahmud, Seyyid Taha ve Simko'yu, bazen üçünü birlikte bazen birini, bazen de zayıf olanı kuvvetliye karşı desteklemekten hiçbir zaman çekinmemişlerdir. Özellikle aralarındaki rekabetten, çekişmeden ve liderlik egosunun tatminden azami derecede istifade etmişlerdir.

Seyyid Taha Efendi, Musul Vilayeti İngiltere'nin kontrolü altına girmeden evvel 1 Şubat 1918'de Osmanlı hükümetine başvurarak maiyetindekileriyle birlikte iskân edilebileceği uygun bir arazi talebinde bulunmuştur.³⁸⁵ Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Musul Valiliği'ne çektiği telgrafta: "Siyasi mülteci haline düşen ve etrafında önemli bir şahsiyet olarak tanınan Seyyid Taha ve yanındakilerinin, Akra kazasının 20 köyüne

³⁸⁴ Kaymaz, *Ön.ver.*, s.106

³⁸⁵ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr: 83, Kls.Nr: 20, Blg.Nr: 1

iskân edilip; çiftçilik için gerekli alet, edevat ve hayvanatın verilerek; Taha Efendinin hükümete bağlılığının devamı için gerekli tedbirlerin alınmasını....” istemiştir.³⁸⁶ Van Valisi Haydar Bey, Seyyid Taha’ya bir miktar para, silah, cephane, eşek ve katır verip; onun Osmanlı Devleti’ne sadakatinin devamını sağlayarak İngilizler’in kucağına düşmesine engel olmaya çalışmıştır.³⁸⁷ Bütün bunlara rağmen Seyyid Taha, bir yandan Osmanlı Devleti’yle bir yandan İngiltere’yle bir yandan da Şeyh Mahmud ve diğer Kürt aşiretleriyle el altından görüşmelerini devam ettirmiştir.

17 Aralık 1918’de Şeyh Mahmud’un hükümdar ünvanıyla kurduğu bağımsız Kürdistan Devleti’nde, Revanduz bölgesinin idaresi Seyyid Taha’ya verilmişti.³⁸⁸ İngilizler’le Şeyh Mahmud arasındaki sıkıntı su yüzüne çıkınca, İngiltere, Seyyid Taha’yı hemen devreye sokmuştur. İngiliz siyasi subaylar, Mayıs ve Haziran 1919’daki Şeyh Mahmud isyanlarının bastırılması sırasında Seyyid Taha’yı kullanmak istemişler de pek başarılı olamamışlardır. O sıralarda Seyyid Taha’nın Osmanlı Devleti’nin mi, yoksa İngiltere’nin mi müttefiki olduğu tam da belirgin değildir. Ancak 1919 yılı Mayıs ayından itibaren Seyyid Taha’nın İngilizler’le ikili görüşmelerde bulunduğu çok açıktır. Seyyid Taha, İngiliz siyasi subayı Arnold Wilson’un davetine icabet edip Bağdat’a giderken Erbil’de Küçük Monla’nın evinde Erbil ve civarındaki Kürt aşiret liderleriyle görüşüp onlara: “İngiltere’nin bağımsız bir Kürdistan ve külliyetli para vaadinde bulunduğunu” söylemiştir. Erbil ağaları ise: gayr-ı müslim bir devletin teklifinin kabul edilmesinin İslam arasına nifak saçılacağını söyleyerek Seyyid Taha’yla işbirliğine yanaşmamışlardır. Bilhassa Erbil, Revanduz ve Şemdinân Kürt aşiretleri ve ulemâları, Seyyid Taha’yı kınayıp ondan nefret etmeye başlamışlardır.³⁸⁹ Bağdat’ta Wilson’la görüşen Taha, ondan İngiltere’nin himayesinde, İran ve Irak Kürtlerini içine alan birleşik bir Kürdistan’ın kurulmasını istemiştir. Wilson, kesin bir dille birleşik Kürdistan Devleti’ne “İran Kürdistan”ının katılmasını reddetmiştir. Buna rağmen İngiltere’nin onayı olmadan gizlice, İran Kürdistan’ını birleştirmek için Simko’yla görüşmelere devam edecektir. İngilizler bu görüşmeler sırasında Taha’ya beylik vaad

³⁸⁶ *BOA DH.ŞFR.*, Dos.Nr: 84, Kls.Nr: 148, Blg.Nr: 1

³⁸⁷ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 98

³⁸⁸ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 52/1

³⁸⁹ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25: Blg.Nr: 63-64

etmiş bunun yanında top, mitralyöz, iki bin mavzer ve para yardımında bulunacaklarını söylemişlerdir.³⁹⁰ Seyyid Taha İngilizler'le: "genel affın ilanı, ülkede her hangi bir yöneticinin olmaması ve ülkenin özerk mülklere bölünmesi, Hıristiyan halkların (Ermeni, Asurî, Nasturî) kendi ülkelerine iadesi ve İngilizlerin maddi yardımı" karşılığında işbirliği yapmayı kabul etmiştir.³⁹¹ Şeyh Mahmud'un isyanı sırasında Taha'nın yardımına ihtiyacı olan İngiltere, bu şartları kabul ettiğini açıklamıştır. Bu görüşmeden sonra Taha'ya Neri, Revanduz, Şemdinân hükümdarlığı verilmişti. Taha'nın iktidarının daha sonra Musul şehrinin güneyi ile vilayetin kuzey yönünde Çölemerik, Oramar ve Gevar istikametinde gelişmesine izin verilmiştir. Taha, İngilizler'den 26 bin rub'iyye maaş ve bir miktar tüfenk ve cephane almıştır.³⁹² Bağdat'tan Revanduz'a döndükten sonra hemen icraata başlamıştır. İlk önce Kürdistan Şeyhülislam'ı ilan edilen Şer'iyye Başkatibi Cemal Efendi ve Seyfeti Nahiye Müdür Vekili Bey'le, gece gizlice İmadiye'nin Rikan Nahiyesi'nde görüşüp, Kürt aşiretleri para ve şiddetle elde etmeye çalışmışlardır.³⁹³ Seyyid Taha, Oramar ve Rostki aşiretlerinin İngiliz tabiyetini gösterir mazbataları imzalamalarını istemişse de bu aşiretler bu talebi reddetmişlerdir.³⁹⁴ Taha ve kardeşi Şeyh Müslîh 11-12 Haziran 1919'da İngiliz siyasi subayı, bir telgraf memuru ve Arap jandarmasını Şemdinân'da misafir ederek görüşmelerde bulunmuşlardır. Şeyh Müslîh, açıktan Osmanlı Devleti'ne itaat gösterse de İngilizler'le işbirliği içerisindeydi. İngilizler, Şeyh Müslîh'i o sırada Osmanlı Devleti'nin elinde olan Şemdinân Kaymakamlığına atamak istemişlerdir.³⁹⁵ İngilizler'in Revanduz siyasi subayı, Seyyid Taha ve kardeşi Şeyh Müslîh, Şemdinân'a gelerek burasının İngiliz himayesine verildiğini ve bütün memur ve jandarmanın Hasankale'ye gitmesi gerektiğini söylemişlerdir.³⁹⁶ İngilizler, Şemdinân'ın boşaltılması talepleri reddedilince, emrivaki ve silah zoruyla Seyyid Taha ve adamlarına Şemdinân'ı işgal ettirmek istemişlerde başarılı olamamışlardır.³⁹⁷ Seyyid Taha, İngiliz siyasi subaylarının ondan beklentilerini tam olarak yerine getirememiş Şeyh Mahmud,

³⁹⁰ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 45

³⁹¹ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 35

³⁹² *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 6

³⁹³ *BOA BEO.*, Hariciye Giden, Dos.Nr: 343409

³⁹⁴ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 45

³⁹⁵ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 6

³⁹⁶ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 54

³⁹⁷ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 61

sınırları ihlâl etmiştir. Bütün Kürt aşiretlerin yaşadığı toprakları birleştirme planları, iktidarının sınırını Musul Vilayeti'nin kuzey ve güneyine doğru genişletmeye çalışması, Osmanlı Devleti'yle görüşmeleri, Nasturilerle işbirliği içerisinde bulunması, Simko vasıtasıyla İran'ın iç işlerine karışmaya başlaması gibi sebeplerden dolayı Seyyid Taha'nın, deneme süresi sona ermiştir.

İsmail Ağa Simko'nun gerek Türkler'le, gerekse İngilizler'le olan ilişkileri, Musul Vilayeti'ndeki Kürdistan Devleti çerçevesinde ve gelişen olaylarla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Simko, İran Hükümeti'yle birlikte Ermenistan üzerine saldırmak üzere kendisinden silah, cephane, mitralyöz ve süvarilerin talimi için subay talep ediyor, ayrıca Türk tarafına geçmek için kendilerine yer gösterilmesini istiyordu.³⁹⁸ Hatta Simko, Haydar Bey'in gönderdiği adamları büyük bir memnuniyetle karşıladıktan sonra onları attan indirip eve kadar adamlarına el üzerinde taşıttırmıştır.³⁹⁹ Yine Haydar Bey, bölgenin tanınmış ulemâlarından birini, Simko'nun nezdine göndermiştir. Simko bu görüşmede: "Devlet-i Âli Osmaniye'ye sadık kalacağına namusu ve şerefi üzerine yemin etmiştir."⁴⁰⁰

Bütün bunlara rağmen Simko, muhtelif tesirlere açık bir insandı. Kimden yardım görse ona meyl edecek konumdaydı. Kezâ Rumiye'ye gelen İngiliz konsolosu namı verilen Hint Müslümanlarından bir binbaşıyla da görüşmelerde bulunmaktan kaçınmamıştır. İngilizler'in bu siyasi subayı, Simko'yu kandırmak için Osmanlı Devleti'nin sulhü kabul etmediğini, yakında Enver Paşa'nın Azerbaycan'ı aldıktan sonra Hoy ve Dilman'ı zapt edeceğini söyleyip onu mevki endişesine düşürüp, İngilizler'le işbirliğine zorlamıştır.⁴⁰¹ Zaho, Revanduz, Akra'daki İngiliz siyasi subayları komitacılar gibi çalışıp İran ve Musul Vilayeti sınırındaki Kürt aşiretlerle, Simko'yu elde etmeye çalışmışlardır. Aşiretleri tahrik edecek mektuplar gönderip Simko'ya Rumiye ve Cezire arasında beylik önermişlerdir. Ayrıca ona kılıç, mavzer, top, makineli tüfenk ve hayvanat yardımında bulunacaklarının teminatını

³⁹⁸ Van Valisi Haydar'ın Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgraf: *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 98

³⁹⁹ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 47

⁴⁰⁰ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 33

⁴⁰¹ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 48

hayvanat yardımında bulunacaklarının teminatını veriyorlardı.⁴⁰² Zaten Simko'nun tüm amacı Seyyid Taha Efendi ile birlikte hareket edip durumunu kuvvetlendirdikten sonra doğuya doğru (İran) genişlemek niyetindeydi. İngiltere, İran, Türkiye ve Irak sınırındaki Kürt aşiretleri dolayısıyla Simko'yu Anadolu sınırına saldırıp, Osmanlı Hükümeti'ni zor duruma düşürmenin planları içerisindeydi.⁴⁰³ Bölgedeki tüm gelişmeler Van Valisi Haydar Bey tarafından sistemli bir şekilde Dahiliye Nezareti'ne rapor ediliyordu. Haydar Bey, durumun nezaketine göre hareket edip bölgedeki dengeleri Osmanlı Devleti lehine çevirmeye uğraşıyordu. İngiliz siyasi subayların beyannamelerini, mektuplarını, tahrirnamelerini bazen telgrafla bazen postayla başkente iletliyordu.⁴⁰⁴

Ekim 1919'da Simko, ansızın ve habersiz olarak Erbil'in on sekiz kilometre kuzeyindeki Derâ'ya gelişiyle birlikte olayların akışı yeni bir yön kazandı. Simko Ağa, Güneybatı İran'da isyanı sonucunda Rumiye'den Dilman hattı ve havalisi ile Cezire'ye kadar olan toprak parçasını İran'dan koparmıştı.⁴⁰⁵ Ancak batıdan Osmanlı kuvvetlerinin doğudan İran Hükümeti'nin sıkıştırması karşısında birden çökmüştü. Bu esnada tüm silah ve cephaneci ile birlikte karısı ve en küçük oğlunu da kaybetti. Yardım almak için "siyasi mülteci" olarak Musul Vilayeti'ne gelmişse de İngilizler Erbil'e girmesine izin vermemiştir. Simko, kardeşi Ahmed, iki üç yakın akrabası ve yaklaşık yirmi adamıyla birlikte 6 Kasım 1919'da Erbil'in Gerdi Köyü'nde İngilizler'in bölgedeki siyasi subayı Edmonds'la görüşmüştür.⁴⁰⁶ Simko bu görüşmede İngilizler'in kendisine arka çıkıp Kürt özgürlük davasını başarıya taşıyacaklarına inanıyordu. Oysa İngiltere, İran hükümetiyle ilişkileri bozmamak için Simko'nun taleplerini sıcak karşılamamıştır. Simko, eski dostu Seyyid Taha'da gereken ilgiyi göremeyince hem İngiltere'ye hem de diğer Kürt aşiretleriyle işbirliğine gidilemedi. Simko'nun varlığı, sadece Kürt milliyetçilik heyecanının yaktığı ateşi körüklemek olmuştur.

Şeyh Mahmud, Seyyid Taha ve Simko Ağa'dan istediği neticeyi alamayan İngiltere, çareyi bölgede yıllardan beri görev yapan deneyimli siyasi subaylarının

⁴⁰² *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 59

⁴⁰³ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 66

⁴⁰⁴ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 46

⁴⁰⁵ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 2

⁴⁰⁶ Edmonds, *Ön.ver.*, s. 403-405

önerisi doğrultusunda, Musul Vilayeti'nde Kürt aşiretlerin yerleştiği bölgeleri başkenti Bağdat olan Irak hükümetine dahil etmekte bulmuştur. Çünkü burası İngiliz hükümeti tarafından kesin bir şekilde kontrol edilmekteydi. Halbuki İngiltere, Musul Vilayeti'ndeki aşiret kompozisyonu yüzünden bu alanı ne doğrudan ne de dolaylı bir şekilde yönetme becerisini sergileyememiştir. İngiltere, Kürt aşiretleriyle ilgili planlarını tekrar gözden geçirip 1922 yılına ertelemek zorunda kalmıştır.

3.2.10-Kürt Aşiretlerin Osmanlı Yönetimini Tekrar İstemeleri

İngiliz kuvvetleri, Musul Vilayeti'ni işgal ettikleri zaman buradaki Kürt aşiretlere ve halka, kendilerini büyük bir kurtarıcı ve bağımsız bir Kürdistan Devleti'nin destekleyicisi ve koruyucusu olarak takdim ettiler. İngiltere bu propogandaların neticesinde büyük bir muhalefetle karşılaşmadığı gibi Kürt aşiretlerinden beklemediği bir rağbet görmüştür. Artık Kürt aşiretleri, I.Dünya Savaşı'nın bitip, İngiltere'nin kendilerine vaadettiği istiklâli bekliyorlardı. Ancak İngiltere'nin, Kürt topraklarında bir Ermeni Devleti kurma niyeti, Nasturiler'le ve Asuriler'le işbirliği içerisinde olmaları; Türkiye, İran ve Irak'ta yaşayan bütün Kürt coğrafyasını kapsayan büyük Kürdistan Devleti'ne karşı çıkıp sadece lokal manada Musul Vilayeti'yle yetinmesi ile Şeyh Mahmud, Seyyid Taha ve Simko'nun başarısız Kürt Devleti girişimleri yüzünden Kürt aşiretlerinin sabırları iyice taşmıştı. 1919 yılının ikinci yarısından itibaren protestocu Kürt aşiretleri, Musul Vilayeti'nde İngiltere'ye isyan ederek büyük bir dalgalanma başlatmışlardır. Bazı Kürt aşiretleri, kısa sürelerle olsa İngiltere'ye hizmette bulunmuş olsa dahi bu isyanlara destek vermişlerdir.

İngiliz siyasi subayı Leachman, Musul ve Bağdat ulemâ ve eşrafını toplayıp onlara İngiltere'ye tabî olduklarını gösterir mazbataları mühürletmek istemişse de bunu kabul ettirememiştir.⁴⁰⁷ Kürtler'in liderliğine soyunan Şeyh Mahmud, Seyyid Taha ve Simko'nun İngilizlerle, Nasturilerle görüşmeleri yüzyıllardan beri hilafete ve saltanata manevi bağlılığı olan Kürt aşiretlerin tepkisini çekiyordu. Onlar bu yüzden Kürt liderlere ve İngilizlere destek vermeyip açıkça Osmanlı Devleti'nin safında yer almışlardır. Hatta Oramar ve Deyr aşiretlerinin reisleri Sino Ağa ile Rasim Bey, Van'a

⁴⁰⁷ BOA DH.KMS., Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 13

gelerek Osmanlı Devleti'ne te'yid-i sadakatlerini göstermişlerdir.⁴⁰⁸ Bölgede Osmanlı yönetimine taraftar olan aşiretler, Osmanlı Devleti'ne başvurup maddi ve manevi yardım talebinde bulunmuşlardır.

Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesinden istifade etmesine vesile olacak maddi yardımlardan oldukça uzak durmaya çalışmıştır. Çünkü kâfi miktarda silah ve cephane sahibi olacak aşiretler bölgede bir karışıklık çıkarmaları durumunda İngilizler işgallerini Anadolu'ya doğru kaydırabilirlerdi. Bunun yerine aşiret liderlerinin taltif edilip onlara ünvanlar dağıtılmasını ve bölgede zühd ve takvada meşhur olmuş kişiler vasıtasıyla devlete bağlılıklarının devamı sağlanmıştı.⁴⁰⁹ Şemdinân'a gitmiş olan Hakkari Jandarma Tabur Komutanı, Kürt aşiretlerini İngiliz propagandasından ve Seyyid Taha'nın korkusundan kurtarabilmek için yeterince para ve askerini buraya sevk edilmesini Harbiye Nezareti'ne teklif etmişti.⁴¹⁰ Osmanlı Devleti, mali durumunun pek fazla müsaide olmaması, ulaşım yetersizliği, Kürt aşiretlerine olan güven bunalımı ve bölgenin İngiliz işgali altında bulunması gibi sebeplerden fiili bir yardımdan kaçınarak, aşiretleri ümitvar edecek manevi önlemler almak zorunda kalmıştır.

İngiltere'nin dünkü müttefikleri Kürt aşiretleri, aralarındaki menfaat ilişkisi kaybolduğunda bugünün düşmanı olarak karşısına çıkmıştır. Asıl büyük isyan 1919 yılının sonbaharında Akra'da çıkmıştır. Halka kötü muamele ettiği için görevden alınan Musul'un İngiliz siyasi subayı Leachman'ın yerine tayin olunan Albay J.H.Bill, Barzan Şeyhi Ahmed'le görüştüktan sonra yardımcısı Yüzbaşı K.R.Scott, tercümanı ve 59 kişiden oluşan muhafızlarıyla birlikte Barzan'ın İbir-i Kiram Köyü civarında katledilmişlerdir.⁴¹¹ Bu olay bölgedeki isyan dalgalanmasının fitilini çekmiştir. Barzan, Zibar, Sürücü ve Soran aşiretleri, İngilizlere isyan ederek, Osmanlı hükümetine hizmet etmek istediklerini Şemdinân Kaymakamlığı'na bildirmişlerdir.⁴¹² Ağlamaklı bir dille, ellerinde kâfi miktarda silah ve cephane olursa bu toprakları canları pahasına müdafaa

⁴⁰⁸ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 45-48

⁴⁰⁹ *BOA BEO.*, Hariciye Giden Dos.Nr: 343774

⁴¹⁰ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 66

⁴¹¹ *BOA BEO.*, Dahiliye Gelen Dos.Nr: 341140

⁴¹² *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 86

edeceklerini yazıp Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. 15 nci Kolordu Kumandan Vekili Kazım Karabekir, Harbiye Nezareti'ne çektiği telgrafta: "Musul havalisinde kıyamın günden güne arttığını, ayaklanan aşiretlerin kamu mallarını ve cephaneliği yağma ettiklerini; yine bu aşiretlerin kuzeydeki aşiretlere davetnameler göndererek büyük bir hazırlık içerisinde olduklarını ..." ⁴¹³ bildirmiştir.

Akra, Zibar, Revanduz, Erbil ve Sincan ahalişi de İngilizler'e isyan edip, onlara hizmette bulunan yerli Kürt aşiretleri temizleyerek yeni bir idare teşkil etmişlerdir. Bunun için kendilerini idare edecek memur ile silah ve cephane istemişlerdir. Zibar aşiretinin tazyiki sonucu, İngilizler Musul'un bazı kaza, nahiye ve köylerini tahliye etmişlerdir. ⁴¹⁴ Sincan ahalişi, Osmanlı Devleti'ne başvurup kendilerini himaye etmelerini ve halkı eğitmek için subay istediklerini bildirmişlerdir. ⁴¹⁵ Bu isyanlara karşı İngilizler, büyük bir askeri operasyona hazırlanmakla birlikte ilk önce yerleşim birimlerini uçaklarla bombalamışlardır. ⁴¹⁶

İngilizler'in İmadiye'nin Pamrini köyüne saldırıp Şeyh Bahaddin Efendi ile biraderini gözaltına almaları üzerine Hacı Reşid ve İmadiye dahilindeki aşiretler birleşip İngilizler'e saldırmışlardır. Bu çarpışmada İmadiyeliler, İngilizler'den 400 askeri öldürüp, 2 top, 700 koyun ile bir miktar katır ele geçirmişlerdir. İmadiyeliler ise 30 kayıp vermiştir. Ayrıca İmadiye ahalişi Musul'a gelen General Harbord idaresindeki Ameriken heyetine, Osmanlı idaresini istediklerini iletmişlerdi. ⁴¹⁷ İngiliz baskısına tahammül edemeyen İmadiyeliler "Cemiyet-i Muhammediye" adına Osmanlı hükümetine bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta: "Osmanlı idaresi altında yaşamak istediklerini yazıp kendilerini idare edecek kaymakam istemişlerdir. Bu olmazsa asker veya hiç olmazsa jandarma gönderilmesini aksi takdirde Çölemerik (Hakkari) sınırına göç edeceklerini" Van Valisi Haydar Bey'e bildirmişlerdir. ⁴¹⁸ Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nin hükümlerini dikkate alarak bu tür olaylara

⁴¹³ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 92

⁴¹⁴ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 57/2, Kls.Nr: 43, Blg.Nr: 1/1

⁴¹⁵ *BOA BEO.*, Dahiliye Gelen Dos.Nr: 341140

⁴¹⁶ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 85

⁴¹⁷ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 53/3, Kls.Nr: 65, Blg.Nr: 3

⁴¹⁸ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 50/3, Kls.Nr: 25, Blg.Nr: 50/1

izin vermeyip, ahaliye rahat durmaları nasihatinde bulunmuştur. Hatta Sincar Yezidileri, idare-i Osmaniye'den başka bir idare kabul etmemek üzere civar ahaliyi isyana davet etmiştir.⁴¹⁹

İngilizler'den ümitlerini tümüyle kesen Kürt aşiretleri ve bölge ahali, Osmanlı Devleti'nden son derece memnun olduklarını tekrar Osmanlı yönetimini hasretle belediklerini bildiren mektupları ve telgrafları, Osmanlı Devleti'nin bölgede görev yapan askeri ve mülki memurlarına göndermişlerdir. Osmanlı hükümetine karşı önceden yaptıklarına pişman olduklarını bildirip hilafet sancağı altında yaşamak istediklerini mahçup ve suçlu bir dille ifade etmişlerdir. Osmanlı Devleti, bu müracaatları cevapsız bırakılmasının yaratacağı kırılmayı önlemek amacıyla, Musul Vilayeti ahali ve aşiretlerine yerine göre para, yerine göre silah ve cephaneye, yerine göre de idareci ve memur göndermiştir.⁴²⁰

---

⁴¹⁹ *BOA DH.KMS.*, Dos.Nr: 57/2, Kls.Nr: 43, Blg.Nr: 15

⁴²⁰ *BOA MV.*, Dos.Nr: 218, Kls.Nr: 46, Blg.Nr: 1

SONUÇ

Musul Vilayeti, modern ve evrensel medeniyetin temellendiği birbirinden farklı kültürlerin buluşma noktasıdır. Buraya hakim olan egemen güçler etnik doku, dinî inançlar, coğrafi şartlar, tarihi unsurlar ve iklim farklılığı nedeniyle ayrı zamanlarda değişik isimlerle nitelemişlerdir. Bu özelliklerden dolayı Musul Vilayeti, Irak'ın diğer Bağdat ve Basra Vilayetleri'nden ayrılır. Etnik fotoğraf oldukça karışık bir yapı arz eder. Siyasi manada teşkilatlanamamış, her etnik topluluğun alt kimliğinin mevcut olduğu heterojen bir halk kütlesi yaşamaktaydı. Türkler, Kürtler, Araplar ve gayr-ı Müslim azınlık yan yana ve iç içe yaşamaktaydı.

Hız. Ömer zamanında İslâm hakimiyetine giren Musul'a, Emeviler ve Abbasilerle başlayıp; Selçuklular döneminde devam edip; Atabeyliklere, Karakoyunlular ve Akkoyunlular devrinde doruğa ulaşan yoğun bir Türk göçü olmuştur. Hatta Türkler Anadolu'yu Türkleştirmeden evvel XI.yüzyılda Irak'ı Türkleştirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında başlayan Türk hakimiyeti, İngilizlerin Musul'u işgal ettikleri 15 Kasım 1918'e kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir.

1514 yılındaki Çaldıran Savaşı, Musul Vilayeti'nin Osmanlı hakimiyetine girmesinin önünü açmıştır. Yavuz Sultan Selim, Türkmen Emirleri ve Kürt aşiret liderleri arasında büyük bir saygınlığa ve itibara sahip olan İdris-i Bitlis'i görevlendirmiştir. İdris-i Bitlis'i, Kürt liderlere idare ettikleri toprakları "*Yurtluk ve Ocaklık*" vererek Osmanlı hakimiyetini tesis etmiştir. Bu durum, II. Mahmut'un Baban, Soran, Behdınan gibi Emirlerin şahsi, ailevi ve kabile nüfuzuna son verip merkezi bir yönetim kurmasına kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti, vilayetin sosyal yapısını, güvenlik kayıtlarını ve mali durumunu dikkate alarak zaman zaman idari değişikliklerde bulunmuştur. Musul, bazen müstakil bazen de Bağdat Vilayeti'ne bağlanmıştır. Son olarak Musul Vilayeti, Musul, Süleymaniye ve Kerkük adlı üç sancağa ayrılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar jeostratejik konum, Avrupa-Uzakdoğu ticaret güzergahında bulunması ve 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla da zaten varolan ticari canlılığı iyice artmıştır. Bu yüzyıldan itibaren günümüz modern toplum

yapısına ulaşmamızda sayısız katkıları olan petrolün keşfiyle Musul Vilayeti, büyük devletlerin kıyasıya mücadele ettikleri bir arenaya dönüşmüştür. II. Abdülhamid petrol çıkan arazileri şahsi mülkü haline getirip emperyalist devletlerinin planlarını geçici bir süre ertelemişse de İttihat ve Terakki Hükümeti, bu arazileri tekrar kamulaştırıp yabancı şirket ve şahısların petrol arama ve işletmesi önündeki engelleri kaldırmıştır. Artık Musul Vilayeti, petrol eksenli stratejik hesapların yapıldığı uluslararası bir cazibe merkezi haline gelmiştir.

İngiltere, I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hükümlerini hiçe sayarak biraz da zafer kazanmanın avantajlarını kullanarak 2 Kasım 1918 tarihinde Musul şehrini işgal etmiştir. Bölgede görev yapan 6 ncı Ordu Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın ve diğer Türk makamların tüm itirazlarına rağmen İngilizler geri çekilmemişlerdir. Ali İhsan Paşa, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ne dayanarak verdiği geri çekilme emrini yerine getirerek Musul'u İngilizler'e bırakarak ordusuyla birlikte Nusaybin'e çekilmiştir. Böylece İngilizler bir oldu bittiyle Musul Vilayeti'ni tamamen işgal etmişlerdir. İngiltere, Doğu ve Batı Türklerini birbirinden ayırmak, Osmanlı Devleti'nin Müslüman Araplar'la temasını önleyip bölgedeki tüm Müslüman halkların İslâm şemsiyesi altında toplanmasının önüne geçmek için tampon bir Kürt Devleti projesini hayata geçirmeye çalışmıştır. İngiltere, bu projeye Rusya ve İran'ın bölgesel bir güç haline gelmesini engellediği gibi Fransa, Almanya ve ABD'yi de petrol kaynaklarından uzak tutmayı tasarlıyordu. İngiltere bu amaçla Kürt aşiret liderlerini elde etmek için bölgede uzun yıllardan beri görev yapan siyasi subayları vasıtasıyla yoğun bir propaganda faaliyeti başlatmıştır. Bu subaylar kimi aşiretlere para vererek kimi aşiret liderlerine unvan dağıtarak kimine de şiddet kullanarak işbirliğine zorlamışlardır. Bu propagandalarında başarılı olan İngiltere, 17 Aralık 1918'de Süleymaniye'de Şeyh Mahmud'a konfederal yapıda bağımsız Kürt Devleti'ni kurdurmuşlardır. Her aşiret reisi gücüne ve etkinliğine göre bir yerleşim bölgesinin idaresi verilmiştir. Bağımsız bir devlet için gerekli olan para, asker, pul, bayrak vs. şekli unsurlar temin edilmiştir. Her aşiretin liderlerine aylık, belirli bir miktar maaş da bağlanmıştır.

Şeyh Mahmud, hamisinin kendisine çizdiği sınırları aşıp büyük Kürdistan hayaline kapılınca İngilizler'le ters düşmüştür. 22 Mayıs 1919'da beklenmedik bir anda İngiltere'ye isyan etmiş, başlangıçta birkaç defa başarılı olmuşsa da, 17 Haziran 1919'da mağlup olup, esir düşmüştür. Şeyh Mahmud devre dışı kalınca bu sefer İngiltere, Seyyid Taha Efendi ve İsmail Ağa Simko'yu sahneye çıkarmıştır. Hem İngilizler'in hem de bu iki Kürt liderin sözleriyle amaçları arasında büyük farklılıklar mevcuttu. Seyyid Taha ve Simko kendilerine çizilen sınırları kısa bir sürede aştıkları için bir güven bunalımı ve ihtilaf oluştu. Her iki Kürt liderinin de deneme süreleri bitince İngilizler tarafından devre dışı bırakılmışlardır.

Osmanlı Devleti, bu propagandalara ve kendi toprak bütünlüğünü zedeleyecek Kürt Devleti oluşumuna karşı aşiretler arasında daha çok hilafete ve saltanata bağlılığı ön planda tutmuştur. Çünkü Kürt aşiretlerine verilecek olan para, silah, cephane, top gibi maddi yardımlar neticesinde doğacak bir karışıklık ortamını bahane edip, Mondros Mütarekesi'nin 7 nci maddesi'nin sağladığı hakkını kullanacak olan İngiltere, Anadolu yönünde işgallerini genişletebileceği endişesiyle bundan uzak durulmuştur. Daha çok takva sahibi, aşiretlerin genel kabulünü görmüş olan saygın ve nüfuzlu kimseler vasıtasıyla aşiretler kontrol edilmeye çalışılmıştır. Neticede yaptıklarından pişman olan bir çok Kürt aşiret, tekrar Osmanlı yönetimini talep etmişler ancak iş isten geçmiştir.

İngiltere, bir aşiret liderinin başkanlığında bağımsız bir Kürdistan projesini rafa kaldırıp, Musul Vilayeti'ni İngiliz mandası altındaki Irak'a kazandırmaya çalışmıştır. Kürtler ise düşmana saldırıp onları yenecek durumda değillerdi. Zaten sosyal yapıları, aşiretler arası mücadele, bölgenin geri kalmışlığı ve ekonomik durum buna müsait değildi. Ayrıca Kürt aşiretleri sürükleyebilecek karizmatik bir liderden de yoksundular. Aşiret liderleri eğitimleri, dünya görüşleri itibariyle bir türlü aşiret kimliğini aşip kendi geleceklerini tayin edemiyorlardı. Kürt sorunu, İngiltere için ekonomik, askeri ve politik üstünlük sağlama mücadelesinde bir duraktı. Bugün bile İngiltere ve müttefikleri bu bölgedeki Kürtler üzerindeki oyunlarını sürdürmektedirler.

E K L E R

شماره نمره ۱۰۰۰

شماره قلم

تاریخ کتبی
قلمه و روزی

موضوع
و ان

شماره قلم

سید طه اخینده خانم کیستونده نزدیکی حاکمه گوننده انگیزلر نوزده دو قنداره سنده ایقاع
خدا ایله مفر برکتی ترتیبه کوننده کوننده کوننده واز اولور ویریلیر خبر مصلحتیکه کیمه پیراهن نوزده
تایید اولوب سید طه اخینده اولدیور قشیر ده ایله انگیزلر کوننده اننده حاکمه جاستیفه
قائید قنده و مرفوع اولوقندی جوتد تجرید و توفیق ایله لریک آ کوننده نوزده تحقیقانه ایبریم نوزده قلم

وای ویک

ایسم کیمه

جیر

قلم مقرر نوزده

ای حاکمه نوزده

Belge 1 : Seyyid Taha ile Ailesinin Simko Nezdine Gelip Görüştüğüne Dâir
Van Valisi Haydar'ın Bab-ı Âli Dahiliye Nezaretine Çektiği Şifreli Telgraf

BELGE 1' in TRANSKRİPTİ**Şifre telgranâme**

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Şifre Kalemi

Mahreci: Van

Tarîh-i keşîdesi: 31 mayıs sene (13) 35

Seyyid Taha Efendi'nin ailesi Simko'nun nezdine geldiği hâlde kendisinin İngilizler tarafından devletler arasında ikâ'-i fesâd eden muzır bir şahıs töhmetiyle Londra'ya gönderildiğine dâir evvelce verilen haber Musul'dan yeni gelen Sâ'î tarafından te'kid olunup Seyyid Taha Efendi'nin evvelâ çok şeyler va'ad eden İngilizlerin kendisini İngiltere hesâbına çalışmağa kandırdıkları ve muvaffak olmadıkları cihetle tecrîd ve tağrîb edildiği anlaşılıyor. Ta'mîk-i tahkîkât ediyorum, neticesini arz ederim.

Fi 28 Mayıs sene (13) 35

Vâli Vekili Haydar

جمهوری ولایتی

۳۰۰

خلاصه

مکتوبی قلمی
عدد
۶۴۱۴ هجری
۹۱۹ شمسی
لقی

راخلیه نغمه رت جلیله سنه

انقلیدارک سلیمانیه و
حوالیسنده که امورک
و حضانة خفیه

حوالیسنده

رولتاو افسم حضرتاری

انقلیدارک سلیمانیه و حوالیسنده کی امورک و صلاطی خفیه بعضه معلوق
های اولی شیخی قول اردوق نذالغنده آ نامه ۱۴ تاریخ ۱۳۱۳
نومرولو تذکره نکه بر صورتی نکلور - عالی نغمه - تینا هیلدی بیولور اولنده
لقاً تقسیم قلمی اولیابده امرد فرمانده حضرتاری اولونکره .

اضدوم بقیه

۱۱۰۰

مفتی صلیبیه
۱۰/۱۰/۱۳۱۳

(مفتی)

۱۳۱۳
ارغوم
۱۳۱۳
۱۳۱۳

قائم مقام
۶۸

Belge 2 : İngilizler'in Süleymaniye ve Havalisinde Yaptıkları Ahvâl ve Harekâtı Dâir Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne Çekilen Tezkire

BELGE 2'nin TRANSKRİPTİ

“Erzurum Vilâyeti

Mektûbi Kalemî

Aded

Umûmî: 6313

Husûsî: 91

Hülâsa: İngilizlerin Süleymaniye ve havâlisindeki ahvâl ve harekâtı hakkında.

Mahremânedir.

Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne

Devletlü efendim hazretleri,

İngilizlerin Süleymaniye ve havâlisindeki ahvâl ve harekâtı hakkında ba'zı mal'ûmâtı hâvi On Beşinci Kolordu Kumandanlığı'ndan alınan 12 Eylül sene (1) 335 tarihli ve 308/1110 numaralı tezkîrenin bir sûreti manzûr-ı âlî-nezâret-penâhileri buyurulmak üzere leffen takdîm kılındı.

Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men-lehül-emrindir.

Fi 18 Eylül sene (1) 335

Erzurum Vâlisi

Es-Seyyid Mehmed Reşid”

شيفره نشر افاد.

عربی

شيفره قلمی

عربی

وانه

۴۵
شيفره نشر افاد
شيفره قلمی

شيفره قلمی

شيفره قلمی

۱- اربيليه كهلده وانى مملكتى اذى بيزده كى مملكتى ويزور

۲- عجم مملكتى انكاز ده شفق در

۳- شيخ محمود كركوك سيلانيه ده سنه در انكازك اوزرته بونه ايلكده
درتونه من اقلينده دره زفا تور احمد ميايى مملكتى وركند

۴- ايل وانونه كورن ويايى ويزه عيسى بونه قطعياً انكاز ويزور
مهورى قالدير دقده صكه شيخ محمود و انكاز قرا ويزور

۵- انكاز كورن بخانه و مهورى، حاله كره ويزور

۶- بيلم انكاز نامور سيايىك دتونه اجايته بفاده كيركه اربيليه

كويك مملكت اونه اجماع ايدم اربيل انكازك كوشه ويزه بيلك
يازيك انكازى ويزه آماده اولدقده بخله دشمه وينك تكلفاتى قبله

ايله اسلام ايشه نفاه صابانى جا انكازك قبله ايمس اوزرته خيفا ايلدور
سيلم بونه عورده عجم اهالى و عيايى نغزى قانند

۷- شيخ محمود سيلم يى دعونه اجماع الى سوارى كوند رتور سيلم بارضا

نزدينه كوشه جيا كوتورمك نيشه ايدم بلكه بيليم مقصد اسلام ايشه نغزه
انكاز ايشه اجماع المقصد بوجها موهب شكند

BELGE 3/1'in TRANSKRİPTİ

“Şifre Telgrafnâme

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Şifre Kalemi

Mahreci: Van

Tarîh-i keşîdesi: 6 Ağustos sene (13) 35

Kaleme Vürûdu

Erbil'den gelen Vanlı Mustafa Efendi zîrdeki ma'lûmatı veriyor.

1. Umûm Musul halkı İngiliz'den müteneffirdir.
2. Şeyh Mahmud Kerkük'le Süleymaniye arasındadır. İngilizlerin üzerine sevk eyledikleri dörtyüz mızraklısından dört nefer kurtulmuş, mütebâkisi maktûl düşmüştür.
3. Erbil ve Altunköprü ve bi'l-hâssa Dizeyi aşîreti bu sene katiyyen a'şâr vermemişlerdir.
4. İngilizler Köysancak'a ve Ma'mûre'ye hâlâ girememişlerdir.
5. Seyyid Taha İngiliz me'mûr-ı siyâsîsinin davetine icâbetle Bağdat'a giderken Erbil'de Küçük Monla'nın evinde ictimâ' eden Erbil ağaları İngilizin kendisine verebilecek paranın a'zamîsini vermeğe âmâde olduklarından bahisle düşmen-i dîninin teklifâtını kabûl ile İslâm arasına nifâk saçmalamasını ricâ etmişlerse de kabûl etmemesi üzerine tahkîr edilmişlerdir. Seyyid Taha bundan avdetle umûm ahvâli ve aşâyirin nefretini kazanmıştır.
6. Şeyh Mahmud, Seyyid Taha'yı davet için altı süvârî göndermiştir. Seyyid Taha bi'r-rıza nezdine gelmezse cebren götürmeğe teşebbüs edecektir. Celbden maksadı İslâm arasına tefrika ikâ' etmemek için almaktır. Bu cidden mûcib-i şükrandır.

BELGE 3/2'nin TRANSKRİPTİ

7. İngiliz, bütün Erbil ve Revanduz aşâyir rü'esâsına ayda yüz yetmişer ma'âş रुपये vermektedir. Erbil ağaları ve rü'esâ-yı aşâyir İngilizin nezâret ve ma'âşlarını kabul etmiyor ve her teşebbüsüne mâni' olmaya çalışıyorlar. Evvelce de Erbil'de mevcûd olan Hacı Reşid ve Alî Paşa partileri şimdi müttefikdirler.
8. İngiliz, Erbil'de mevcûd oniki câmi'den onuna hastalık zuhûrunu men' vesilesiyle seddetmiştir. Maksâdı Müslümanların ikide birde ictimâ'sını ve suhûletle murâkabeleri te'min olunacaktır.
9. Erbil'den Van'a kadar bi'l-hâssa Erbil ve Revanduz ve Şemdinan aşâyir ulemâ ve sâdâtı, Seyyid Taha'nın hareketini tel'in ve Hükûmet-i Seniyye'nin muvaffakiyatına du'âhân olmuşlardır.
10. Şemdinan ka'im-i makamı fena halde hastadır. Kendisine Kangırı (Çankırı)'ya naki ile vekâleti Şeyh Muslih hakkında biraz daha tahkikat icrâsına lüzûm görülüyor. Yanına koyacak muktedir bir jandarma zâbiti arıyorum.

Fi 2 Ağustos sene (13) 35

Vâli Haydar

ایضاً رقم و تاریخ

اویدی شیخی فولاد در فرمانه انقضا ۱۰/۸/۱۰۰۰ و ۱۰۰۰ خلاصه
نزد روی تکرار صورت بند :

دکتوری قلم
عدد

شومی
شصوسی

لیق
سپاهیان در کلمه و شیخ محمود با تده سپاهیان یک سفولنه یعنی ۱۸ هزار اولی تا یازدهم بولسا ده آب
بر ضابطه ترک و بریده مسامحات بر وجه آتی و همه اولوز :

۱- قطعات عثمانیه سپاهیان منطفه شدن چطو که نصفه و شیخ ارغوانده استقلاتی امدون
اینسه و تشکیلات بایسه انگیزان کرکوده بولسا ن مؤوری شیخ محمود احوالده و
تشکیلاته ن خبردار اولده صدده سپاهیان کسره ک - خلوص ترک استقلاتی
تریک اینده بیک و صلح قوتلاندنه نمایت و حکایت بیکری تا بیه ایه جهنک
نسیفه مؤوم - دیمه و کورنجه بر منده صدده بیلداد هاکی و عوام منطفه فراتلاند
بولسا ن مؤوری طیاره اید سپاهیان کلمه و شیخ محمود اید کورنجه ترک سپاهیان بر حکم
سبکی بر مایه مؤوری بولسا و ایدیا نطفه عساکر بیک شریطه تشکیلاته
و مضمونه و طرف سلیطه ساخته و بخاوازانده بولسا بیه منقل طایفه منقل فراتلاند
سپاهیان بر مؤور کلمه که نصفه شرائط رعایت ایلدسه شیخ محمود عینه اختلافه بقیه
و شیخ محمود کر نفوذیه چاکس قدر و سکنک نفینه باندنسه سپاهیان انگیزان
بارخی چکمه قضا و ناچیره انگیزان مؤوری کوزلیان بر مسلوله شیخ محمود اید بر
حرفه بولسه و ۱۰ مایه ده انگیزان مؤور و عسکری عینه حرکت ایدیه کوزلی
ایرینه سپاهیان کی اسیری فورناریم اوزده کوزجه انگیزان قوتی ناسلوجده منطوبه
اینسه اوزموبس ، نزلوز ، سلاج ، حجاز ، ارزن کلین اولدره اقسام
اینسه بعده کرکوده طوغری اید بر یک جسم جمله کی انگیزان قوتی محاربه و منطوبه اینسه
بولسا ن صدده کرکون المرافنده کی محاربه کسب سندن اینسه انگیزان سمارا فورناریم

BELGE 4/1'in TRANSKRİPTİ

Erzurum Vilâyeti

Mektûbi Kalemî

Onbeşinci Kolordu Kumandanlığı'nın 12. 9 (13) 35 ve 308/1110 numaralı tezkîresi sûretidir. Süleymaniye'den gelen ve Şeyh Mahmûd yanında Süleymaniye'nin sükutuna ya'ni 18 Haziran sene (1) 335 târihine kadar bulunan esir bir zâbitimizin verdiği ma'lûmât ber-vech-i âti arz olunur.

1-Kıta'ât-ı Osmaniyye Süleymaniye mıntikasından çekildikten sonra Şeyh o havalide istiklâlini i'lan etmiş ve teşkilât yapmış, İngilizlerin Kerkük'de bulunan memurları Şeyh Mahmud'un ahvâlinden ve teşkilatından haberdâr olduktan sonra Süleymaniye'ye giderek – Hükûmetim sizin istiklâliyetinizi tebrik ettiğinin ve sulh konferansında tamâmiyet ve hâkimiyet-i mülkiyenizi te'mîn edeceğinin teblîğine me'mûrum- demiş ve görüşmüş bir müddet sonra Bağdad hâkimi ve Irak mıntikası kumandanı bulunan memûrları tayyare ile Süleymaniye'ye gelmiş ve Şeyh Mahmud ile görüşerek Süleymaniye'de bir hâkim-i siyâsi bir mâliye me'mûru bulunmak ve ebediyyen nakz-ı ahd etmemek şartlarıyla teşkilât ve tensikâtına ve hukuk ve şeref-i millilerine müdâhale ve tecâvüzatda bulunulamayacağı müstakil tanınacağı kararlaştırılmış. Süleymaniye'ye bu memûrlar geldikten sonra şerâ'ite ri'âyet edilmemiş, Şeyh Mahmud aleyhine ihtilâl çıkartmak ve Şeyh Mahmud'un kesr-i nüfûzuna çalışmak fikir ve mesleğinin ta'kibine başlanmış, Süleymaniye'de İngiliz bayrağı çekilmiş kaza ve nâhiyelere İngiliz me'mûrları gönderilmiş bu muamelelere Şeyh Mahmud tahammül edemeyerek hazırlıkda bulunmuş ve 26 Mayıs (sene) (1) 335'de İngiliz me'mur ve askerleri aleyhine hareket ederek bunları esir etmiş, Süleymaniye'deki esirleri kurtarmak üzere gönderilen İngiliz kuvvetini Nasluca'da mağlûb etmiş, otomobil, mitralyöz, silah, cebehâne, erzâk, külliyyetli olarak iğtinâm etmiş, ba'dehu Kerkük'e doğru ilerleyerek, cemm'hâldeki İngiliz kuvvetini muhâsara ve mağlub etmiş, bundan sonra Kerkük etrâfındaki muhârebe kesb-i şiddet etmiş. İngilizlerin mütemâdiyen kuvvetlerin

عزیز و محترم

صمیمانه

خلاصه

مکتوبی قلمی

عدد

نوی

نصوسی

آتش درجه ۱۶ چهارم و لویه در انور اول اجرائیه کردی ششمنی است و چهارمین
 بنام عسید مقاومتی در ۱۸ مرداد ۱۳۰۲ و شیخ محمود قوی نیز با چون ابراهیم
 هندوین و حکام اولی بنامه انقباضی است با بیانیه قرار بر ۲۰ شیخ محمود ۵۰۰
 باره کوی خرب و بنامه ابراهیم و شیخ محمود بنامه سلیمانیه و دیگر مسلمانان است با بیانیه
 بو حکام برادر شیخ محمود انقباضی در ۱۵ اردیبهشت ۱۳۰۲ قفقاز ۱۰۰ تن
 ۵۰۰ قطار و است ۱۷ بون کوه باره ۱۰۰۰ رویم انتقام اینست ۵۰۰ تنقات
 در درجه شیخ محمود و قدسند اول موصی در این بر فروری و استه بود و قعیلم
 بر فروری و لکها کیشتر. بخارک قوی معنوی الی استه بنامه عیانه و اگر ادویم
 هدایت عمایه بجز باید فریضه نام استه هدایت عمایه بود از زواید بود و انقباضی

منفذ است:

۱- شیخ محمود فریضه انقباضی سلیمانیه انقباضی در ۱۵ اردیبهشت ۱۳۰۲ لوی و بزرگ و دی

انقباضی قلمی ۱۳۰۲/۸/۲۵ تاریخچه همه است.

۲- از قوم - طبرستان و آنه و بزرگ همه است.

BELGE 4/2'nin TRANSKRİPTİ

artması ve yevmiye, 12 tayyare ile ve top ve mitralyözlerle icra ettikleri şiddetli ateşlere cebehânelerinin bitmesi hasebiyle mukâvemet ederek 18 Haziran sene (1) 335'de Şeyh Mahmud, kuvvetini tezyîd için İran hudûduna çekilmiş olduğundan İngilizlerle Süleymaniye'ye tekrar girerler. Şeyh Mahmud'un 300 pare köyünü tahrib ve yağma ederler ve Şeyh Mahmud isminde Süleymaniyeli diğer bir müslümanı şehid ederler. Bu muhârebelerde Şeyh Mahmud, İngilizlerden 150 otomobil, 4000 tüfenk, 12 mitralyöz, 500 katana ve ester, 37 gümüş pare, 40 ruble iğtinam etmiş ve 2500 telefât verdirmiş. Şeyh Mahmud vak'asından evvel Musul vilâyetine bir fıkraları varmış, bu vak'a ile bir fıkra daha getirmişler, aşâ'irin kuvve-i ma'neviyyesi iyi imiş. Bütün urbân ve ekrâd evvelce Hükümet-i Osmaniyye aleyhine yaptıklarına nâdim imiş. Hükümet-i Osmaniyye'yi çok arzu ediyor ve İngilizlerden müteneffir imişler.

2-Şeyh Mahmud, kuvvet aldıktan sonra Süleymaniye'yi İngilizlerden alarak Kerkük'e doğru ilerlediği istihbâr kılınmış, 25.8 (13)35 tarihinde arz edilmiştir.

3-Erzurum, Trabzon, Van vilâyetlerine arzedilmiştir.

۴۰

شماره ۴۰

۲۰

عربی
وانه

۱۴ - ۱۱ - ۲۰ شفق - لا عقود در مصلحت و عقود جاگم سینه بند اورا اهل اسراف
 قتل ایدر کین باری معلولان عهد اینستیم بود وضع انسانه معلولان جدیده موتوفه
 نظراً اهلای به علم سنده طوری انکدره حکومته بنده اولان مصلحت انکدره و ایسی
 بیانات بینه تعصیه اولان فطوره فانه دوراً بازارانه کلیه بازارانه سنجی احمد قصابه
 بعد اصلاحات عروسه ایدرک (مخاضه) عقود جاگم سینه بند و نه چانی وانی حقوق کینه
 عبادیه محافظه باب بازارانه بیکر کینه فریبی جودت قتل ایدرک در بوند اورا
 عتباری نوسانک اتفاقیه برقیم مقصدیم بایدین کلان سانه بازارانه سنجی
 مصلحت اهل احمد اخذ ایدر بازارانه و خصوصاً زیاده و شترانه جود عتباری روش اسراف
 جودیه حبیب سینه بند فاشمخلفه یا نوله متعدد مکتوبه کینه عتبار ایدرک بوند
 دبه اصلاح و حکومته عثمانیه بر خدمت اولیم و انکدرن اولان مصلحت مقصدیم
 بایدین والای کافی مقدار اصلاح و چنانچه اولی سهرجه طوری قدری مضره ایدرک
 و فقط اصلاحات آن و چنانچه لزیم بنیوه منقود بولمیش بیانه ایدرک بر مقدار جنیته
 کوندین سوزنی پسانه ایدر استقام ایدر کینه برای معلولان عهد اولان حکومته
 بوندن بوطیفه بند ترویجی با طبع مکه (کلان) بوجوه بنیوه جودت بر فقه بانکه
 بوجوه زمانه عی ندرده فوره لمانه اهلار قشوری و هم ایدرک حق موتوفه خبر

Belge 5: Musul Halkının Bölgedeki İngiliz Siyasi Subayların Öldürüp Osmanlı Yönetimini İstediklerine Dair Van Valisi Mithat'ın Bâb-1 Âli Dahiliye Nezareti'ne Çektiği Şifreli Telgraf

BELGE 5'in TRANSKRİPTİ

“Şifre Telgrafnâme

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Şifre Kalemi

Mahreci: Van

Tarih-i keşidesi: 29 Teşrin-i Sani sene (13) 35

Kaleme Vürûdu: 30 M (ezkur)

13.11. (13) 35 Şifreye lâhıkadır. Musul ve Akra hâkim-i siyâsilerinin ora ahâlisi tarafından katledildiğini berâ-yı ma'lûmat arz etmiş idim. Bu def'a alınan ma'lûmât-ı cedîde-i mevsûkaya nazaran ahâliye bed mu'amelesinden dolayı İngiltere Hükûmet(in)ce tebdil olunan Musul İngiliz Valisi Peyman'ın yerine ta'yîn olunan zât devren Barzan'a gelip Barzan şeyhi Ahmed Efendi ile bed'e'l-mülâkat avdet ederek refakatindeki Akra hâkimi-i siyâsîsi ve tercümânı ve elli dokuz kişiden ibâret muhafızlarıyla berâber Barzan'ın Birekberan karyesi civârında katledilmişlerdir. Bunun o civâr aşâyiri rü'esâsının ittifakıyla bir kıyâm maksadıyla da yapıldığı anlaşılmışdır. Barzan Şeyhi müma-ileyh Ahmet Efendi ile Barzan ve Zibar ve Şirvan civâr aşâyiri rüesası tarafından civâriyyet hasebiyle Şemdinan Ka'im-i Makamlığı'na yazılan müte'addid mektûblardan keyfiyyet hikâye edilerek bunların din-i İslâm ve Hükûmet-i Osmaniyye'ye bir hizmet emeğiyle ve İngilizleri oralardan çıkarmak maksadıyla yapıldığı ve ellerinde kâfi miktarda silâh ve cebehâne olsa senelerce topraklarını müdâfa'a edebilecekleri ve fakat silahlarının az ve cebehânelerinin büsbütün mefkûd bulunduğunu beyân ederek bir mîktar cebehâne gönderilmesini sûzişli bir lisan ile istihâm ediyorlar. Keyfiyyet berâ-yı ma'lûmat arz olunur. Hükûmetce bunların bu taleplerinin tervici bi't-tabî' mümkün değil ise de bu mürâca'atı büsbütün cevâbsız bırakmak bi'l-hâssa bu son zamanlarda Osmanlılardan fevka'l-ade izhâr-ı hoşnudî ve tahassür etdikleri hakkında mevsûk haberler alındığından idâre-i Osmâniyye'nin avdetini tehâlûkle bekleyen Musul ahâli ve aşâyiri üzerinde inkisârı mucib olacağından bu bâbda-nokta-i nazar-ı sâmilerinin emr ü iş'ârını istirham ederim.

Fi 22 Teşrin-i Sani sene (13) 35

Vali Midhat

BELGE 6'nın TRANSKRİPTİ

“Şifre Telgrafnâme

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Şifre Kalemi

Mahreci: Van

Tarih-i keşîdesi: 23 Temmuz sene (13) 35

Gayet müsta'celdir.

İmadiyeliler İngilizlerin tazyîkatına tahammül edemeyerek mem'mûr-ı siyasiyi ve mu'âvinini ve bir alay kumandanıyla dört nefer askerini kati ve eslihâ ve cebehâne anbarlarını zabt ve tevzî' mütebâki kuvvetlerini Duhok'a kadar tard ve ta'kîb etmiştir. Cem'iyet-i Muhammediyye nâmına Pervari Mal Müdürü Mehmed Salih Fi 17 Temmuz sene (13) 35 mektûbunda bu vak'ayi iblâğ ve İmâdiyelilerin livâ-yı Osmâni altında yaşamak istediklerinden ka'im-i makam ve mümkün olamadığı takdirde asker veya hiç olmazsa bir tek nefer jandarma gönderilmesini ricâ Devlet-i Aliyye'ce hareketleri tasvîb edilmezse, Çölemerik hudûduna naki edeceklerini beyân ediyor. Devlet-i Aliyye'nin böyle vakayi'a rızâsı olmayacağını bildireceğim ve rahat durmalarını nasihât edeceğim.

Fi 23 Temmuz sene (13) 35

Vân Vâlisi

Haydar

(Derkenâr)

Kat'iyyen câ'iz değildir. Böyle bir harelt-i mucnûnânenin devâmından tevellüd edecek vehâmet-i azîme izâhdan müstağnidir. Tedâbir-i müessire ve acile ittihazıyla behemehâl sûret-i kat'iyyede men'i zımında cevâb ve Sadâret-i Uzmâ'ya arz-ı ma'lûmat

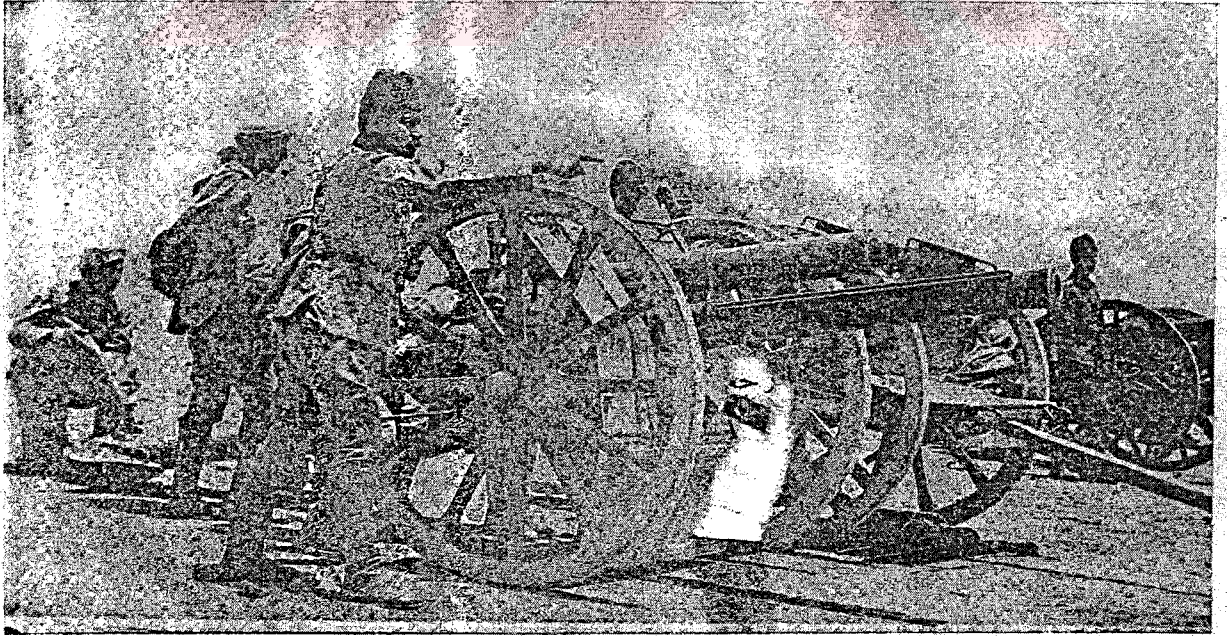
Gâyet müsta'celdir”

عراق حرب جبهه منده : بر آلايك بلوكلى آرجى ضد كنده آتسره آچاركن

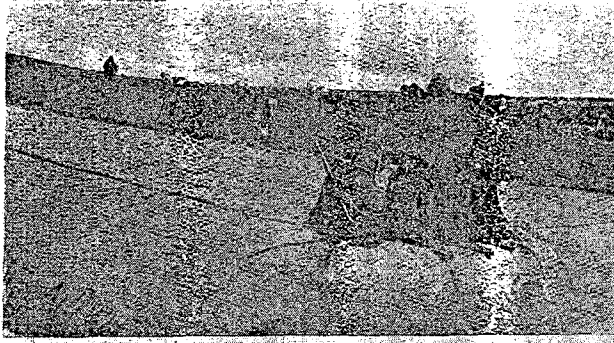
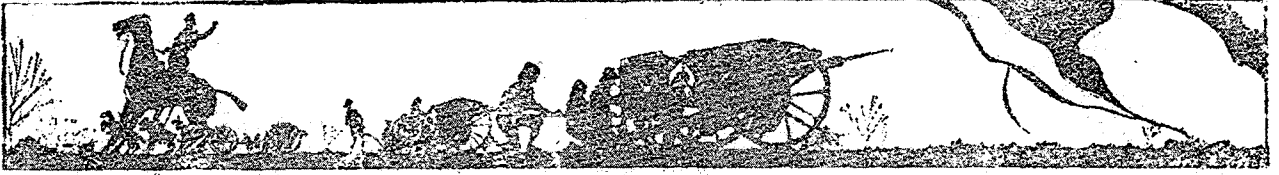
Fotoğraf 1 : Irak Harb Cephesinde : Bir Alayın Bölükleri Avcı Hattında Ateş Açarken.

عراقده انگلیزلردنه ضبط وکندیله قارشى استعمال ایتدیلمز سریع آتشی طویلردنه

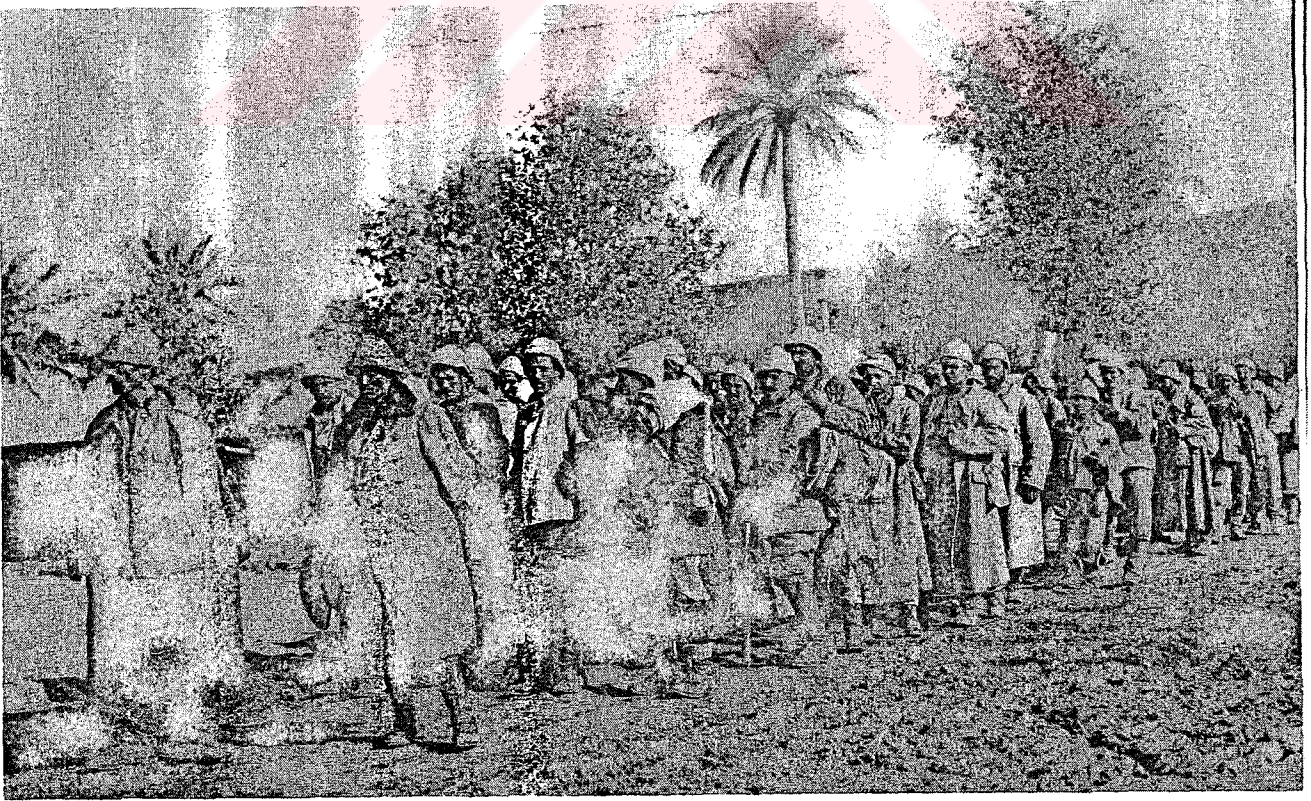
Fotoğraf 2 : Irak'ta İngilizlerden Zabt ve Kendilerine Karşı İstimal Ettiğimiz Seri Ateşli Toplardan.

عراق حرب جهر سنده : دجله نهرنده «كركك» لاله سوقيات

Fotoğraf 3 : Irak Harb Cephesinde : Dicle Nehrinde “Kelek” lerle Sevkiyat.

Fotoğraf 4 : 1917’de Osmanlı Ordusu Bağdat’tan Çekilirken.

Fotoğraf 5 : Şeyh Mahmud BERZENCİ

Fotoğraf 6 : Şeyh Mahmud BERZENCİ

Fotoğraf 7 : Seyyid Taha Efendi

KAYNAKÇA

A- BELGELER

I- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âli Evrak Odası

Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Dahiliye Müdüriyeti

Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Asayiş Kalemî

Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

Dahiliye Nezâreti Siyâsi Kısım

Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî

Dahiliye Nezâreti Mahaliyye ve Vilayet Müdürlüğü Kalemî

Dahiliye Nezâreti Muhâberat-ı Umûmiye İdaresi Evrakı

Meclis-i Vükela Mazbataları

Şûrâ-yı Devlet Evrakı Hülâsa Kayıt Defteri

II- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşivi

Kıbrıs Hariciye Konsoloslugu

B- ESERLER

Akın, İlhan. (1989), **Türk Devrimi Tarihi**. İstanbul: Beta Yayınları

Akşin, Sina. (1998), **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt I-II. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları

Albayrak, Kadir. (1997), **Keldanîler ve Nasturîler**. Ankara: Vadi Yayınları

Al-Jumaily, Qassam. (1999), **Irak-Kemalizm Hareketi**. Yayıma Hazırlayan: İzzet Toprak. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları

Armaoğlu, Fahir. (1994), **20.Y.Y.Siyasi Tarihi (1914-1980)**. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. (1998), **Misâk-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu**. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları

Atatürk, Kemal. (2000), **Nutuk 1919-1927**. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları

Ayhan, Aydın. (1995), **Musul Meselesi**. İstanbul: Turan Kültür Vakfı

- Ayışığı, Metin. (1997), **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Babanzade, İsmail Hakkı. (2002), **Beyrut'tan Kuveyt'e Irak Mektupları**. İstanbul: Büke Yayınları
- Bayath, Nilüfer. (1999), **XVI.Yüzyılda Musul Eyâleti**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Baytok, Taner. (1970), **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**. Ankara: Başnur Matbası
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1951), **Türk İnkılap Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1973), **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Bilsel, M.Cemil. (1998), **Lozan**. Cilt:I-II. İstanbul: Sosyal Yayınları
- Bruinessen, Martin Van. (2002), **Kürdistan Üzerine Yazılar**. Çevirenler: Nevzat Kırac, Bülent Peker, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu, Levent Kafadar. İstanbul: İletişim Yayınları
- Bruinessen, Martin Van. (2002), **Kürtlük, Türklük, Alevilik**. Çeviren: Hakan Yurdakul. İstanbul: İletişim Yayınları
- Bruinessen, Martin Van. (2003), **Ağa, Şeyh, Devlet**. Çeviren: Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları
- Budak, Mustafa. (2002), **İdealden Gerçeğe Misâk-ı Milliden Lozan'a Dış Politika**. İstanbul: Küre Yayınları
- Can, Bilmez Bülent. (2000), **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Canatan, Yaşar. (1996), **Türk-İrak Münâsebetleri**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Cem, M. (1991), **Belgelerinden, Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı**. İstanbul:
- Cemal, Hasan. (2003), **Kürtler**. İstanbul: Doğan Kitap
- Çelik, Hüseyin. (1994), **Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri**. İstanbul: İnkılab Yayınları
- Çelik, Mehmet. (1987), **Süryani Kilisesi Tarihi**. Cilt.I. İstanbul: Yaylacık Matbası
- Çetin, Mahmut. (2002), **Kart-Kurt Sesleri**. İstanbul: Biyografi Net.

Çevik, Zeki. (2002), **Milli Mücadele’de Son Kurşun**. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Yayınları

Dağlı, Yücel, Cumhur Üçer. (1997), **Tarih Çevirme Kılavuzu**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Dakuki, İbrahim. (1970), **Irak Türkmenleri**. Ankara: Güven Yayınevi

Demirbaş, Bülent. (1991), **Musul-Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu**. İstanbul: Araştırma Basın Yayın

Demirci, Nefi. (1990), **Dünden Bugüne Kerkük**. İstanbul: Ey Dizgi-Matbacılık

Devellioğlu, Ferit. (1996), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. 13.Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları

Edmonds, C.J. (2003), **Kürtler, Türkler ve Araplar**. Çeviren: Serdar Şengül. İstanbul: Avesta Yayınları

Ercan, Yavuz. (2001), **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**. Ankara: Turhan Kitabevi

Erim, Nihat. (1953), **Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi

Eröz, Mehmet. (1975), **Doğu Anadolu’nun Türklüğü**. İstanbul: Türk Kültür Yayını

Ersoy, Tolga. (2002), **Lozan Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı?** İstanbul: Sorun Yayınları

Frolin, David. (1993), **Barışa Son Veren Barış (Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922)**. Çeviren: Mehmet Harmancı. İstanbul: Sabah Yayınları

Gencer, Mustafa. (2003), **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhü**. İstanbul: İletişim Yayınları

Gökbilgin, M.Tayyip. (1959), **Milli Mücadele Başlarken**. Cilt:I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Graves, P.Philip. (1999), **İngilizler ve Türkler**. Çeviri: Yılmaz Tezkan. Ankara: 21.Yüzyıl Yayınları

Gündüz, Tufan. (1997), **Anadolu’da Türkmen Aşiretleri**. Ankara: Bilge Yayınları

Herodotos, (1991), **Herodot Tarihi**. Çeviren: Müntekim Ökmen. Cilt:I-II. İstanbul: Remzi Kitabevi

İmamzade, Meryem. (1986), **Irak Dosyası**. İstanbul: Akabe Yayınları

İzzet Paşa, Ahmet. (1993), **Feryadım**. Cilt:I-II. İstanbul: Nehir Yayınları

Jaeschke, Gotthard. (1986), **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**. Çeviren: Orhan Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

- Kabacalı, Alpay. (1990), **Talât Paşa'nın Anıları**. İstanbul: İletişim Yayınları
- Kalafat, Yaşar, Ahmet Doğan. (1995), **Kuzey Irak'ta Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları**. Ankara: Ecdâd Yayım-Pazarlama
- Karabekir, Kâzım. (1995), **Kürt Meselesi**. İstanbul: Emre Yayınları
- Karacan, Ali Naci. (1993), **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**. İstanbul: Bilgi Yayınevi
- Karadağ, Raif. (1979), **Petrol Fırtınası**. İstanbul: Adak Yayınları
- Karpat, Kemal H. (2003), **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**. Çeviren: Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Kayhan, Hüseyin. (2001), **Irak Selçukluları**. Konya: Çizgi Kitabevi
- Kaymaz, İhsan Şerif. (2003), **Musul Sorunu**. İstanbul: Otopsi Yayınları
- Khoury, Dına Rızık. (1999), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplum**. Çeviren: Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Kili, Suna. (2001), **Türk Devrim Tarihi**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Kirişçi, Kemal, Gareth M. Winrow. (2000), **Kürt Sorunu**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Kissinger, Herry. (1998), **Diplomasi**. Çeviren: İbrahim Kurt, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını
- Kocabaş, Süleyman. (1985), **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar: Türkiye ve İngiltere**. İstanbul: Vatan Yayınları
- Koçsoy, Şevket. (1991), **Irak Türkleri ve Türk-Irak İlişkileri**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Kurat, Akdes Nimet. (1970), **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri(1798-1919)**. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları
- Kutlay, Naci. (2002), **21.Yüzyıla Girerken Kürtler**. İstanbul: Perfi Yayınları
- Küçüköğlü, Ömer. (1978), **Türk-İngiliz İlişkileri**. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
- Lazarev, M.S. (1989), **Emperyalizm ve Kürt Sorunu**. Çeviren: Mehmet Demir. Ankara: Özge Yayınları
- Lewis, Bernard. (2001), **Tarihte Araplar**. İstanbul: Anka Yayınları
- Lozan Barış Konferansı Tutanak ve Belgeleri**. (2001), Cilt:I-VIII. Çeviren: Seha L.Meray. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Marufoğlu, Sinan. (1998), **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak**. İstanbul: Eren Yayıncılık

Meram, Ali Kemal. (1969), **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**. İstanbul

Merçil, Erdoğan. (1989), **Kirman Selçukluları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi

Mısırlıoğlu, Kadir. (1987), **Lozan Zafer mi, Hezimet mi?** İstanbul: Sebil Yayınevi

Mısırlıoğlu, Kadir. (1994), **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**. İstanbul: Sebil Yayınevi

Nur, Rıza. (1999), **Lozan Hatıraları**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları

Orbay, Rauf. (1993), **Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım**. İstanbul: Emre Yayınları

Ortaylı, İlber.(1985), **Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**. İstanbul: Hil Yayınları

Öke, M.Kemal. (1989), **İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. NOEL'in "Kürdistan Misyonu" 1919**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları

Öke, Mim Kemal. (1991), **Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar, İhanetler, Komplolar, Aldanmalar**. İstanbul: Çağ Yayınları

Öke, Mim Kemal. (1991), **Musul Meselesi Kronolojisi**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Öke, Mim Kemal. (1995), **Musul-Kürdistan Sorunu**. İstanbul: İz Yayıncılık

Örgeevren, Ahmet Süreyya. (2002), **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi**. İstanbul: Temel Yayınları

Özaydın, Abdülkerim. (1990), **Selçuklu Tarihi**. Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi

Özey, Ramazan. (1996), **Dünya Denkleminde Ortadoğu**. İstanbul: Öz Eğitim Yayınları

Özyüksel, Murat. (2000), **Hicaz Demiryolu**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Pakalın, M.Zeki. (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt:I-III**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

Rışvanoğlu, Mahmut. (1975), **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**. İstanbul: Türk Kültür Yayını

Saatçi, Suphi. (1996), **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı

Sâbis, Ali İhsan. (1991), **Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi. Cilt:I-IV**. İstanbul: Nehir Yayınları

- Said Halim Paşa. (TY), **Buhranlarımız**. Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları
- Sami, Şemseddin. (2001), **Kâmûs-ı Türkî**. İstanbul: Çağrı Yayınları
- Sander, Oral. (1987), **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)**. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
- Sander, Oral. (1987), **Siyasi Tarih**. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
- Schulze, Kirsten E., Martin Stokes, Colm Campbell. (1999), **Ortadoğu'da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar**. Çeviren: Ahmet Fethi. İstanbul: Sarmal Yayınevi
- Sevim, Ali. (1989), **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi
- Soysal, İsmail. (1989), **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**. Cilt:I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Sümer, Faruk. (1967), **Karakoyunlular**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Sümer, Faruk. (1999), **Oğuzlar (Türkmenler)**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
- Tabakoğlu, Ahmet. (1994), **Türk İktisat Tarihi**. İstanbul: Dergah Yayınları
- Tansel, Selahattin. (1991), **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar** Cilt:I. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Taş, Necati Fahri. (1997), **Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler**. İstanbul: Nehir Yayınları
- Topçubaşı, Arslan. (1997), **Batı ve Şark Meselesi**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Tori.(2002), **Tarihte Kürt-Türk İlişkileri**. İstanbul: Perî Yayınları
- Tukin, Cemal. (1947), **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını
- Turan, Osman. (1997), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Türk Dil Kurumu. (1998), **Türkçe Sözlük. Cilt:I-II. (8.Baskı)**. Ankara
- Türk Diyanet Vakfı (1997), **İslam Ansiklopedisi** Cilt:I-XXIV İstanbul
- Türkgeldi, Ali Fuat. (1987), **Görüp İştittiklerim**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1993), **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri**. Ankara

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dökümantasyon Daire Başkanlığı. (1994), **Irak Türkleri Bibliyografyası**. Ankara

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2000), **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**. İstanbul

Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları. (1966), **Türk İstiklal Harbi**. Cilt:IV.Cilt Güney Cephesi. Ankara: Genelkurmay Basımevi

Uçarol, Rıfat. (1985), **Siyasi Tarih**. İstanbul: Filiz Kitabevi

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Enver Ziya Karal. (1995), **Osmanlı Tarihi Cilt:I-IX**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1969), **Anadolu Beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi

Ülkü, Hayati. (1979), **İslam Tarihi**. Cilt:I-IV. İstanbul: Çile Yayınları

Ünal, Tahsin. (1974), **Siyasi Tarih**. İstanbul: Kutluğ Yayınları

Varlık, M.Çetin. (1992), **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**. Cilt:I-XII. İstanbul: Çağ Yayınları

Vasfi, İhsan S. (2001), **Irak Türkleri'nde Deyimler ve Atasözleri**. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları

Yakuboğlu, Enver. (1976), **Irak Türkleri**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları

Yalçın, Lale, Heckmann, Lale. (2002), **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**. İstanbul: İletişim Yayınları

Yavi, Ersal. (2001), **1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler**. İzmir: Yazıcı Yayınevi

Yazar, Yusuf. (1989), **Ortadoğu Değişen Dengeler**. İstanbul: Seha Neşriyat

Yeğen, Mesut. (1999), **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**. İstanbul: İletişim Yayınları

C- MAKALELER

Akbıyık, Yaşar. (2002), “Milli Mücadele’de Güney Cephesi”, **Türkler**, 15

Avcı, Semih. (2002), “Irak’taki Türk Tarihi”, 2023, 17.

Ayışığı, Metin. (1994), “İngilizler Tarafından Müsadere Edilen Sultan Osman ve Reşadiye Zırhlıları”, **Tarih ve Medeniyet**, 8

Bayat, Fazıl. (2002), “Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri”, **Türkler**, 4

Bayatlı, Aydın. (1990), “Irak Türkleri Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Kerkük**, 1

Bayot, Fazıl. (2002), “Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri”, **Türkler**, 4

Beyatlı, Hidayet Kemal. (1998), “Irak Türkleri’nin Tarih, Dil ve Kültürleri”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**,

Cumhuriyet Ansiklopedisi. (1971), “Kerkük”, **Arkın Kitabevi**, 7

Çağatay, Ahmet. (1999), “Irak’ta Türk Varlığı”, **Kardaşlık**, 4

Çetinsaya, Gökhan. (2000), “Hamidiye, Nakşibendiye ve Mülkiye: II.Abdülhamit Döneminde Musul Vilayetinden Bir Kesit, 1897-1901”, **Kebikeç**, 10

Darkot, Besim. (1960), “Musul”, **İ.A.**, 8

Darkot, Besim. (1988), “Irak”, **İ.A.**, 5

Demirci, Fazıl. (1992), “Kürtler, Türkmenler, Kerkük ve Talabani Üzerine Bazı Gerçekler”, **Yeni Forum**, 13

Demirci, Güçlü. (2002), “Irak Türklerinin Demografik Yapısı”, **Türkler**, 20

Doğu Araştırma Merkezi/Tarihi araştırmalar Grubu. (1988), “Milli Mücadelede Aşiretlerimiz”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, 8

Emza, Müeyyet. (1985), “Musul Vilayetinde Türk Aşiretlerinin Durumu ve İki Belge”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, 6

Erbek, Cevdet. (1975), “İran ve Irak Türkleri”, **Türk Dünyası**, 10 (39)

Esin, Necmettin. (1988), “Irak Türkleri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, 36

Fındıkoğlu, Ziyâeddin Fahri. (1987), “İlim Görüşü ve Kürt Meselesi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, 32

Gündüz, Ahmet. (2002), “Osmanlı Devrinde Musul’un İdari Yapısı”, **Türkler**, 10

Güngördü, Esin. (1992), “Irak’ta Siyasi Coğrafya ve Türkler”, **Kerkük**, 8

Hartmann, R. (1988), “Erbil” **İ.A.**, 4

Hürmüzlü, Erşat. (2000), “Kerkük’ün Etnik Yapısı”, **Kardaşlık**, 7

Kaçar, Turhan. (2002), “Eskiçağ İskenderiye Kilisesinde Politik Bir Araç Olarak Şiddet”, **Ege Üniversitesi Tarih İnceleme Dergisi** ,17 (2)

Keleş, Zülal. (2002), “Musul Meselesi”, **Türkler**, 16.

Kerkük, İzzettin. (1997), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Basınının Misak-ı Milli ve Musul Meselesine Yaklaşımı”, **Kerkük** ,2

Kerkük, İzzettin. (2001), “Kerkük Üzerine Oynanan Oyunlar”, **Kardaşlık** ,10

Kocaman Aydın, Rabia. (2002), “İrak Türklerinin Sosyal Hayatı”, **Türkler** ,20

Kocaş, Sadi. (1970), “Dış Türkler”, **Türk Dünyası** ,5 (18)

Kramers, J.H. (1988), “Kerkük”, **İ.A** ,5

Kuran, Aydın. (1992), “Tarih Objektifinde Kürtler ve Türkmenler”, **Kerkük** ,2

Kürşad, Cengiz. (1988), “Cumhuriyetimizin Korunması: Türk-İrak Hududu Meselesi ve İngilizler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın** , 3 (42-43-47)

Lokman, Kemal. (1931), “Beynelmilel Petrol Mücadelesi”, **Türk Yurdu**, 6-26 (37-231)

Marufoğlu, Sinan. (2002), Irak Türkleri”, **Türkler**, 20

Milli Eğitim Bakanlığı. (1992), “Bayat”, **Türk Ansiklopedisi** , 5

Milli Eğitim Basımevi. (1968), “Erbil”, **Türk Ansiklopedisi** ,15

Minorsky, V.F., Besim Darkot. (1979), “Süleymaniye”, **İ.A.** ,11

Ögel, Bahaddin, Hakkı Dursun Yıldız, Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, Abdülhalûk Çay. (1986), “Düşmanlarımızın Doğu Anadolu’yu Bölme Faaliyetleri-Kürtçülük”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın** ,15.

Öke, Mim Kemal. (1990), “Dün-Bugün-Yarın Türk-İrak İlişkileri” **Türk Dünyası Tarih Dergisi** , 4 (45)

Öke, Mim Kemal. (1991), “Musul ve Kürtler”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi** , 5

Ökte, Ertuğrul Zekai. (1970), “Dış Türkler ve Kerkük Türkleri” **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. Dün/Bugün/Yarın**, 9

Özgiray, Ahmet. (1988), “Türk-İngiltere Münasebetleri ve Musul Meselesi”, **Türk Kültürü** , 26 (299)

Salihlioğlu, Halil. (1990), “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı”, Çeviri: Mustafa Öztürk, **Belleten**, 26

Sertoğlu, Mithat. (1968), “Birinci Cihan Savaşına Girişimizin Gerçek Sebepleri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 15

Sevgen, Nazmi. (1970), “İrak-Barzani Anlaşması ve Muhtemel Neticeler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, 31-32-33-34

Sevgen, Nazmi. (1970), “Kürtler” **Belgelerle Türk Tarih Dergisi Dün/Bugün/Yarın.**, 28-30

Siyasi Meseleler Araştırma Grubu (1987), “Lozan Konferansı’nda Musul ve Kürt Meselesi”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, 31-32

Sunar, Mehmet Mert. (2000), “Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler: II.Abdülhamit’ten II.Meşrutiyet’e”, **Kebikeç**. 10.

Taşkıran, Cemalettin (2002), Irak Türkleri “Musul-Kerkük ve Türkiye”, **2023**, 17

Tevetoğlu, Fethi. (1966), “Atatürk’ün Musul, Süleymaniye ve Kerkük’le İlgili Bir Mektubu”, **Hayat Tarih Mecmuası**. 8 (24)

Turganoğlu, Selim Yavuz. (1986), “Irak”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın** 14

Türk Ansiklopedisi. (1971), “Irak”, **M.E.B.** 19

Türk Ansiklopedisi. (1974), “Kerkük”, **M.E.B.** 5

Türk Ansiklopedisi. (1976), “Musul”, **M.E.B.** 24

Türk Ansiklopedisi. (1981), “Süleymaniye”, **M.E.B.** 30

Yerlikaya, İlhan. (1995), “Yabancı Basında (1925) Musul-Kerkük Sorunu”, **Askeri Tarih Bülteni**, 39

Zettersen, K.V. (1961), “Büveyhiler” **İ.A.**2

E-GAZETELER

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Milliyet

Vakit

Yenigün

D-DERGİLER

Atatürk Araştırma Dergisi

Ayın Tarihi

Belgelerle Türk Tarih Dergisi

Dış Politika

Fuzuli

Hayat Tarih Mecmûası

Kardaşlık

Kerkük

Stratejik Analiz

Tarih ve Düşünce

Tarih ve Toplum

Toplumsal Tarih

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Türk Dünyası Tarih Dergisi

Türk Kültürü

Türk Yurdu